3 1761 05653551 1

„Всесвітня Бібліотека“ №. 17.

ТАРАС ФРАНКО

Roman Lit.

Нарис історії римської літератури

PA
6008
F73
1921
c.1
ROBARTS

ЛЬВІВ - КИЇВ, 1921.

ТАРАС ФРАНКО

НАРИС ІСТОРІЇ РИМСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

ЛЬВІВ—КИЇВ, 1921.
ВИДАННЯ „ВСЕСВІТНЬОЇ БІБЛІОТЕКИ“ Nr. 17.
під редакцією Івана Калиновича.

З друкарні Л. Віснєвського у Львові.

ЗМІСТ:

	сторона
Передмова	VII—VIII
ОГЛЯД ІСТОРІЇ РИМСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ	1—196
1. Поділ літератури	1—3
2. Природні услівя й історичні обставини розвою римської літератури	3—4
3. Прикмети римської літератури	4—5
ПЕРША ДОБА (750—240 перед Хр.)	5—10
Завязки національної літератури	5—6
1. **Поезія**	6—8
2. **Проза**	8—10
ДРУГА ДОБА (240—80 перед Хр.)	10—50
Римська література артистична	10—11
1. **Поезія**	11—14
2. **Драма**	14—37
1. Плявт	16—26
2. Теренцій	26—29
3. Сенека	29—31
4. Еннїй Квінт	31—34
5. Пакувій	34—35
6. Цецілій Стацій	35
7. Люцій Акцій	35—37
3. Комедія	38—42
1. Афрінїй Люцій	38—39
2. Катон Марко Порцій	39—42
4. Сатира і Гай Люцілій	43—46
5. Мім і його представники	47—50
1. Ляберій Децім	48—49
2. Сиріець Публілій	49—50

сторона

ТРЕТЯ (золота) ДОБА (80 перед Хр. — 20 по Хр.) . . . . . 50—98

І. Поезія . . . . . 50—62

1. Кар Люкрецій Тит . . . . 50—54
2. Кантон Валєрій 54
3. Кальв Ґай Лїцінїй 54
4. Цінна Ґай Гельвій 55
5. Бібакуль Марко Фурій . . . 55
6. Меммій Ґай 55
7. Варрон Публїй 55
8. Катуль Ґай Валєрій . . . . 56—59
9. Варрон М. Теренцій . . . 59—62

2. Проза . . . . . 63—77

А) Історики . . . . . 63—69

1. Цезар Юлїй Ґай . . . . 64—66
2. Непос Корнелїй 67
3. Саллюстій Крісп Ґай . . . 67—69

Б) Красномовство . . . . . 70—77

1. Гортензій Горталь Квінт . . 70—71
2. Ціцерон Туллїй М. . . . . 71—77

3. Поезія епічна і лїрична . . . . 78—95

1. Вергілїй Марон Публїй . . . 78—83
2. Менші поети . . . . . 83—84
3. Горацій Фляк Квінт . . . . 84—89
4. Овідій Назон Публїй . . . 89—95

4. Історики . . . . . 96—98

1. Лївій Тит . . . . . 96—98
2. Трог Помпей 98

ЧЕТВЕРТА (срібна) ДОБА (14—117 по Хр.) . 99—165

І. Поезія дидактична і епічна . . . . 100—113

1. Германїк 100
2. Манїлїй 101
3. Федр (Байки) . . . . . 101—103
4. Люкан Анней М. . . . . 103—104
5. Сїлїй Італїк . . . . . 104—106
6. Флякк Валєрій . . . . . 106—110
7. Стацій Папінїй . . . . . 110—113

сторона

2. Сатира . . . . . 113—120
1. Персій Флякк'ус . . . 114—115
2. Ювеналь Юній Децім . . . 115—120
3. Повість сатирична . . . . . 120—127
1. Петроній Арбітер . . . 120—124
2. Сенека . . . . . 125—127
4. Епіґрам. Марціяль Валєрій Марко . . 127—132
5. Драма . . . . . 133—134
1. Сенека . . . . . 133—134
2. Помпоній Секунда 134
6. Комедія . . . . . 135—136
7. Поезія ліґрична . . . . . 135—136
1. Басс Цезій 135
2. Кальпурній Ґай . . . . 135—136
8. Проза . . . . . 137—166
А) Історики . . . . . 137—147
1. Веллєй Патеркуль . . . . 137—138
2. Валєрій Макс . . . . . 138—139
3. Курцій Руф . . . . . 139—140
4. Тацит Корнелій . . . . 140—147
5. Помпоній Меля 147
Б) Листи і Плінїй молодший . . 148—150
В) Фільософя і Сенека . . . 150—159
Ґ) Реторика . . . . . 159—163
1. Квінтіліян Фабій Марко . . 159—163
Д) Енцикльопедисти . . . . 163—165
ПЯТА ДОБА (від 120 до VI-століття) . . 166—196
І. Національна література . . 167—193
А. Поезія . . . . . 167—176
1. Фльор Публій Аннїй . . . 167—171
2. Авзоній . . . . . 171—175
3. Клявдій Клявдіян . . . . 175—176
Б. Проза . . . . . 176—193
1. Ретори й фільософи . . . 176—185
1. Фронтон М. Корнелій . . . 176—178
2. Апулєй Мадаврський . . . 178—184
3. Боетій . . . . . 184—185

сторона
2. Історики . . . . . 185—188
Светонії . . . . . 185—187
3. Ґеоґрафія . . . . . 188—189
4. Право . . . . . 189—191
5. Фільольоґія . . . . . 191—193
II. Християнське письменство . . 194—196

ПОКАЗЧИК ДО РИМСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
(Зладив Іван Калинович) . . . 197—209
I. **Переклади й переспіви латинських авторів на українській мові** . . . . 197—204
II. **Важнійші причинки, статті і студії Українців до римської історії й літератури** 204—208
III. **Важнійші українські шкільні підручники до науки латинської мови** . . . 209
Index авторів і творів (зладив Іван Калинович) 211—221
Друкарські помилки . . . . . 222—224

Передмова.

Вже від давна давала ся відчувати у нас потреба підручника до історії римської лїтератури. Для виповнення тої прогалини в нашім науково-популярнім письменстві нехай послужить сей огляд; він призначений не тільки для молодїжи середнїх шкіл, але й для ширших кругів нашого громадянства взагалї для всїх, хто цїкавить ся латинським письменством та його історією.

„Нарис історії римської лїтератури“ написав я ще перед вибухом світової війни, головно на основі лєктури латинських клясиків. Користав при тім із великих нїмецьких підручників як: Тайфля[1]) і Шанца[2]), а з менших Альбрехта[3]) і Йоахіма[4]), з багатьох спеціяльних праць та з викладів професорів для клясичної фільольогії на львівськім і віденськім унїверситетї. Крім того переглянув я ще й польський підручник проф. Моравського та деякі російські огляди клясичних лїтератур. Дбав я поперед усього, щоби праця вийшла сяктак самостійна.

Мій „Нарис“ прочитав ласкаво Вп. проф. Д-р Сабат, директор станиславівської української ґімназії й заохотив

---

[1]) Teuffel-Schwabe: Geschichte der römischen Literatur, Липськ 1890 року.

[2]) Schanz Martin: Geschichte der römischen Literatur, Монахів, 1898—1904. — У Івана Міллєра: „Підручник клясичної старини“, VIII. том.

[3]) Dr. A. Albrecht: Abriss der römischen Literaturgeschichte, Universal Bibliotek“ Nr. 3951—3954, Липськ, Наклад Филипа Рекляма jun.

[4]) Hermann Joachim: Geschichte der römischen Literatur, 3. видання, Липськ, 1905. Sammlung Göschen, ч. 52.

мене видати отсю працю друком. Виїмки з цеї праці читав я в 1912 році на „Бесіді“ у Львові, як один із відчитів, уладжених „Товариством ім. Петра Могили“.

Для характеристики творчости і стилю старинних авторів подаю часто довші виривки з латинського письменства в оригіналї і в перекладі, або тільки по українськи. До сього долучаю звичайно короткі оцінки і голоси визначних старинних критиків й знавців клясичного письменства, так давнїйших, як і сучасних. За те рідко цитую рецензії й осуди новітніх критиків клясичної літератури.

В програмі редакції „Всесвітньої Бібліотеки“ лежить видати згодом цілу серію підручників історії літератур, як: грецької, (в моїм опрацьованню), нїмецької, французької та других письменств, які приготовляються до друку.

Дубляни коло Львова, 29. липня 1918.

ТАРАС ФРАНКО.

P. S.

Через воєнну хуртовину і виїзду редактора-видавця „Всесвітньої Бібліотеки“ — за кордон, отся публікація виходить з двох-літнім опізненням, правописом передреволюційної доби і містить в „Показчику до римської літератури“ (стор. 197—209) видання, які появилися друком до половини 1918 року.

Відень, в маю 1921.

РЕДАКЦІЯ.

ОГЛЯД ІСТОРІЇ РИМСЬКОЇ ЛЇТЕРАТУРИ.

Понятє лїтератури. Слово „лїтература“ або по нашому письменство можна брати й розуміти в ширшім і вузшім значінню. До лїтератури в ширшім значінню належать усї памятки мови, без огляду на їх форму і зміст і спосіб захованнѧ, се-б то чи вони списані на перґамінї чи на папірусах, чи на камені або на посудах. В рамах сього нарису одначе розглядати-му поперед усього твори артистичної вартости, а найпаче оріґінальні; написи, наукові твори, практичні підручники лишу на боцї.

ПОДЇЛ ЛЇТЕРАТУРИ.

Як усяку иншу лїтературу, так само і римську дїлимо на два головні роди, на поезію й прозу, а кождий із тих родів знов на кілька відмін. І так поезію на епічну, лїричну, драматичну та дідактичну, а прозу на історичну реторичну, фільософічну й наукову. Та з виїмком клясичної грецької лїтератури, в жаднім иншім письменстві не можливо перевести такий подїл вигідно й без шкоди для предмету. Тим то історик лїтератури з розбором поодиноких родів письменства (ейдоґрафічний прінціп — ейдос вид, відміна і ґрафо пишу, з'ображаю) сполучає звичайно прінціп синхронїзму, то б то одночасности, розглядаючи твори лїтератури в такім порядку, в якім вони повставали, о скільки можливо в рамах поодиноких родів письменства.

Житєписи авторів важні нераз для ґенези їх творів, через те й годі їх поминути. Бо й у новійших

історіях літератури цікаві ми дізнати ся не лише про сам твір, про прикмети його форми, стилю та змісту, але також про його автора, хто він був, коли вродив ся і вмер, до якого стану належав і яку мав освіту. Дуже часто, особливо при старинних авторах, усї відомости з життя черпаємо з їх творів.

Латинська мова, якою писані твори римської літератури, живе до нині в латинськім Богослуженню, в фільольоґічних семинаріях при висших школах (де нею говорить ся), в науковій літературі всїх культурних народів світа і по части в мовах романських народів. Поодинокі латинські слова удержують ся в усїх живих мовах цівілїзованих націй, отже і в нашій українській мові. Латинського язика вчать у ґімназіях і будуть незадовго вчити і в реальних школах. В тій мові виходять також часописи. Знатє тої мови належить у високій мірі до пересїчного образования.

Латинська жова входить у склад великої родини індоевропейських мов, а споріднена близше з ґрупою італьських мов, як умбрійської, оскої, месапської, сабельських діалєктів і и. Ті мови малих народів давно загинули після того, як Римляни заволодїли всею Італїєю (на 200 лїт пер. Різдвом Хр.), а народи, що говорили ними, злили ся майже без слїду з завойовниками.

Як кожда мова, так і латинська розвивала ся поволї, підлягаючи ріжним впливам. Потрохи збогатила ся вона словами сусїдних, споріднених із нею діалєктів. Крім того переняли Римляни невеликий запас слів із грецької мови, якої представників мали досить у себе під боком у південній Італії або так званій Великій Греції. Від тих же Греків (з м. Кум) переняли вони письмо (азбуку), пізнійше мітольоґію й літературні взірці.

Прикметою латинського язика можна вважати його баритоновість, то значить, що в більше-складових словах наголос завсїди стоїть на другім або (рідко) на третім складї від кінця, як у польській і романських мовах з виїмком французької, в якій усї слова мають

наголошений кінцевий склад, Богатство, краса й милозвучність латинської мови загально признані.

В розвою римської мови й літератури можна відріжнити кілька головних періодів.

Перший період, початоковий сягає від найдавнійших часів, т. зн. від заложення Риму, 753 р. перед нар. Хр. до виступу Ліївія Андроніка 240 р.

Другий період, староримський, від 240—80 пер. Хр.

Третій період, клясичний, або золота доба римської літератури від 80 пер. Хр. до 20 по Хр., до смерти цїс. Августа.

Четвертий період, срібний, від 20—120 (кругло).

Пятий період, період упадку, сягає до кінця римської держави 476 р. або до законодавства Юстініяна, себто до початку VI. століття.

Історія середно-вікової і новочасної латини представляє для нас менший інтерес.

ПРИРОДНІ УСЛІВЯ Й ІСТОРИЧНІ ОБСТАВИНИ РОЗВОЮ РИМСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

Загально можна сказати, що розвій римської літератури не йшов нормальним шляхом. На те зложили ся головно історичні обставини. Ненастанна борба суспільних станів, (кляс) патриціїв з плєбеями, оптіматів з пролєтаріями, довгі й тяжкі війни з сусїдними народами й инші важні державні справи відривали Римлян від умових занять. Римські політики сотворили міцний державний устрій, правники виробили право, яке стало основою права культурних народів світа, римські вояки завоювали старинний „orbis terrarum“ (круг земель) над Середземним морем, але в письменстві не здобули ся Римляни на орігінальні і справді цінні твори. Як підлягли раз сильному грецькому впливови, то до кінця свого письменства все йшли на чужім посторонку, все черпали з чужих жерел. Довгі часи вважали Римляни літературу модною забавкою, а письменники не мали в них належного поважання.

Серед воєнного лихоліття затратив римський нарід артистичний змисл (inter arma silent Musae) і не стало фантазії, сеї необхідної понуки для письменської творчости. Розум Римлянина був звернений до практичних цілий, а ніжні чуття та літературний смак були приглушені.

Ненормальність розвою римської літератури видно в богатьох областях. Перші римські письменники були Греки і писали по грецьки, або перекладали грецькі твори на лат. мову. Римське письменство починає ся від разу від найтяжшого роду літератури, себто від драми, а потім переходить до епіки, вкінці до лірики. Клясична проза розвиває ть ся в них перед поезією, противно як у Греків і м.-и. і в Українців.

Замітна річ, що в латинській літературі, подібно як і в грецькій, не маємо майже зовсім памяток людової творчости. А годі припустити, щоб італійські селяни з часу народження І. Христа не мали своїх пісень та оповідань. Також майже не доховали ся нам письменно сліди латинських діалєктів. Причина лежить у тім, що місто Рим стало відразу осередком духового життя Латинян. Письменники з провінції, приїздячи до столиці, стидали ся пописувати тут провінціонально-діалєктичними відмінами свого говору. Діалєкти не були тоді ще в моді. Мова римського простолюдя ніколи не мала більшого впливу на розвій літературного язика. Через те латинська письменська мова з часом віддалила ся від людової, завмерла в своїм розвою і стала власністю освічених верств всего Заходу. З людової лат. мови розвинули ся романські мови.

ПРИКМЕТИ РИМСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

Трохи чи не головною прикметою р-ої літ. уважають загально перемішанне складників поетичних із прозовими. Клясична проза має часто поетичну закраску, а знов вірші пересякли прозою. І взагалі між римськими віршописцями мало дійсних поетів.

Цїле римське письменство проняте елєментами реторики. Се має свою причину в тім, що напрям римського виховання довгі віки був визначно реторичний.

Крім реторики шкодить не мало р.-ій лїт. дідактика. А в Римлян що письменник, то й учитель. Навіть поети в них учать, пр. Горацій, найбільший р. лїрик, дає в своїх творах лєкції чесноти, хоробрости й инші практичні вказівки.

Мимо тих хиб має р. лїтература чималу вартість, м. и. через те, що переховала нам цїнні витвори грецького духа, яких в орігіналах не маємо. І се ще треба піднести, що богато творів р-ої лїт., нераз не послїдньої вартости, пропало в хуртовині віків. З другої одначе сторони можна сказати, що найкращі твори того письменства дійшли до нас.

ПЕРША ДОБА (750—240): ЗАВЯЗКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЛЇТЕРАТУРИ.

Початки римського письменства, як і всякі початки, досить непоказні. Протягом пяти віків збирав Рим сили, завоювував землї сусїдів, уліпшував свої закони й державний лад тай — обходив ся без лїтератури.

Настарші твори р-ого письменства мають по части релїгійний, а по части урядовий характер.

Заховані останки стародавних римських заклинань, релїгійних формулок і проклять: пр. ista pista sista—istam pestem siste! або abra cadabra, мабуть те саме що abi, cadaver! (згинь маро!) й инші показують, що в старинній р. поезії, особливо людовій, не малу ролю відгравав рим і аллїтерація, яких слїди бачимо ще й у пізнїйших поетів, як Люкрецій, Вергілїй, Петронїй, Марціаль та инші.

Найдавнїйшим римським і загально-італьським віршом був т. зв. вірш сатурнїйський (versus saturnius vel faunius).

⏑ ⊥ ⏑ ⊥ ⏑ ⊥ ⏑ ⊥ ⏑ ⊥ ⏑

пр. Malum dabunt Metelli Naevio poetae.

Той розмір виступає не лише в штучній поезії, але також у людовій, у піснях брацтв, у сентенціях Аппія Клявдія і в написах. Найславнійші гробові написи Сціпіонів, відкриті перед 40 лїтами при via Appia: Cornelius Lucius Scipio Barbatus Gnaivod patre prognatus fortis vir sapiensque. Quoius forma virtutei parisuma fuit Consol, censor, aidilis quei fuit apud vos Taurasiam Cisauna Samnio cepit subigit omne[m] Loucana opsidesque abdoucit.

Мова тих віршів стара, а будова досить свобідна.

⏑ ⊥ ⏑ ⊥ ⏑ ⊥ ⏑ | ⊥ ⏑ ⊥ ⏑ ⊥ ⏑

Вірш може мати більше або менше число складників, 13—18. Ритм стихів переважно ямбічний, через що вони стають нераз подібні до прози. Шо до метричного характеру стиха та сканзії нема згоди між ученими. Мабуть треба бачити в їх будові прінціп квантітативний, який і в пізнійшій римській поезії має домінуюче становище, себто що для скапзії має значіннє не природний наголос слова, але довгота складів. Короткість складів індіферентна. Головна цезура (протин) припадає по третій стопі.

1. ПОЕЗІЯ.

Початки римської лїричної поезії мають релїгійний характер. Брацтво Салїїв (скакунів) зложене з двох колєгій по 12 членів, співало в мартї пісні на честь Марса Войовника (Mars gradivus). При співі виконували молоді люди ріжні скоки й танечні фігури, вдаряючи до такту списами в святі щити. Ті обрядові пісні звали ся axamenta.

Инше товариство, fratres arvales (полеві брати), зложене також з 24 членів, співало в маю пісню на честь ріжних богів, як Марса, Лярів, а головно богинї пільї і земних плодів, що звала ся dea dia.

Ті пісні були дуже стародавні. Коли-ж римська мова з часом розвинула ся, брацтва все таки співали

пісні в їх первіснім тексті, який навіть римські вчені, сучасники Ціцерона, слабо вже розуміли.

Завязків римської драми, а саме комедії, треба шукати в забавах, що відбували ся при нагоді ріжних празників, як компіталіїв, люперкалії в, фльоралііїв, сатурналіїв, і фесценїнських ігрищ (versus fescennini). Назва та пішла від етрурійського міста Фесценнїюм і споріднена з лат. словом fascinum, символом розплодової сили.

Жарти в формі питань і відповідий говорили собі сїльські парубки й дівчата на обжинках та весіллях (як се буває скрізь ще й нині), а від селян переняли той звичай молоді Римляни, що нераз мали нагоду до взаїмних жартів, передрочувань і дотепів. З часом перенесено такі імпровізовані жарти в формі діальогів на сцену.

В 364 р. долучено до звичайної програми „римських ігрищ“ ще одну точку, а саме сценічні вистави, до яких запрошено етруських акторів. Вони співали для розвеселення видців не конче приличні пісоньки і танцювали в супроводї флєту. Тодї-ж почато списувати й слова тих жартів, які названо „сатирами“, себто грою сатирів, веселих людий у козячих скірах.

Елєменти епічної поезії находять ся в похоронних плачах (neniae) і промовах (laudationes funebres), про які на жаль маємо надто скупі відомости.

Дїла визначних Римлан, консулїв, диктаторів і инших державних мужів оспівували їх потомки при бенкетах або самі, о скілько який вельможа мав поетичний хист, або замовляли такі пісні, розуміють ся з прибільшеними похвалами, у поетів — ремісників. Короткі віршовані написи (indices або elogia, похвали) поміщувано також під масками славних предків, себто на портретах та статуях. Але той звичай бенкетових пісень скоро, вже за часів Катона Старшого вийшов у Римлян із ужитку, а самі пісні майже беслїдно загинули.

В области дидактичної поезії стрічаємо тільки згадки й цитати у пізнїйших авторів. Лївій напр. згадує про знану байку про бунт членів тїла проти геґемонії черева, яку оповів римський вельможа Мененій

Агріппа 393. р. плєбеям на Святій горі. Кілька людових приповідок подають учені, як Варрон, Фест, Макробій, напр. Hiberno pulvere, verno luto, grandia farra, camille, metes. (Як зима суха, а весна вохка, буйне збіже пожнеш, молодий господарю), або вірш сатурнійський з замовленнєм: terra pestem teneto, salus hic maneto, (земля най держить хоробу, а здоровлє най буде тут). Аппій Клявдій Слїпий, визначний римський полїтик, консуль 312 р., зложив навіть цїлу збірку сентенцій, з яких найславнїйша (в сатурнїйськім віршу): faber suae fortunae unus quisque ipsus (кождий сам собі кує долю). Римські автори згадують іще про якогось віщуна Марція та його віршовані ворожби (vaticinia) світського і релїгійного змісту.

Проворні мантії (ворожбити) торгували навіть такими ворожбами (жереби), у яких кождий, хто хотїв, міг прочитати, яка його доля чекає. Вкінцї байки з моралїзуючою тенденцією, які читаємо в творах Горація, походять правдоподібно з богатого жерела людових оповідань.

2. ПРОЗА

в Римі служить спершу тільки практичним цїлям і для того не має артистичної вартости. Урядники, як консулї та претори, списують на камені, потім на виправлених скірах приписи для урядовання (agenda), подають звідомлення відбутих урядів (acta) і рішення в ріжних спірних справах. Релїгійні брацтва видають протоколи з засїдань і молитовні формули, т. зв. indigitamenta, якими Римляни задля своєї побожности й забобоности дуже цїкавили ся.

Але найбільшу вагу поміж публичними памятками мав календар (fasti) й урядова хронїка, так звані annales maximi (велика лїтопись), які вели верховні жреці (pontifices). В урядовім льокалї, так зв. регії, недалеко ринку (forum), виставляв pontifex maximus білу таблицю з лїстою консулїв і инших високих урядників, а також

списував важнїйші події 1) з полїтичного життя, як дати війн і битв, тріюмфи полководців, день їх смерти, 2) з релїгійного, як про заведеннє нових богів і культів, про будову храмів, вкінцї 3) всякі сензації дня, ріжні нещастя, чуда (prodigia) і ворожби, затьмінння сонця та місяця, дорожню то що.

З тих понтіфікальних таблиць робили собі приватні люди відписи і вели дальше родинні хронїки, мішаючи безсовісно історичну правду з видумками.

Коли-ж урядові таблиці згоріли в ґалліїйськім пожарі 390 р. відновлено і доповнено їх з памяти, при чім закрало ся богато невірних звісток і свідомих перекручених та пофальшованих історичних фактів. Через те перекази про часи королїв, особливо чотирьох перших, являють ся на пів лєґендарними. Врештї в 123 р. пер. Хр. видав усї аннали понтіфекс Публїй Муцій Сцеволя у 80 кн. і від того часу понтіфекси перестають вести аннали. Історіоґрафія переходить від тодї зовсїм у фахові, свїтські руки.

Кодіфікацією римського цивільного права, головно звичаєвого, заняла ся в лїтах 451—450 спеціяльно на те вибрана комісія з 10 членів. Вона видала славні закони 12. таблиць, що стали основою й жерелом пізнїйшого права Римлян, а рівночасно і всїх культурних народів.

Велике також значіннє мали тї таблиці для розвою латинської мови й фільольоґії. Се був перший великий прозовий римський твір, зложений висшим стилем. З нього вчила ся довгі часи римська молодїж писати й читати, а римські вчені приложили до нього уперве методу язикових дослїдів. Ремінїсценції з XII. таблиць стрічаємо часто у пізнїйших письменників.

Значно меншу вагу має ius Papirianum, що містило в собі обрядові й сакральні приписи нїби ще римських королїв.

Правничий календар (fasti) з означеннєм днїв, у які можна було правувати ся (fari), і формулярі, як подавати до суду скарги та прохання, видав Ґней Флявій, писар Аппія Клявдїя. Се було сміле й загально корисне дїло, бо знаннє календаря і правних формул було до

того часу тайною понтіфексів, яку вони як свій привілєй завидливо берегли.

До памяток старинної римської прози належали ще політичні й торговельні договори Риму з ріжними державами, як напр. з Лятинами, з Картаґінцями (508 р.), з містом Ардеєю (444 р.), з Веєнтами (428 р.), і закони що були вириті на таблицях або списані на скірах. Їх бачили вчені й історики ще за часів цїс. Авґуста, як на пр. Дїонїзій із Галїкарнасу, Ціцерон, Горацій; вони й описують їх у своїх творах. Пізнїйше вони запропастили ся.

Згаданий висше Аппій Клявдій Слїпий має ще значіннє як автор першої виданої промови. Ту мову— інвективу виголосив він 280 р. проти Пиргового посла Кінезія, що приїхав до Риму переговорювати з сенатом про заключеннє миру. Тодї то виступив між иншими слїпий Аппій і горячими словами відраджував землякам заключати мир із грецьким наїздником.

ДРУГА ДОБА (240—80)

РИМСЬКА ЛЇТЕРАТУРА АРТИСТИЧНА.

Грецький вплив на римську державність і культуру почав ся вже в IV. передхристовім столїтю. Між Римом і Грецією та її кольоніями істнували здавна торговельні зносини. По війнах із Тарентом і Пиргом (282—272 р.) і по першій пунїйській війні (264—241 р.) плила до Риму безлїч Греків, полонених та закладників. Освічених грецьких мужів запрошували часто на свої двори римські вельможі, поручаючи їм вихованнє своїх синів. Таких педаґоґів добирали вони собі нераз і з поміж грецьких невільників. Також грецькі малярі, різьбарі, вчителї. лїкарі та ворожбити зїздили ся в великім числї до Риму, шукаючи тут зарібку.

Але в лїтературі починає виявляти ся грецький вплив могутно що йно від другої пунїйської війни (216—201 р.) як се ствердив дотепно і влучно поет Пор-

ції Лїцінїй (Ґеллїй XVII, 21.) Poenico bello secundo Musa pinnato gradu Intulit se bellicosam in Romuli gentem feram. У війні пунїйській другій Муза походом крилатим злинула на войовничий Ромулїдів дикий рід.

А) ПОЕЗІЯ.

Початки римської артистичної лїтератури зродили ся з шкільних потреб. Грецькі вчителї не мали на чім учити римських дїтий, і тодї один із них, учений Грек Андронїк (мабуть із Таренту), визволенець Люція Лївія, батька Салїнатора, (консуля 219 р.), догадав ся перекласти на латинську мову безсмертний твір Гомера, Одисею. Як розмір вибрав він сатурнїйський вірш: Virum mihi, Caména, insecé versutum

Розуміть ся, що той короткий вірш не міг віддати всеї принади й епічної повноти віршів оригїналу. До того ще як чужинець боров ся Андронїк із трудностями латинської мови. Його переклад порівнує Ціцерон із пробами Дедаля на полї мистецтва. Та все таки той недоладний переклад завдяки шкільному консерватизмови продержав ся як шкільний підручник аж до часів Горація.

З особливих прикмет латинської Одисеї варто згадати те, що грецькі імена власні заступав Лївій часто латинськими. Імена Парк: Кльото, Ляхезіс і Атропос віддав по свойому; Nona, Decuma і Morta, Кронос у нього Сатурнус, Мнемосина — Монета, Гермес — Меркурій.

Андронїк має в римській лїтературі ще й ту заслугу, що переробив кілька грецьких трагедій і комедій на латину. Перші ті свої переклади виставив він 240 р. на римських ігрищах, при чім виступав сам як актор і співак. Але тому, що мав слабий голос, дістав дозвіл узяти собі хлопця як заступника для співання хорових частий. І той звичай удержав ся в пізнїйших часах. З його комедій основаних на грецьких темах (fabulae palliatae),

знаємо майже самі тільки наголовки: Ахіль, Троянський кінь, Егіст, Герміона, Андромеда, Даная, Іно, Терей.

Мова тих перерібок була — по свідоцтву Ціцерона [1]) — досить нескладна, тай вірш був не конче поправний; всеж таки заслуга Лівія Андроніка в тім, що через його твори могли Римляни познайомити ся зі скарбами грецької драми.

Врешті в области лірики виступив Лівій перед римською публикою з обрядовою віршою, т. зв. партеніоном. Ту пісню (шорстку вже й для естетичного змислу історика Лівія) відспівав хор із 29 дівчат у 207 р. по битві біля Сени галлійської, коли над рікою Метавром удало ся римським консулям побідити військо Гасдрубаля. Тодї-ж появили ся в Італії ріжні лиховістні знаки (грім ударив у храм Юнони на Авентині) і сенат для переблагання гніву богів зарядив публичні молебні й процесію, в часї котрих відспівано також Лівієву пісню.

Гней Невій (ок. 280—201 р.) походив із плєбейської родини. Рік і місце уродження не відомі нам близше. З того, що Геллій називає Невія „повним кампанської гордости", виводили вчені, що поет побачив світ у якомусь кампанському містї. Але смілість, з якою той плєбей нападав у своіх творах на римських вельмож, велить радше припускати, що він був родовитим Римлянином. Замолоду відбував Невій військову службу в 1. пунійській війні (264—242 р.), а потім узяв ся до літературної працї. Писав комедії, сатири, трагедії й епопею. При нагоді любив висмівати римських магнатів. Цеціннія Метеля, консуля 106 р., вразив Невій болюче славним сатурнійським віршом: Fato fiunt Metelli consules Romaï, „Метелїв доля робить консулями в Римі", на що розгнівaний магнат відповів: Malum dabunt Metelli Naevio poetae, „В біду вженуть Метелї Невія поета".

За ті насмішки постарали ся пани запроторити Невія в тюрму; з неї дістав ся він на волю аж вавдяки заходам народних трибунів. Як високо цінили Римляни Невія, свідчить епіграма, написана мабуть Вароном: Im-

[1]) Brutus, XVIII, 71.

mórtalés mortales si forét fas flére, Flerent divae Camenaa Naevium poetam, Itaque postquam est Orcino traditus thesauro, Obliti sunt Romai loquier latina lingna. Колиб безсмертним плакать за людьми яло ся, оплакувалиб Музи Невія поета. Бо скоро він зійшов у підземллє Орка, забули по латинськи говорить у Римі.

Умер Невій на вигнанню, в африканськім місті Утиці ок. 201 р.

Трагедій переклав Невій з грецької мови 7. Крім наголовків: Троянський кінь, Даная, Гектор, Гезіона, Андромаха, Іфігенія, Лїкург — переховали ся нам незначні уривки. Не знаємо також близше двох його національних трагедій (fabulae praetextatae): „Ромуль або Вовк“ і „Клястідіюм“. В останній драмі прославив автор побіду Марцеля над Галятами і їх начальником Вірдумаром біля міста Клястідіюм (222 р. пер. Хр.)

Плідніїшим був Невій в области комедії. З перерібок паллїяти знаємо поверх 30 наголовків: „Вугляр“. „Гончар“, „Технїк (штукар)“ „Божевільні“ „Безсонні“ „Співматери“. З „Тарентіллї“ (Тарентської дівчини) заховав нам Ізидор перегарний уривок:

Tarentilla quase in choro ludens
Dat se et communem facit.
Alii adnutat, alii adnictat,
Alium amat, alium tenet,
Alibi manus est occupata,
Alii percellit pedem,
Anulum alii det spectandum,
A labris alium invitat,
Cum alio cantat, at tamen
Alii dat digito litteras

Тарентийська дівчина,
Граєть ся в гуртї мячем,
Для всїх чемна та ввічлива
Сьому „так“ кивне плечем,
Того бровами впече,
Сього любить, другого тримає
Руки третьому стискає,
Четвертому ногу потермосить

Перстїнь пятому покаже,
Шестого запрощує устами
Сього співами розважить
Тому пальчиком дасть знак.

Але головно прославив ся Невій своєю епічною поемою „Bellum Punicum“ (Пунїйська війна) написаною тяжким сатурнїйським віршом. Пізнїйший граматик Октавій Лямпадій (з II. стол.) поділив твір Невія на 7 книг. В двох перших книгах описав поет давню історію Риму, почавши від приїзду Енея, в дальших пятьох війну, в якій сам брав дїяльну участь. Судячи з уривків та голосів старинних критиків, годї приписати тому творови більшу лїтературну вартість. Спосіб зображення подій був мабуть сухий і скучний.

Твори Невія подивляли Римляни ще за часів Горація, але читали їх мало і длятого вони швидко загинули. Лишили ся тільки принагідні цитати в учених та граматиків і по словарях.

РИМСЬКА ДРАМА.

Драматична поезія розвивала ся в Римлян від самого початку під чужими впливами, подібно як і другі два роди поезії, епіка й лїрика. Завязки драми виробили ся в Римлян з танців і весїльних обходів. Танці переняли Римляни від Етрусків, що були в танечній умілости виликими мистцями. По переказу, захованому у історика Т. Лївія і полїгістора М. Теренція Варрона, сучасника Ціцерона, спроваджено етруських акторів до Риму в 365 р. пер. Хр., коли саме в місті лютувала чума. Тоді то за радою віщунів долучено до циркових ігрищ сценічні вистави, аби тим способом відвернути гнів богів від краю. Тиренські актори, звані гістріонами, виступали спочатку без масок і пописували ся перед публикою самими тільки танцями. Потім почали при тім дещо приспівувати по етруськи й виконували відповідні рухи. Новий той рід вистав названо „сатирою". Пізнїйше називав так Теренцій свої комедії. З занепадом етруської держави попали етруські актори в Римі в пониженнє. Швидко загинула також мова того загадкового народу, а сам він розплив ся в латинськім морі.

На відміну прийшли тоді Оски, від котрих Римляни приняли легкий сценічний жарт, названий ателляною, мабуть від головного міста Осків Ателлї. Жарти ті зображали звичайно маломістечкове житте, і то житте низьких верств з їх грубими обичаями. Актори говорили по оски і то навіть тоді ще, коли сам оский нарід розплив ся між Латинами, а його мова заникала. Все-ж таки жила вона ще якийсь час на римській сцені, де надавала ся спеціяльно для двозначних жартів і грубих дотепів; своєї мови не хотїли мабуть Римлани з'огиджу-

вати поганими словами. Ателляна була в Римі дуже популярна й зберегла ся на сцені ще до часів Августа.

Не менше від ателляни полюбили Римляни мім, перенесений з Таренту. Від ателляни ріжнив ся він перевагою міміки і вставленнєм танців при супроводі музики. Актори були одягнені в сорокаті арлєкінські одежі, зв. centunculi. На ногах мали осібні низькі черевики. Міми зображали життє римського люду і не вільні були від слизьких місць, у яких простий нарід все і всюди находить відповідну духову поживу і розривку, що розбуджує змисли. Міми продержали ся на римській сцені майже до кінця цїсарства.

Від Л. Андронїка видїляють ся в римській трагедії два роди: palliata (crepidata), від грецького плаща pallium і togata або praetextata, від тоґи з пурпуровим рубцем. Предмет послідної брали поети з римського життя, звичайно із славної минувшини.

Про римську драму писав м. и. Ріббек: Die römische Tragödie, Липськ, 1876, і в своїй Geschichte der römischen Dichtung. Він видав також останки римських драм. Scaenicae romanae poesis fragmenta, Бібл.. Тайбн. 1897. Крім того Люцїян Міллєр зладив виданнє: Enni, Naevii fabularum reliquiae, 1884.

Найславнїйший римський комік Тит Макцій Плявт, (Plautus) був так само чужинцем як і попередні драматурґи. Ур. ок. 251 р. перед Хр. в м. Сарсинї, в Умбрії. Походив з невольницького роду, а в Римі був замолоду помічником у мельника, а заразом пекаря. Те заняттє не подобало ся одначе талановитому молодому чоловікови. Щоби поліпшити своє положеннє, він написав дві комедії: „Saturio“ (парасит) і „Addictus“ (довжник присуджений вірителеви за довги), котрі несподівано мали на сцені успіх і рішили про дальшу долю Плявта. Чужинцем зацїкавили ся римські вельможі фільгелєни й викупили його з неволї.

Розцвіт лїтературної дїяльности Плявта припадає на час другої пунїйської війни. Умер поет 184 р. Він писав дуже богато і викликав цїлу школу комікїв. Кілько написав ком., нині напевно не знаємо. Старинні подають

ріжні числа, 130, 100, а Сервій, коментатор Вергілевої Енеїди, подає кругле, а може пересічне число 60, між 130 а 21, кілько то комедій признав за Плявтові учений видавець Варрон. Титулів комедій Плявтових знаємо нині 55, а повних захованих ком. маємо нині 21. Що до того великого числа комедій, приписуваних у старині Плявтови, то нім. учений Річль (Ritschl) уважає імя Плявта за збірне означенє авторства усіх майже драм його часу. Плявт був у Римі дуже люблений, а його ком. представлювано вельми часто. Через те по смерти Плявта підсували ріжні драматурги свої слабі твори під імя Плявта, аби могли тим способом легко дістати ся на сцену. Імя великого коміка забезпечувало до певної міри такі твори перед неприхильним осудом публики.

Через часте представлюванє Плявтових комедій вкрали ся з часом до тексту ріжні зміни й поправки, котрі робили режісери на власну руку, додаючи нераз або пропускаючи цілі сцени. Поправленєм і очищенєм Плявтових творів від чужих домішок занимали ся вже римські учені Елій Стільон і Теренцій Варрон. Послїдний зладив взірцеве виданнє 21. комедій, котрі упорядкував після азбуки. Так задержали ся вони нам у Медицейськім кодексї. Видали їх Goetz і Schoell у Бібл. Тайбнера, 1894, Липск і Лєо в Берлїнї, 1896.

Коли імена попередників Плявта для нас пустий звук, то про него самого можна значно більше сказати. Але й Плявт не був великим поетом, бо не був оригінальний. У своїх творах наслїдує він виключно грецьких коміків, отже належить до палліяти. Вправдї його комедій маємо досить, щоби схарактеризувати його поетичну творчість, але в тім сук, що така характеристика відносить ся більше до драматургів, з котрих Плявт черпав, передовсїм Менандра, Деіфіля й Філємона, ніж до него самого. В чім був Плявт оригінальний і що свого влив у свої твори, нині доволї трудно сказати, бо не маємо грецьких прототипів, з котрими би можна їх порівнати.

Вже в тім заслуга Плявта, що дав римській публиці твори грецьких коміків у зрозумілій для неї лат. мо-

ві і тим зробив їх доступними найширшим верствам, між тим коли до тепер читали їх в оригін. лише Римляни з висшим образованнєм, що любували ся творами грецького духа. Але Плявт не перекладав дословно грецьких комедій, лиш переробляв їх свобідно в дусї свого часу, при чім з двох гр. ком. споріднених змістом робив нераз одну римську.

Мова його архаїчна, проста, розговірна, але досить уже вироблена, так що діяльоґ видає ся плинним. Зате стих діяльоґу се дуже неправильний сенар, з частими стягненями, скороченями, і роззївами, так що подабає радше на прозу, подібно як стих Арістофана. Коли би його читати в ямбічнім правильнім ритмі, а хтось другий слухав, то ледви чи розумів би богато що з тої „поезії". Як виголошували такі стихи римські актори нині не знаємо: мабуть як прозу.

Недостачі ритму заступав Плявт усякими фіґурами мови. Дуже часта в него ассонанція й алліїтерація, навіть богата, з 4 звуками в стиху, не рідка також гра слів. Навіть рими попадають ся і то так часто, що роблять вражіннє, мов би автор уживав їх свідомо для викликання комічного ефекту, пр. в „ослячій комедії" (Asinaria) в стиху 174. маємо такі рими: (говорить молодець до зводниці (lena): Nam neque fictum usquamst neque pictum neque scriptum in poematis Ubi lena bene agat cum quiquam amante, quae frugi esse volt.

Головна хиба Плявтової поезиї лежить у тім, що не робить ріжниць між словами осіб з ріжних суспільних станів. Всї говорять у нього гладко, живо і мудро, тим самим стилем. Через се його комедії доволї шабльонові. До того ще й поодинокі типи аж надто часто повторяють ся. Улюбленою особою в ком. Плавта, є тип невільника, а не треба забувати, що поет сам був невільником, і знав добре той стан. Виступають невільники в добрій половинї комедій. Всюди вони мудрі, хитрі і вірні свойому доброму панови. В деяких комедіях, як у комедії Pseudolus є вони головними особами, коло котрих обертаєть ся вся акція. Невільник помагає нераз панови в бідї, видумує для нього способи, як

осягнути якусь піль, звичайно любовну, піддурює батька, аби дав гроші, розвязує загадку походження і то-що і взагалї такий невільник перевисшає мудрістю і проворностию панів вольного роду. Так і єправдї могло бути в Римі в тих часах, коли найбільше цїнили грецьких невільників. Вони були тодї вчителями римської молодежи і не дивно, ще перевисшали її освітою, бо все учитель мудрійший від ученика. Коли зважити сю обставину, то тип невільника в Плявтових комед. видаєть ся нам зовсїм природним. Той тип мудрого слуги наслїдують залюбки французькі драматурги з часів Людвика XIV., особливо Молїєр, тільки-ж він дуже разить у його комедіях, бо не відповідає тодїшньому дїйсному житю.

Ось твори Плявта в азбучнім порядку: Amphitruo трагікомедія написана за Тарентійцем Ріптоном. Юпітер бере на себе постать Амфітруона і йде до його жінки Алькмени на любовну балачку. В дверях сторожить Меркур у постатї Созія, невільника Амфітруона, і робить брехуна з дїйсного Созія. Амфітруонови знов пускає тумана сам Юпітер, котрого побут у Алькмени не лишив ся без наслїдку. В свій час приходить на світ хлопчик то дістає імя Геракль. Зміст сеї комедії переказав елєгійними дистихами середно-віковий поет Віталїс, а переробив її по французьки Молїєр Жан Бапт (Покелєн). Asinaria легкий жарт, написаний за грецьким поетом Діфільом, з відразливим змістом. Старий батько і його син, обидва люблять одну дївчину і на випередки запобігають ласки в неї. Нарештї накидаєть ся на батька його жінка з лайкою, вибиваючи старцунови з голови всякі любощі. Син женить ся з дївчиною.

Aulularia, за Менандром. Старий скупар находить дома під печею горщок з золотом, що його там закопав його дїдо. Знайти горщок помагає йому родинний Ляр, що виступає як Прольог. Він любить дочку старого за її добротливість до него і хоче їй помогти грішми. Але скупар криєть ся з своїм скарбом перед дочкою і закопує його кілька разів у щораз инше місце. Якийсь невільник підглядає раз старого при тій роботї і викра-

даючи горшок, рішає про щастє дочки старця і її жениха, котрому скупар не хотїв перше дати за дочкою жадного віна. Молїєр наслїдував сю комедію в своїм „Скупарі“ (L'avare).

Bacchides, комедія написана на зразок комедії Менандра „Діс ексапатон“. Головною особою є невільник Хризаль, що при помочи всяких інтриг дістає свому панови гроші від батька, котрих той молодий чоловік потребує на удержаннє гетери Бакхи; з сестрою Бакхи любить ся знов його товариш. Обманства Хризаля доходять вкінцї до відома батьків обох молодиків. Вони постановляють насильно розірвати їх любовні звязки з гетерами, але вкінцї й самі попадають у сїти хитрих дївчат.

Captivi (Воєнні бранцї), одна з найкрасших комедій Плявта. Композицію й головну ідею комедії придумав мабуть поет самостійно, бо грецький оригінал невідомий. Мотив комедії самопосвята невільника за пана. Фабула комедії така: Один Етолїєць утратив обох своїх синів: одного ще маленьким запродав якийсь невольник, другий був у полоні в Елїдї. Щоб виміняти полоненого сина, купує батько двох бранцїв з Елїди, Фільократа й його невольника Тиндара. Але пан і невольник міняють ся ролями: пан іде за невольника в Елїду визволяти полоненого. Обмана виявляєть ся; Етолїєць тяжко карає невольника. Але Фільократ додержує слова: син Етолїйця вертаєть ся з полону, і тепер показуєть ся, що вірний невольник Тиндар — запроданий син Етолїйця. — Сю комедію дуже прихильно оцїнив Лєсінг; наслїдував її посередно Кальдерон у своїм „Незломнім князю“.

Curculio. Наголовок комедії взятий від імени невільника — парасита, що обманством здобуває для свого добродія гроші на викупленнє гетери з рук власника публичного дому. Гроші ті виманює Куркуліон від офіцира, в котрім опісля пізнає відданиця свого брата. На основі ствердження вільного її роду, її жених і брат примушують зводника вернути гроші за її викуп.

Casina, написана на зразок комедії Діфіля „Клєруменой“. Батько й син старають зєднати собі прихиль-

ність тої самої дівчини-невольниці, Казіни, кождий через свойого слугу. Слуги кидають жереби; — відси друга назва комедії: Sortientes („Клєруменой“) — виграє батько. Тоді слуга сина передягаєть ся Казіною і замість весільних любощів дістає ласий старичок здорового прочухана. Опісля виявляєть ся, що Казіна — вольного роду; вона виходить заміж за сина.

Конець комедиї не захований. — Cistellaria названа від скринки, cistella, в котрій містять ся предмети, т. зв. crepundia. По них пізнають особи комедії вільний рід дівчини Сілєнії, котру досі вважали за невільницю і тепер уже нїщо не стоїть на перешкоді її подружю з коханцем Альцезімархом.

Епідік (Epidikus). Батько й син люблять одну дівчину арфярку, котра, як потім виявляєть ся, є нешлюбною дочкою батька. Свою назву дістала ся комедія від невольника Епідіка, що кермує в ній інтриґою.

Mostellaria, „комедія духів“, на зразок Філємонової комедії „Фасма“ (Привид). Зміст такий. Батько приходить із чужини до дому, де саме його син бенкетує з приятелями. Невільник не дає чужинцеви увійти в середину, кажучи що в хатї загнїздили ся страхи, і її власник купив собі новий дім від сусїда. Старий батько хоче оглянути той дім, але невільник уміє його знов забалакати. Вкінцї батко стрічаєть ся з сином і платить за нього довги. Комедію сю переробив по данськи поет Гольберґ. — Оригінал Плявтової комедії Menaechmi узятий з грецької комедії Епіхарма. Менехми — се два брати-близнюки, що замолоду розлучили ся, так що один не знає, де живе другий. Один із них, підрісши, вибираєть ся в світ шукати брата і по довгій мандрівцї приїздить у те саме місто, де живе його брат. Тут уважають його всї за брата, з чого виникають усякі смішні ситуації. Парасит у сїй комедії називаєть ся Poeniculus. Сей твір наслїдував Шекспір у своїй „Комедиї помилок“, а Максиміліян Клїнґер у „Близнюках“ (Zwillinge). Юлїй Верн використав постатї подібних до себе братів у своїм істор. романї „Північ проти полудня“ у Верна брати,

користуючись своєю подібностю, доконують ріжних злочинів.

Miles gloriosus (Bramarbas - вояк - хвалько) постать знана нам також із инших комедій Плявта й Теренція, написаний на взірець грецького оригіналу „Алядзон“ — незнаного по імени коміка. Замітна ся комедія тим, що не має ліричних частин, що зближає її до комедії Теренція. Композиція пєси: гладка, з чого можна догадувати ся, що Плявт користував ся тут двома грецькими комедіями. Твір не має одноцільної акції, навпаки, у нім виступає більше героїв і їх противників і зображені дві події, як два мотиви акції. Дія відбуваєть ся на одній з улиць Ефезу, поміж двома домами, полученими з собою підземним хідником. В однім із домів живе вояк, а властиво вислужений начальник відділу наємного війська, що тепер спочиває на лаврах побід, по більшій части видуманих ним самим або параситом, що за столом богатого начальника любить плести йому всякі небилиці, оповідаючи про його воєнні пригоди. В домі держить вояк гетеру, котру привіз собі з Атен. За нею приїздить її суджений і при помочи хитрого невільника офіцира, давнього свого слуги, вдаєть ся йому побачити ся з любкою в домі того-ж таки вояка й обдумати з нею плян, як їм утекти назад до Атен. Невільник Палєстріон підмовляє свого пана, вояка, аби пішов до жінки сусїда, що нїбито пропадає з любови до нього. Дурний Пиргополїнїк вірить словам невільника, відправляє гетеру з дому, а сам іде до сусїдки, надіючи ся гостинного приняття й милої забави... Але саме в рішаючу хвилю приходить муж і піймавши вояка на перелюбі побиває його тяжко. Комедію сю наслїдували між и. два французькі письменники, Бержерак і Корнейль (Illusion comique).

Mercator (Купець) наслїдуванє грецької комедії Філємона „Емпорос“. І тут повторяєть ся мотив неприродної емуляції на любовнім тлї між батьком і сином. Син привозить собі з чужини гетеру. Батько побачивши її, закохуєть ся в нїй і щоби задержати її для себе, інтригує проти рідного сина. За його намовою купує ту

дівчину сусід. Але несподівано приходить із села його жінка, накидаєть ся на мужа за його невірність і конець кінцем син задержує любку, а батько з соромом відпекуєть ся інтересу.

Pseudolus (Хитрець — брехун). Невільник є головною особою сеї чудової комедиї. Контамінацію двох грецьких оригіналів добачав у нїй уже Варрон; пізнати її зрештою з деякнх подробиць у самім текстї.. І ся комедія належить до любовних, з звичайними типами: легкодушного молодця, гетери і зводника.

Poenulus (Пунїець), комедія замітна частинами, написаними пунїйським діалєктом, котрий поет пізнав підчас свого побуту в Африці, коло Картагіни. Головний герой, Ганнон, приїздить у Грецію, шукаючи своїх дочок, котрих викрадено йому ще маленькими. Находить їх у домі розпусти і познакомлює ся з коханцем одної з них. З дочками і зятєм вертаєть ся у рідний край. Сама пєса слаба. Пдреробив єї Плявт із оригіналу Менандра („Кархедоніос").

Persa (Перс) комедія перероблена з невідомого оригіналу. Перським торговцем передягає один нєвільник свого товариша, щоби обманством видістати гетеру з рук власника дому розпусти й передати її свому молодому панови.

Rudens (Линва), комедія написана на зразок грецької комедії Діфіля. Сцена часто зміняєть ся. Мотивом послужило тут розбиттє корабля при березї, де стрічають ся з собою батько й дочка по довгій розлуцї. Пізнає батько дочку по перстеневи, котрий виловлюють рибаки в скринцї розбитого корабля. Хор зложений із тих же рибаків співає про своє бідолашне життє. І тут виступає осоружний зводник, котрий при кінцї має втрату, бо мусить без заплати лишити батькови його дочку, давню свою гетеру. Шекспір написав на зразок сеї комедії свою „Бурю" (The Storm).

Комедія Stichus належить до найкрасших перерібок Плявта. Її мотивом — вірна любов двох сестер до своїх суджених, що відїзджають на довший час до заморських країв, аби там збогатити ся. Тимчасом батько

дівчат не хоче так довго ждати женихів і пробує віддати дочок на силу за инших. Саме тоді приїздять давні женихи з чужини, збогатившись усяким добром. — Розлуку залюбленої пари й поворот милого в останній хвилі зробив осередком драматичної дії Ів. Котляревський у своїй „Наталці Полтавці".

Trinummus (sc. dies). День трьох мідяків, перероблений з „Тесауроса" Філємона (з 306 р.). Се одна з красших комедій Плявта, названа від трьох мідяків, котрі дістає синофант. В тій комедії мало комізму, длятого можна її радше уважати за родинну драму. Син у неприсутности батька прогайновує маєток і продає дім зі скарбом, про який нїчого не знає, а сестру віддає за товариша. Вкінці кається ся своїх проступків і женить ся з дочкою сусїда, що купив його дім. Лєссінґ написав на зразок сеї комедії свій „Schatz".

Truculentus (Воркун, грубіян) наслїдуваннє незнаного грецького оригіналу. Так називаєть ся невільник, що вічно бурчить і все чимсь невдоволений, а особливо любить відказувати й вигадувати на гетер, що в сїй комедії грають визначну ролю. Міщанин Дейнарх любить Фронезію і заходить у її дім, поки має гроші. Коли-ж його засоби вичерпали ся, замикає перед ним хитра гетера двері свого дому і не хоче нїчого чути про пісну любов без гроший. На зміну находить собі иншого поклонника, в особі богатого, а дурного начальника наємного війська. Щоби його красше піддурити й на довший час привязати до себе його серце враз із кишенею, підсуває йому Френезія дитину, нїби його власну. Між тим Дейнарх роздобув знов десь гроші і може тепер із вояком по черзї ходити до любязної Фронезії.

Vidularia (sc. fabula), названа від vidulus — скринка, в котрій схований перстень. По нїм пізнає батько сина, шо виратував ся на беріг по розбиттю корабля. Мотивом і змістом подібна ся комедія до комедії Rudens. Оригінал „Схедія" (— на швидку руку збитий кораблик) Діфіля, розумієть ся, не знаний нам близше. Сама комедія Плявта пізно найшла ся в рукописї і зберегла ся нам у не зовсїм повнім видї.

Заслуга Плявта лежить у зручнім виборі грецького матеріялу, котрий він усюди старав ся латинізувати, заступаючи на пр. грецькі міти й імена власні римськими, як Curculio або Truculentus. Прольоґи до своїх комедій написав він почасти сам, а почасти переробив їх з Менандрових. Деякі з них додали пізнїйші інтерполятори. Замітні в прольоґах абстракційні особи, що виголошують їх: Родинний Ляр у комедії Aulularia Arcturus (північна звізда) в Rudens й инші. — Чужим додатком у Плявтових комедіях являють ся також т. зв. argumenta, де розказуєть ся короткий зміст комедії. Переважна частина тих змістів акростихічна: кождий аргумент складаєть ся зі стілько стихів (ямб. шестистоп.) скілько букв має наголовок комедії, а кождий стих, числячи зверху в діл, починаєть ся одною з букв наголовку. Тілько в кількох комедіях змісти не мають акростихічної форми. Написав їх пізнїйший учений з Картаґіни, Сульпіцій Аполлїнарій, і його ученики.

Значіннє Плявта було все велике. За житя виставляли його твори дуже часто. Пильно читали їх також у середних віках, про що сьвідчить велике число рукописів. В часах відродженя наук занимали ся ним визначні учені, як Скалїґер, також у новійших часах поясняли й обробляли Плявтові твори ріжні учені, головно нїмецькі, і так ми маємо про нього поважну лїтературу, що кілька разів перевисшає обємом усї його твори. Читають ся вони ще й нинї легко, так що притім можна вигідно обійти ся без усяких пояснень і лїтератури.

Вплив Плявта був великий, особливо на старорим-ське письменство, де він викликав цїлу школу наслїдувачів. Але також новочасні коміки користали з него повними пригорщами. Згадаю тут лише про французьких драматургів: Молїєра і Корнейля, Анґлійця Шекспіра, Еспанця Кальдерона, Нїмця Кляйста. Також на словянській драмі, особливо на польській, відбив ся вплив геніяльного римського коміка. Його комедії до нинї не стратили своєї вартости; вони й духом близькі до найновійшого, модернїстичного напряму в европейських лїтературах. Зміст їх нїколи мабуть не може пе-

рестаріти ся, а розуміти їх може кождий нарід, бо скрізь у світї попадають ся такі типи, як їх змалював Плявт. Ті постатї не мають уже різких прикмет національних, грецьких чи римських, так що можна їх радше вважати за універсальні типи.

Теренцій.

По Плявтї і рівночасно з ним виступало в Римї богато инших коміків, але менше талановитих. Твори їх не зберегли ся нам. Тому не буду тут ширше про них говорити, а приступаю до Публія Теренція з Картаґіни, другого славного римського коміка, по котрім маємо 6 комедій, що становлять весь його поетичний доробок. Він був невільником, а визволив його в Римі богатий сенатор Теренцій Люкан, надаючи молодому поетови своє родове імя. Бачучи його талант, казав йому сенатор учити ся. Теренцій приставав пізнїйше із вельми осьвіченими Римлянами, як Сціпіон і Лелій, і навчив ся в їх товаристві римської мови в найкрасшім її видї. Нею чарує він нас у своїх комедіях, котрі писав по-грецьким взірцям, держачи ся досить строго оригіналу. Найскорше осягнули його твори признаннє у римських вельмож, що завдяки своїй грецькій освітї залюбки читали Теренцієві перерібки. Римська публика не любила їх і сам поет жалуєть ся в своїх прольоґах до комедій, що видцї кілька разів в часї вистави його пєс громадно вийшли з театру, аби дивити ся на продукції линвоходів і на змаґання ґлядіяторів.

В 35. р. свого віку їздив Теренцій до Ґреції, аби там поправити й вигладити свої переклади з Менандра, але вже не вернув ся у Рим, бо вмер по дорозї, 157 р. Час його життя припадає на пунїйські війни, від кінця другої до кінця третьої (від 193—157 р.)

В своїх комедіях опер ся Теренцій на грецькі взірцї. Йдучи за прикладом Плявта, він сполучав часом дві ґрепькі комедії в одну цїлість; через таку „контамінацію“ його пєса ставала живійшою, а зміст її ста-

вав богатшим. Свій вірш вигладжував Теренцій стараннійше, як його попередники, обминав вульгарні слова і грубі звороти, але нїде не з'умів блиснути дотепом; через те римська публика з грубими нервами не любила його і тільки більш освічені читачі з поміж аристократії вміли цїнити талант і умілість Теренція.

В каноні римських коміків Волькація Седігіта, з другої половини 7. стол. по Хр., занимає Тереицій аж ш е с т е місце, (Плявт друге). Комедії Теренція ставлено на сцену між роками 165—159, про що свідчать старинні argumenta (змісти).

Чотири свої комедії: „Andria, Heautontimoroumenos, Eunuchus і Adelphoe" (Братя) переробив Теренцій з творів Менандра (342—292), а дві „Phormio і Hecyra" з комедій Аполльодора з Каристу („Карістос"). — Обширні і добрі цоясненя до його комедій походять від Елїя Доната, ученого з IV. ст. по Хр.

Типи комедій Теренція взяті всї з грецького життя і знані нам уже з Плявта. Від себе не додав він нїчого нового до старих історій грецького життя. Головною темою його комедій є л ю б о в н і інтриги та женихання молодців з гетерами. Замітні ще в нього численні приповідки, котрі він — а властиво М е н а н д е р і Аполльодор, котрих творами він користував ся — умів зручно вплїтати в діальог, живий та короткий.

І його твори, так як Плявтові, належать до комедії зв. palliata[1]), а характер їх означували старинні словом s t a t a r i a e (fabulae) — себто „стоячі", бо акція розвиває ся в них с п о к і й н о. Комедії Теренція належать через те до конверзацийних драм, подібно як і комедії його попередників. Характер Плявтових пєс значно живійший і їх називано motoriae — рухливі. Крім тих двох відмін розріжнювано ще рід мішаної комедії, mixtae, що сполучала в собі прикмети обох висше згаданих родів.

З огляду на зміст комедії і типи виставлювані в нїй рожріжнювано 1) fabulae t o g a t a e де поет виставляв життє висших верств римської суспільности, звичайно се-

[1]) Так звали ся комедії з грецькими темами; назва пішла від pallium — гр. плащ.

наторів, курульних урядників і визначних Римлян. Тога, як відомо, була поважною, празниковою одежою вольного римського горожанина. 2) Fabulae tabernariae, взяті з життя низших верств міщанства, ремісників, зарібників і купців, що жили в будах — tabernae. 3) Fabulae trabeatae (trabea — плащ римських лицарів) належать до посереднього типу комедії, близше нам не званої, котрої героїв брали поети мабуть зпоміж простих міщан, патриціїв і плєбеїв.

Ріжниці між тими трьома родами комедії були мабуть у самім стилю і в мовах дієвих осіб. Старинні граматики поставили теорію трьох родів стилю: висшого, низшого і середного, прикладаючи її особливо до творів славних промовців; але й драматичні твори можна підвести під ті категорії стилю. І так для траґедії відповідний лише високий стиль і найкрасшим його взірцем являють ся твори Айсхиля; низьким стилем писані діальоґи комедій; середний стиль властивий усяким драмам Еврипіда й Плявта, а також модерним драмам (на пр. Г. Ібзена).

В fabula togata відзначив ся по Теренцію — Люцій Афраній, що також наслїдував Менандра, але зовсїм свобідно. В своїх перерібках заступав він грецькі типи й звичаї типами й сценами з римського життя. Часами попадав у архаїчний тон, як се видимо з уривків його комедій Divortium, Emancipatus, Fratriae, Privignus, Vopiscus. Ще вірнїйше малювали римське життє низших і середних верств коміки Титінїй (Fullones — Гарбарі), Квінцій Атта й Атілїй.

Ателлянами (Fabula Atellana — кампанський людовий жарт) прославили ся Новій, з котрого творів знаємо що 40 наголовків (пр. Fullones feriati, Maccus Exul, Pappus praeteritus) і Люцій Помпоній (Аґамемнон підсунений, Марзій), а мімами Ґней Маттій, липар Д. Ляберій (105—42 пер. Хр.) і Публ. Сиріець (Syrus) з часів цїсарства, з котрого ямбічних діальоґів задержало ся кількасот сентенцій з моралїзуючим змістом.

При сїй нагоді скажу дещо про виголошуваннє комедій. Діальоґічні частини говорили актори звичайною

мовою, деклямували іх. Розміром тих діальогів був усе ямбічний шестистоп. вірш (сенар). Трохаїчні і ямбічні тетраметри, так звані cantica (С.), виголошувано при музиці, отже подібні вони були до наших мельодрам. Виїмково вживали рецітативу.

Що до будови латинські драми не ріжнили ся нїчим від нинїшніх, і поділ на 5 частий (актів) видавався найбільше природним. Граматик Евантій ділить комедію на 4 частини: prologus, protasis, epitasis, catastrophe). — Конець акту означує Донат (у поясненню до „Андрії“ Теренціа) виходом усїх осіб із сцени. Сей спосіб відмежування актів переняли Франпузи до своїх теорій драми.

Сенека.

За останню парість римської перекладної драми можна вважати 3 трагедії Люція Аннея Сенеки, що жив у першій половині першого століття по Хр. Що до своїх переконань був Сенека стоїком; він писав також фільософічні розвідки. За панування цїс. Клявдія занимав Сенека високі державні уряди; опісля був учителем його наслїдника Нерона. Коли-ж ученик сам став цїсарем, він не хотїв слухати напімнень Сенеки, що відводив його від злочинів, і велів його стратити на основі підозріння про участь Сенеки в замаху проти його особи (65 р.)

Час, у котрім виступив С. із своїми трагедіями, перероблеными головно з Еврипідових драм, зовсім не був пригожий для нього, бо на тодїшній римській сцені панували всевладно ателяни й міми, та й римська публика стратила вже тоді всякий смак й розуміннє високих трагедій, бо всю її увагу й духові сили абсорбували циркові ігрища, на котрих пописував ся часом із своїми лїричними продукціями сам імператор Нерон. Через те виступ ученого фільософа з трагедіями був цїлковитим анахронїзмом і тому новійші учені догадують ся, що їх зовсім не виставлювано на сцені. З самих їх титулів, як Phaedra, Hercules Oiteus, H. furens, Oedipus і ин.,

можна пізнати їх первовзори; в зміст їх близше тут не входжу, а скажу лише де-шо про стиль і долю.

Мотив написання тих трагедій був педагогічний. Сенека дав у них взірці реторичних контроверзій, на котрих ще довго потім учили ся молоді Римляни в школах красномовства. Через те стиль діальогів вийшов неприродний і холодний, бомбастичний і переладований непотрібними словами. Трагедії ті при читаню викликують жах, але не зворушують, бо не доходять до людської душі. Панує в них часто сентиментальний настрій, але не бракує теж понурих сцен різанини вбивств і самовбивств.

Твори Сенеки перетревали конець старинних віків, коли їх часто переписувано, і в середних віках найшли не лише богато пильних читачів, але вплинули також на утвореннє хибної драматичної теорії романських народів, поперед усего Французів. З них зачерпнули романські драматурги помисл трох єдностий у драмі, часу, місця й акциї, при чім покликували ся на „поетику“ Арістотеля, котрого одначе добре не розуміли. Був час, коли Сенеку цінено найвисше зпоміж усіх старинних трагіків і треба сказати, що його твори перші дали новим европейським народам понятє про старинну трагедію, що правда, не зовсім вірне.

Трагедія „Октавія“ з життя цїс. Нерона, котру приписувано Сенеці, повстала мабуть трохи пізнїйше, за панованнія Траяна, в II. стол. по Хр. Ся трагедія важна тим, що се єдиний захований нам у цїлости взорець чисто римської драми, togata. Вона має не мало гарних сцен, але її автор грішить також прибільшуваннєм у змальованню характерів, котрі в нього або абсолютно злі (Нерон) або цїлковито добрі (Октавія).

Коли ми нинї не вважаємо Сенеку великим драматургом, то причиною сему брак у його творчости — оригінальности й життя.

Лїтература предмету подана у двох найбільших науково оброблених підручниках, у яких прошу також порівнати відповідні уступи про римських драматургів:

1. Teuffel, Geschichte der römischen Litteratur, bearbeitet von L. Schwabe Липск, 5 вид. 1890, 3 томи.

2. M. Schanz, Geschichte der römischen Litteratur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinians. 2 вид. 1898 р. в Монахові.

Сенека не мав поетичного таланту й не вмів обсервувати життя і людий, і хоч його трагедії не позбавлені деяких добрих прикмет, але нині нїхто вже ними не одушевляєть ся.

Після Сенеки виступали ще три трагіки: Азіній Полліон, Помпоній Секунд і Верій Руф, але з їх творів нїщо нам не задержало ся.

Римська трагедія давно віджила свій час і не могла нїкого зацікавити задля браку талановитих представників. Впливи Сходу ширили велике зіпсуттє обичаїв у цілій римській державі, сам римський нарід виродив ся і занепав духово, як се найлїпше видно з його замилування до неморальних сценічних вистав (мімів).

В останніх віках римської держави бачимо таке замітне явище в области літератури, що всї майже визначнїйші письменники (Апулєй, Квінтиліян) походять з провінцій, де витворюють ся помалу осередки духового життя в містах: сам Рим перестав давати талановитих людий і потребував обнови.

Квінт Еннїй

уродив ся в південно-італїйськім містї Rudiae (нинїшнє Руддже) в р. 239. З дому знав дві мови грецьку і оску, а пізнїйше вивчив ся ще й латинської. Тому й хвалив ся, що має три душі (tria corda). Військову службу відбував на Сардинії, звідки його спровадив до Риму М. Порцій Катон (в р. 204). Тут удержував ся він з лекцій латини і греки і хоч приставав із деякими римськими вельможами, як Сціпіонами і Фульвіями, сам жив досить бідно. З Марком Фульвієм Нобілїором їздив поет 189 р. до Етолії на поле бою, а завдяки заходам його сина Квінта дістав пізнїйше римське горожанство. Помер 169 року.

Поетичну діяльність почав Еннїй мабуть трагедіями. З тих зберегло ся нам 22 наголовків, що відносять ся переважно до троянського циклю. Порівнуючи уривки його трагедій з захованими грецькими оригіналами, бачимо, що Еннїй давав римській публиці не докладні переклади грецьких драм, але перерібки, приспособлені до римських обставин. До оригінальних, національних римських трагедій (fabula praetextata) належали „Пірваннє Сабінок“ і мабуть „Амбракія“, де з'образив в драматичній формі похід М. Фульвія до Етолії й облогу міста Амбракії.

Еннїй переробляв також фільософічні твори грецьких письменників, причім виявив нахил до вільнодумства. Сюди належить поема „Епіхарм“, писана трохаїчними тетраметрами. Твір сей містив золоті слова й loci communes, вибрані з комедій сицилійського мислителя. В творі „Euhemerus“ або „Sacra historia“ писанім мабуть прозою, виложив Еннїй погляд грецького фільософа Евгемера, що боги були колись людьми, переважно мудрими й визначними королями. В область кухарської вмілости сягало письмо „Hedyphagetica“ („Присмаки“), перероблене з Архестрата з Ґелії (IV. стол. пер. Хр.)

За грецьким прикладом писав Еннїй, перший з Римлян, епіґрами й сатири. З книги сатир п. з. „Сціпіон“ зберіг ся нам гарний уривок з описом тиші:

Ecce mundus caeli vastus constitit silentio
Et Neptunus saevus undis asperis pausam dedit;
Sol equis iter repressit ungulis volantibus,
Constitere omnes perennes, arbores vento vacant.

На безмірному крайнебі тишина настала вже
І Нептун жорстокий хвилям диким відпочинок дав
Сонце коням бистроногим шлях перепенило й біг,
Станули невгавні ріки, дерева не шелестять.

Для свого нагробного каменя написав, як кажуть, сам Еннїй таку епіґраму в елєґійнім дистиху:

Aspicite, o cives, senis Enni imaginis formam:
Hic vestrum panxit maxima facta patrum.
Nemo me lacrumis decoret nec funera fletu
Faxit. Cur? movitor vivus per ora virum!

Гляньте, мої земляки, на старенького Еннія образ:
Славнії ваших батьків подвиги він з'образив.
Але ніхто щоб не смів жаліти мене та тужити
По моїй смерти: Я все жити-му в людських устах.

Ті „великі подвиги батьків" описав Енній в своїм найзнаменитшім творі „річниках", Annales, над якими працював трохи не до самої смерти. З 18 книг пісень тої епопеї маємо тільки около 600 віршів і піввіршів.

Історію римського народу зачав Енній від найдавнійших часів. В кн. 1—3 описав він приїзд Енея до Ляціюм і королівські часи, в 7—9 пунійські війни в скороченню, бо широко оспівав їх уже Невій, в кн. 10—12 македонську війну, в кн. 13 і 14 війну з Антіохом, в 16. істрийський похід і геройські дїла 2 братів Цецилиїв.

У формі й стилю наслїдує Енній Гомера. На вступі оповідає, що батько поезії сам у снї втаємничив його в загадки сьвіта і передав йому свою душу.

Своїми „Анналами" ввів геніяльний Рудиець гекса-метер у римську лїтературу й усталив правила прозодії, себ-то довгість і короткість складів у віршу. В правописї перший почав подвоювати співзвуки.

Еннієва епопея стала головним твором республики, але й за цїсарства читали її ще пильно Римляни. З нечисленних уривків „лїтописї" блискають іще іскри небуденного таланту того на пів Грека, на пів варвара, що на диво опанував духа латинської мови.

Стиль Еннія досить яскравий. Він залюбки вживає поетичних образів і фігур, оригінальних або запозичених із Гомера. Вельми поважно представляють ся його власні epitheta ornantia", як ficus dulcifaga, bellipotentes, belligerantes, suaviloquens, naves velivolae і инші.

З реторичних фігур замітні римові полученя, homoioptota, як flentes sentientes, lacrimantes commise-

rantes, hand doctis dictis certantes sed maledictis; o Tite tute Tati, tibi tanta, tyranne, tulisti (алліт е рація). Гарний приклад на ономатопойею подають старинні граматики: at tuba terribili sonitu tarantara dixit.

Але в стилю Еннія трапляють ся також немалі хиби, а в мові невдатно ковані слова, дивовижні скорочення (do зам. domus) і тмези: saxo c e r e commimit b r u m. Мабуть ізза тих хиб сказав Овідій про Еннія: „Ennius arte carens“[1]). Але для нас важнійший осуд Горація Флякка: Ennius et sapiens et fortis et alter Homerus[2]).

До літературної школи Еннія можна зачислити двох поетів: Марка Пакувія і Стація Цецілія, з котрих перший був сестрінцем Еннія, а другий жив разом із ним в однім домі.

П а к у в і й

уродив ся 220 р. в Brundisium. В Римі занимав ся малярством, а у вільних хвилях писав трагедії й сатири. З 12 його драм перероблених із грецької мови замітнійші були: „Teucer“, „Iliona“, „Niptra“ і „Chryses“, а з оригінальних національна історична драма п. н. „Paulus“, котрої предметом була побіда консуля Емілія Павла над королем Персеєм під Пидною в 168 р.

Уривок з якоїсь трагедії Пакувія з описом бурі переховав Ціцерон[3]) в трохаічних тетраметрах:

Interea prope iam occidente sole inhorrescit mare,
Tenebrae conduplicantur, noctisque et nimbus occae-
[cat nigror,
Flamma inter nubes coruscat, coelum tonitru contremit,
Grando mixta imbri largifico subita praecipitans cadit,
Undique omnes venti erumpunt, saevi existunt turbines:
Fervit aestu pelagus.

---

[1]) O v i d. Tristia II. 33. 4 в. „поезія без артизму“.

[2]) H o r a t. Epist. II. 1. 50. „Еннїй і мудрий поет і смілий і другий Гомер мов.“

[3]) De orat. III. 39.

Поки сонце западало,
Морська буря надтягла,
Раптом темно всюди стало
Наче мряка залягла;
В хмарах блискавка мигоче,
Небом грому гук потряс
Грізно зливний дощ хлюпоче,
Падати став град нараз.
Розходилась вихрів лють,
Крутежі страшні ревуть,
Стогне море, филї бють.

В „учених і тяжких сатирах наслїдував Пакувій Еннїя. Його мову ганить Ціцерон[1]). („Бачимо, що Цецілїй і Пакувій говорили зле“, розум. по латинї); а проте він уважає його за найбільшого трагіка[2]). Горацій називає його „вченим стариком“[3]), певно тому, що Пакувій вибирав для своїх перерібок менше знані грецькі міти і вмів штудерно замотувати драматичну акцію.

Стацій Цецілїй

був з роду Ґалліїйцем, а саме Інзубром (ур. ок. 219 р.); родове призвіще дістав він від свого пана Цецілїя. Писав самі комедії, переробляючи їх переважно з Менандра, доволї недбало. Знаємо поверх 40 наголовків його драм і маємо з декотрих довші уривки. Одні критики хвалили в нього патос, другі повагу (Горацій), ще инші зміст комедій. І справдї мусїв він бути досить славним, коли 166 р. поручили едилї Теренцієви засягнути опінії Цецілїя що до його комедії „Андрії“.

Люцій Акцій

Accius, (рідше Attius) уродив ся 170 р. в містї Pisaurum в Умбрії, куди переселив ся був його батько

[1]) Brutus 74, 258.
[2]) de opt. gen. or. I, 2.
[3]) Horatius, epist. II. 1. 56.

разом із своїм паном Акцієм. Замолоду мандрував Люцій по Азії і в поворотї задержав ся в Таренті (між р. 140—132). де відчитав Пакувієви свою трагедію „Atreus“. Ветеран римської трагедії сказав, що творови бракує оглади й принади. З тої пєси походять славні крилаті слова: oderint dum metuant най ненавидять, — щоб тільки бояли ся. З Таренту поїхав Акцій у Рим, де розвинув многосторонну літературну діяльність. Приятелював з Децімом Юнієм Брутом, консулем 120 р.; знав також Ціцерона. Брав участь у сходинах поетів і казав поставити в салї засїдань свою статую великого розміру, хоч сам був малий ростом. Жив у незгодї з поетом Цезарем Страбоном, що був заразом головою кружка понтифексів, і не вставав з місця, коли той високий достойник входив у салю. Умер около 86 р.

В трагедії осягнув Акцій вершок досконалости. З 50 наголовків його трагедій даю деякі: Aegistus, Armorum iudicium, Atamas, Atreus. Clytemnestra, Medea, Myrmidones, Nyctegresia, Philocteta, Telephus, Troades. Деякі з трагедій виставлювано по кілька разів, на пр. трагедію „Tereus“ 104. і 44. р.

З Медеї заховав Ціцерон гарний уступ (De nat. deorum, II, 35, 89): tanta moles labitur

Fremibunda ex alto ingenti sonitu et spiritu.
Prae se undas volvit, vertices vi suscitat:
Ruit prolapsa, pelagus respargit, reflat.
Ita dum interruptum credas nimbum volvier,
Dum quod sublime ventis expulsum rapi
Saxum aut procellis, vel globosos turbines
Existere ictos undis concursantibus:
Nisi quas terrestris pontus strages conciet,
Aut forte Triton fuscina evertens specus
Supter radices penitus, undante in freto,
Molem ex profundo saxeam ad caelum erigit.

Так говорить пастух, що вперше побачив на морю корабель (Арго): „Такий велит мчить ся,

Шумить із моря з гуком — фуком, що аж страх,
Перед собою котить филї по валах,
Збиває піну силою. Валить вперед,

А море бризкає, кипить, вертає в зад.
Немов би з прорваної хмари падав дощ,
Мовби скалу підхопили вітри буйні
У гору або бурі або крутежі
Вири підняли ся від збігу морських филь.
Хиба-би море збило купи земляні,
А може Тритон виважив печеру де
Тризубом аж на верх бурхливих плес води
И з глубин під небо пхає камяну гору."

Акцій написав іще дві національні історичні драми: „Brutus", і „Aeneades або Decius". Перша зображає знаний переказ про прогнаннє Тарквініїв з Риму, а друга геройську смерть консуля Публія Децію Муса в битві під Sentinum 295 р.

Акцій писав крім того ще й епіґрами в сатурнійськім розмірі, такі гарні, що Брут казав їх пізнійше вирізати на статуях.

З дидактичних творів згадують його 1) „Didascalicon libri" (9 кн.) про грецьку і римську драму, писані сотадеями; 2) „Pragmatica" (в трох. тетрам.), що мали бути нарисом історії літератури і мистецтва. „Аннали", більш — менш 30 кн., змісту мітольогічно-історичного, писані були дактилїчн. гексаметрами. „Praxidica" про господарство і про дїла Церери, званої Праксідікою.

Всї ті твори входили мабуть (як догадуєть ся нїм. учений Ріббек) у склад енцикльопедії, що мала наголовок „Parerga".

Про Акція згадують старинні критики з великими похвалами. Ціцерон називає його „поважним і геніяльним поетом", великим поетом, Горацій: „високим", Овідій: „Ennius arte carens, animosique Accius oris". Історик Веллєй Патеркуль (I. стол. по Хр.) признає, що „латинська траґедія містить ся в Акцію і довкола нього".

ОРИГІНАЛЬНІ РИМСЬКІ КОМЕДІЇ

(Fabulae togatae) на взір Невієвої „Тунїкулярії“ писали три автори: Тітінїй, Тит Квінкцій Атта і Люцій Афраній. Про час їх літературної дїяльности не маємо докладних вїдомостий; певне тільки те, що вона припадає по смерти Теренція (159 р.),

Теми до своїх комедій брали вони з життя латинських міщан, але мотиви і стиль були мабуть запозичені з палліяти. Ролї невільників були обмежені, за те жінки виступають більше самостійно, нїж се водило ся в Римі.

Темною стороною творчости Тітінїя було те, що він споганив свої комедії неморальними сценами хлопячої любови. Титули комедій як Педітерна, Сеттіна, Улюбрана, походять від назв флєтисток і балєтниць. В комедії „iuris perita“ (Правничка) висьміяв він якусь еманципантку, шо студіювала право.

Кв. Атту хвалить Варрон за те, що він зручно компонував жіночі діальоґи.

Але найвизначнійшим представником тоґати був

Л. Афранїй.

Знаємо 40 титулів його комедій: „Симулянт“, „Розвід“, „Визволенець“, „Лист“, „Пасерб“, „Пожар“, „Ворожба“ і ин., і уривків (ок. 400 віршів, головно ямбічних сенарів). Горацій пише[1]), що Афранїй богато дотепів і сентенцій узяв з Менандра. З його комедії „Зловлений“ маємо ось який уривок:

---

[1]) Листи II. 1. 57.

Гарна, пристійна дівчина —
Се посагу половина
Для тих, що не дбають доконче
Про придане й віно жіноче.

Дуже гарнний фрагмент 378.[1])

Si possent homines delenimentis capi,
Omnes haberent nunc amatores anus.
Aetas et corpus tenerum et morigeratio,
Haec sunt venena formosarum mulierum,
Mala aetas nulla delenimenta invenit.

Колиби можна брать' людий приманами
То всї старушки мали би любовників.
Вік молодий і пишна врода й любязність
Отсе жінок хороших чари не малі.
Погана старість жадних не знайде приман.

В 100. уривку хвалить ся одна жінка: „Які щасливі жінки на сценї, що можуть кождої хвилї накинутись на своїх мужів лайкою або приєднати їх ласкою".

„Дїтям не богато варте життє родичів, що волять, аби їх дїти бояли ся, нїж аби їх поважали".

Марко Порцій Катон

виступив на арену публичного життя в Римі тодї, коли грецький вплив дверми і вікнами втискав ся до величної будівлї римської державности й опанував усї галузи суспільного життя й лїтератури. Від II. стол. що раз більше Греків осїдає в Римі, котрий стає двоязичним містом. Від р. 167—150 перебувало в Італії 1.000 грецьких закладників з визначних родин, узятих в неволю по битві під Пидною. Деякі римські роди самі йшли радо на зустріч грецькій культурі, перенимали ся нею й ширили її на Заходї. До тих родів належав Емілїй Павло, його син Сціпіон Африканський і приятель Сціпіона Лєлїй. В домах тих вельмож збирало ся до-

[1]) Вид. Baehrens-a, Fragmenta poetorum Romanorum.

бірне товариство грекоманів і родовитих Греків, як історик Полібій, стоік Панецій і и.

В р. 155. приїхали у Рим 3 посли з Атен, визначні фільософи: стоік Діоґен, перипатетик Крітоляй і академік Карнеад. Всї три вони виголошували в Римі наукові відчити. Особливо останнїй із них одушевляв римську молодіж своєю діалєктикою.

Около 169 р. приїхав у Рим славний пергаменський граматик Кратес з Малльос і розбудив у столиці замилуваннє до граматичних студій.

Проти грецького впливу виступала в Римі консервативна партія, до котрої належав також Катон.

Він уродив ся в 234 р. в місточку Тускулюм, де й дістав початкову науку. Замолоду вступив у військо і 205 р. був квестором П. Сціпіона в Сицилії й Африці, в 198 р. заряджував як претор Сардинією, а в 195. був консулем в Іспанії. Вкінці в 184 р. став цензором і прославив ся своїми острими виступами проти прихильників геллєнїзму.

В грецькій культурі бачив він грізні розкладові чинники, що могли знищити Рим. Грецьких лїкарів уважав він за зрадливих післанців з Греції, шо мають завданнє троїти „варварів", себто Римлян.

Длятого пильно старав ся словом і письмом відводити своїх земляків від лєктури грецьких творів.

Але сам він запізнав ся з ними завчасу, зібрав корисні відомости з грецької лїтератури і в енцикльопедичній формі та приступнім викладї видав їх для ужитку широких верств читачів.

Такі науково-популярні збірники появляють ся потім більше-менше що 100 лїт в історії римської лїтератури.

Від 195 р. виступав Катон рівночасно з полїтичними промовами, котрі пізнїйше видав у збірнику. Ціцерон знав іще близько 150 його мов, ми ж знаємо тільки 80, головно з титулів та уривків. Славна була його мова в оборонї Родийців. Про неї каже Геллїй (II стол.), що ту саму річ можна би представити звязкійше і гладше, але не яркійше та живійше. Живість та лежала в стилю, ядернім та сильнім, хоч і без пересадних прикрас. Правда,

що Катон знав реторичні правила грецьких підручників (техне), але не підлягав ім надмірно. Маючи богатий житєвий досвід, умів він переплїтати свої мови і писання короткими, а влучними приказками, які по його смерти видано в одній збірці. З його листів не лишило ся нам нїщо.

Незначні уривки маємо з його цїнної історії, названої автором „Початки“ (origines) в 7 кн. В першій кн. з'образив автор часи королїв, в другій і третій повстанне італьських громад, у четвертій першу пунїйську війну, в дальшій другу, в шестій і семій дальші війни до претури Сервія Гальби. І так бачимо, що в переважній частині книг з'ображає автор сучасні йому події.

„Початки“ важні як перша поважна праця з обсягу римської історіографії. Катон не обмежив ся самою історією воєн, але збогатив зміст книжки географічними й етнографічними відомостями, що давно і в нас належали до области лїтописий. Особливістю праці було те, що автор нїгде не називав полководців по імени. Для оживлення викладу вплїтає автор в оповіданнє мови визначних дїєвих осіб, як се робили взагалї всї старинні історики, як римські так і грецькі. А проте наукова вартість „Початків“ не була велика, бо Катон знаний був із своєї національної загорілости, а по друге не був строгим ученим. Се признає також його біограф Корнелїй Непос, що пише про Катона „що правда, матеріял зібрав він пильно і старанно, але без жадної науки“.

Частиною популярної енцикльопедії практичних відомостий була захована нам праця Катона „про хлїборобство“, а властиво „про сїльське господарство“ (de re rustica). В тій працї, писаній для свого сина Марка, займаєть ся Катон господарством сїльським і домашним. Приписи господарські, релїгійні, лїкарські, кухонні і правничі подає автор в ляпідарній формі приказів або й пророцтв. Твір сей виявляє в нинїшнім своїм видї богато пізнїйших поправок, повторень і помилок, що почасти походять від самого автора. Але трапляють ся в нїм і вельми влучні вискази, на прим. rem tene, verba sequentur (про річ памятай, а слова й

самі найдуть ся). Nihil agendo homines male agere discunt (Нїчого не роблючи, вчать ся люди зле робити — Лїнивство дає привід до великого гріха). В 145. розд. він так говорить про господиню (vilica): „Роби так, аби вона тебе бояла ся, аби не була занадто розтратна, аби як найменше приставала з сусїдками й иньшими жінками, хай не приймає їх у себе дома. Хай не йде обідати до чужих, хай не волочить ся, не приносить жертв богам, хай знає, що господар за цїлу родину і службу робить те, що належить ся богам; хай буде чепурна, хай береже лад і чистоту в господарстві". До тої енцикльопедії належали ще мабуть приписи військові і правничі, але про них ми не маємо певних відомостий.

Лїтературна дїяльність Катона мала для Римлян велике значіннє. Він збільшив їх національну свідомість, спопуляризував серед них цїлий ряд цїнних відомостий з практичного життя, вкінцї виробив сяку-таку прозу.

В особі Катона зійшов у могилу визначний муж твердого, як сталь характеру та ясного ума і горячий патріот. Але він не мав сили спинити шкідний вплив грецької лїтератури на Римлян. Греція, побита зброєю завойовників, сама що раз більше покоряла їх своєю культурою.

ЛІТЕРАТУРНА (КНИЖНА) САТИРА І ҐАЙ ЛЮЦІЛІЙ.

Слово сатира (лат. **satura**, потім **satira**) походить мабуть від **satur** — повний, ситий, відси **satis** — досить, доволі; воно доволі давнє в латинській мові. Вживало ся в релігійнім значінню у зворотї **satura lanx** — миска повна ріжних овочів і перших плодів, що її приносили в жертву Цецері, в правничім значінню **lex per saturam** т. зн. закон з ріжнородних внесень. Звідси перейшло слово **satura** в область поезії, де воно означало драматичні жарти з ріжнородним змістом і в мішаній формі діальоґу, танцю і співу. Двічи стрічаємо се слово як наголовок старих національно-римських комедій.

Люцілій перший уживає назви „сатира“ для означення літературного твору, зложеного по части прозою, а по части віршом. Свої сатири (**sermones**) писав він на взір грецьких гумористів Кратеса і Менїппа з Ґадари. Сього останнього письменника наслїдував пізнїйше М. Теренцій Варрон у своїх менїпейських сатирах.

З давнїми драматичними жартами мали Люцілієві сатири спільну гумористичну закраску й діальоґічну форму. Від себе-ж надав їм іще Люцілій моралїзаторську тенденцію. Висміваючи хиби ріжних типів римського суспільства, стояв Люцілій за весь час своєї літературної дїяльности, від р. 133—103, значить аж до смерти, на сторожі чистоти обичаїв і моральности. Характером своєї творчости і тим, що жертви своїх дотепів і доган він називає часто по імени, зближаєть ся Люцілій до старої атицької комедії, хоча далеко зістав ся по заду її найталановитїйшого представника, Арістофана.

Люцілій

уродив ся в кампанськім містї Suessa Aurunca около 180. р. Походив із засібної шляхотської родини. Братаниця поета стала пізнійше материю Помпея Великого. Сам він проживав переважно в Римі і був знайомий з визначними людьми того часу: Сціпіоном, Лелієм і фільософом Клїтомахом. Умер у 103. р.

Незабаром по поворотї з нумантийської війни (134. р.) почав Люцілій писати сатири. Горацій посвідчає, що він писав швидко і богато, що-року пересїчно по одній книзї сатир. Розмірів уживав ріжних, але переважно дактилїчного гексаметру (в кн. 1—21 і 30). В кн. 22—29 стрічаємо ріжні розміри, трохаїчні септенари, ямбічні сенари, холїямби й ин. Після тих розмірів впорядковане було й виданнє 30 кн. сатир у 3 збірках або серіях.

Зміст тих сатир був вельми ріжноманїтний. В одних сатирах нападає автор, подібно як се робив і Невій, на римських вельмож (на голову сенату Л. Корнелія, Лентуля Люпа, Метелля, Азелля), в других ганить Римлян за роскішне життє. В 3. кн. описує поет свою подорож у Сицилію, в 9. обговорює ріжні граматичні й літературні питання, в 16. прославляє красу своєї коханки Коллїри, в 26. хоробрість Сціпіона в нумантийській війні. В кількох сатирах говорить Люцілій про свою літературну творчість, де й оправдує ся проти можливих закидів. Ту манєру наслїдує пізнійше Горацій.

З нечисленних уривків Люцілієвих сатир пробивають ся іскри таланту, але цїлість певно не захоплювала Римлян.

Спосіб вислову Люцілія був занадто розтягнений, а стиль шорсткий і попсований домішками грецьких слів і речень. Так само будова віршів була досить недбала, що немило вражало головно августівських поетів (н. пр. Горація). За цїсарства люди читали ще його, як републїканського автора, але його слава швидко прогомонїла. І тому так мало маємо уривків з „його товариських розмов". Цїкаві суди про письменську творчість Люцілія читаємо у пізнійших авторів:

Квінтіліян пише (X, 14) „Бо й освіта в нього незвичайна і свобода, а звідси й острота й надвишка крови“, Ювеналь (I, 37).

Ense velut stricto quotiens Lucilius ardens
Infremuit, rubet auditor, cui frigida mens est
Criminibus, tacita sudant praecordia culpa
. . . . . .

„Скільки разів мов добутим мечем сердитий Люцілій
Забрязкотить, паленіє слухач, у гріхах скаменілий
Й потом холодним його облива' таємна провина
Відси той гнів і ті сльози“.

Горацій говорить про Люцілія обширно в X. сатирі першої і в I. другої кн. Признає йому, що правда дотеп і елеґанцію (зве його comis et urbanus), у чім навіть ставить його висше старих поетів, але рівночасно закидає його віршам брак оглади.

Тут я подам іще в перекладі кілька уривків з творів Люцілія.

Що таке чеснота?[1]).

„Чесність Альбіне, се знати ціну усім річам на світі,
Опанувати сей світ, що в ньому живем та працюєм.
Чесність — се знати, що, де і до чого належить у річах,
Знати, що слушне, корисне та гоже кожній людині,
Знати що добре, що зле, що ганебне і що злочинне,
Знати границю і міру у всім, до чого хто небудь прямує,
Й се чеснота немала: знати вартість правдиву богатсва
Й чести віддати те, що належить ся їй по природі.
Се значить ворогом бути поганим звичаям та людям,
І навпаки оборонцем для добрих людий та звичаїв,
Вище за все їх цінить, їм сприяти та жить з ними в згоді,
Класти добро вітчини все на першому місці відважно,
Потім своєї рідні, а своє на останок лишити.“

[1]) З Ґ. Елія Фірміяна 6 кн.

Згущеними барвами описує він заняття і вдачу Римлян:

Нині від раня до пізнього вечера в буддень чи свято
Нарід увесь та сенатори тим лише вічно заняті,
Що сновигають по ринку і з нього майже не сходять,
Бо їм у душу запала одна тільки справа на світі:
Щоб одурити кого чи процес підступно повести,
І на здогін підлеститись до дуків, прикинувшись зручно
Чесним; а кожний окроме на підступ та хитрощі важить,
І всї нараз: одні другим були ворогами вже з роду.

МІМ І ЙОГО ПРЕДСТАВНИКИ.

Слово мім (**mimus**), що походить від грецького „мімейн“ — наслїдувати, означає наслїдуваннє дїйсного життя, образок з життя. Короткі життєві сцени, веселого або й неприличного змісту, представляли актори переважно рухами тїла і мімікою лиця. Длятого не мали масок і жіночі ролї грали жінки, а не перебрані мущини, як при инших виставах. При грі послугували ся також танцями і співом. Діальоґічні частини, спочатку мабуть імпровізовані, почали потім списувати. Всї актори виступали босо (звідси „**planipes**“ як назва пєси й актора).

Міми виставляли на сценї або як додаток до поважної вистави, і то або поміж актами (**embolium**) або на кінцї (**exodium**) або самостійно, від 46. р., себто від часу, коли мім, як новий рід сценїчного жарту, випирає на якийсь час ателляну. Про Акція і Люцілїя ми довідуємо ся; що їх висмівали поіменно актори мімів так болюче, що вони приневолені були виступити проти них із судовими скаргами. Акцій виграв процес, а Люцілїй програв.

Внутрішня будова міму була дуже свобідна й недбала, так що з лїтературного боку не представляли ті жарти більшої вартости. Через те мабуть і не заховав ся нам у повному видї нї один рукописний текст міму. Міми мали цїль за всяку цїну забавити й розвеселити публику. Найгрубші дотепи, неприличні натяки й рухи були дозволені. З Валєрія Максима (II. 10, 8) довідуємо ся, що на ігрищах і забавах у честь Венери-Фльори (**Floralia**) на домаганнє публики виступали акторки голі.

Як найвизначнїйші представники міму в часах Цезара виступають Децім Ляберій і Публїлїй Сириєць.

Акція міму була нераз така проста, що міг її відіграти один головний актор, а коли драматичний вузол трудніїше було розвязати природним способом, тоді актор просто зникав зі сцени і тим кінчив ся жарт. Як побічні особи виступали санніон (італ. цанні), реготун і ступідус, лисий муж, котрого обманює хитра жінка. Актори, що так само звали ся мімами (мімой, mimi), були повбирані в сорокаті костюми (centunculus), а акторки в чотирокутні плахти (ricinium), з помальованим лицем.

Децім Ляберій

(105—43) належав до лицарського стану і длятого не виступав сам на сценї. Знаємо близько 40 наголовків його мімів; деякі з них своїм змістом були подібні до паллїят і ателлян. Поет зображав життє ріжних суспільних верств, ремісників: „кожемяка“ (Fullo), „фарбяр“ (colorator), „рибак“ (piscator), „линвар“ (restio). Крім того висмівав Ляберій звичаї чужих народів, Кретийців, Етрусків, Галлїйців, Гетулїв. Виводив на сцену забавні типи забудька (cacomnimon), лизуна (colax), близнюків, старої панни, гетери й ин. В инших знов мімах з'ображає він ріжні празникові забави, на весїллю, на сатурналіях, або компіталіях, рідко бере сюжети з мітольогії (Anna Perenna).

В мімах попадали ся часом аллюзії до полїтичних подій, на пр. у мімі „Necyomantia“ находимо натяк на плян Цезара завести двоженство. Форма мімів була вершова. В уривках находимо переважно ямбічні шестистопівці і трохаїчні тетраметри.

Коли Ляберієви було 60 лїт, приїхав з Антіохії талановитий актор Публілій (Publilius Syrus) і визвав римських артистів до змагань в імпровізованім мімі. Макробій (з V. і VI. стол.) пише з сього приводу, що Цезар просив Д. Ляберія приняти визов Сирийця, обіцюючи йому за те великі гроші. І хоч боротьба скінчила ся перемогою більш талановитого Публілія, великодушний диктатор виплатив Ляберієви обіцяну нагороду,

ще й подарував йому золотий перстїнь, відзнаку лицарського стану.

Той самий Макробій переписав славний „Прольог“ Ляберія, в котрім він нарікає на свою долю та на свої старечі лїта:

Ego bis trecenis annis actis sine nota
Eques Romanus e lare egressus meo
Domum revertor mimus. Nimirum hoc die
Uno plus vixi, mihi quam vivendum fuit.
Ut hedera serpens vires arboreas necat,
Ita me vetustas amplexu annorum enecat.

Я шістьдесять проживши лїт без плями вже,
Я чесний римський лицар з дїда-прадїда,
Домів вертаю мімом. Та вже-ж нині я
О день жив забогато, ніж я жити мав.
Повій вючись, вбиває сили дерева,
Так старість тисне ось мене в обіймах лїт.

А ось як влучно натякає Ляберій на змінений полїтичний лад і одновладство Ґ. Юлїя Цезаря:

Porro Quirites! libertatem perdimus.
Necesse est multos timeat, quem multi timent.

Мерщій, Квірити! тратимо ось свободу!
Най богатьох боїть ся, многим хто страшний.

Коли раз Ляберій не міг найти в театрі вільного місця для себе і просив Ціцерона посунути ся і зробити йому місце, відповів йому красномовець: „Пустив би я тебе, коли ж бо й менї самому тїсно“. На се відрубав йому глумливо Ляберій: „Дивно менї, шо тобі тїсно — адже звичайно ти сидиш на двох стільцях“. (Ціцерон, як відомо, в полїтиці часто хитав ся на дві сторони).

Публїлїй Сириєць

був менше шасливий із своїми мімами, бо тільки з двох маємо наголовки. За те заховав ся витяг із збірника

його сентенцій, що мов перли були розсипані по його мімах. Ті золоті гадки видно подобали ся людям і часто їх переписувано, про що сьвідчить велике число рукописів. Але з часом закрало ся у той витяг богато чужих і підроблених приповідок, які нині нераз годї й відрізнити від автентичних. Всїх їх було первісно близько тисячі. Подаю тут деякі в перекладї:

Життє позичене нам, не дароване.
Про ворога не говори зле, лиш гадай.
Нинїшнїй день — се ученик вчорашнього.
Стидливі найдуть мужа серцем, не очима.
Подвійно бідному дає, хто швидко дасть:
Не швидко впаде дім, як стережеш ся шпар.
Жінка або любить, або ненавидить — третього
[в неї нема.
Імення добре — друга се батьківщина.

Тит Люкрецій Кар

(Titus Lucretius Carus, ок. 99—55 р.) походив мабуть з низького роду. Про життє поета довідуємо ся з короткої записки св. Єронїма, що він у пізнїйшім віцї попав у божевіллє, в павзах притомности написав кілька книг своєї дидактичної поеми „Про природу річий“ і покінчив самовбивством.

Твір. Невикінчену поему видав без змін з паперів поета Ціцерон. В шести книгах „de rerum natura“ викладає Люкрецій матеріалїстичну фільософію Епікура, котрого в щирім захопленню називає богом (V, 9).

Люкрецій стоїть у своїй поетичній творчости на консервативнім становищі, здалека від реформаційних змагань нової школи поетів (poetae neoterici). Він тужить по славній минувшинї Риму, котра представляєть ся йому повною сили й життя, і зітхає до світлих часів републиканських, до епохи Сціпіонів і пунїйських воєн. У формі і стилю наслїдує він Еннія, великого національного поета і смілого раціоналїста. Хоч сам сучасник Ціцерона,

пише Люкрецій архаїстичною мовою, бажаючи мабуть таким способом додати свому творови поваги й урочистости. Живучи в часах воєнного лихоліття, шукає поет розради в фільософії й поезії і пише в тім глибокім переконанню, що приносить своїм твором спасеннє страждучому людству. Жерелом людських терпінь уважає він страх перед богами і жах перед смертю й поборює причину того вродженого страху двома розумовими способами: доказує, що боги не можуть дбати про людий, бо їх нема, а душа, що повстає разом із тїлом і живе з ним, гине враз із його смертю і смерть її не доторкаєть ся.

Отже смерть, се нїщо і вона зовсїм не відносить ся до нас. (I, 830).

Так і в цїлій своїй поемі автор не признає богів і тому на перший погляд могло би здавати ся дивним, що свій твір починає він апострофою до Венери. Але тут звертаєть ся він до неї не як до богині, але як до мітичної постаті, під котрою всї розуміли любов.

Та апострофа належить до найскрасших місць поеми і тому подаю її тут у перекладї:

Мати Венеро, родителько славних знатних Енеадів,
Роскіш людий і богів, що під звіздами ясного неба
Морем рядиш судоносним і землї плідні прославляєш,
Бо через тебе весь рід животин повстає та зростає,
А народивши ся бачить він світло блискучого сонця.
Перед тобою, богине, тікають вітри, а твій прихід
Хмари сумні розганяє, тобі урожайна землиця
Родить чудові квітки й усміхаєть ся море безмежне
Й небо погідне, затоплене в світлї, блищить ся та сяє.
Бо скоро з'явить ся тільки пори весняної проблиск
І плодотворне диханнє південного вітру повіє,
Перші воздушнії пташки, ударені в серце твоєю
Силою, любий твій прихід, богине, піснями звіщають.
Миттю вже й дикі звірі толоками весело скачуть
Й перепливають бистрі потоки, полонені чаром.
Всюди, де їх поведеш, ідуть за тобою охотно.
Врештї в морях і по горах, у рвучих річках і потоках,

В гніздах пташок поміж листєм, у полї й на луках зелених
Всїм ти зьвірятам любов чарівну роздуваєш у грудях,
Так, що жадібно вони продовжають свій рід громадами.
Отже тому, що лишень ти одна управляєш сим сьвітом
І що нїщо тут без тебе не родить ся в соняшнім світлї,
Втїхи без тебе немає нї радощів анї любови,
На помічницю прохаю тебе, при писанню сих віршів,
Де загадав з'образить я всї явища світа й природи.

В двох перших книгах старає ть ся автор пояснити розумово всякі явища світа. По його теорії безконечні простори вселенної виповнені двома елєментами: порожнею (inane або vacuum) і атомами (primordia rerum) або зародками (semina). Зі сполуки атомів повстають не тільки всї тїла сталі і плинні, але й рух їх викликує змислові вражіння, як смак, нюх, процес думання. В тих двох книгах подає автор також критику фільософічних систем Гераклїта, Анаксагора й Емпедокля. В III. кн. дає докази смертности душі, в IV. пояснює ріжні явища духового світа: виображіння, думки, сонні привиди і фізичні, як тїнь, смак, любов і половий потяг. В V. оповідає про повстанне світа, чоловіка, суспільства, богів і про рухи небесних тїл.

В VI. пише про блискавки і громи, про повенї Нїлю, про газові випари авернїйського озера коло Кум, про магнес і подає за Тукидидом опис зарази в Атенах (429 р.).

Поема складена дактилїчними гексаметрами. В будові вірша трапляють ся деколи хиби, бо науковий зміст не легко давав ся втиснути в стопи гексаметра. Богато принади додають поемі численні епізоди й порівнання, на пр. вітрів з водами (I, 722), атомів з буквами в письмі (II, 1013), грому з пожаром лїса (VI. 500).

До прикмет епічного стилю треба зачислити часті повторення віршів.

Вірно і з великим артизмом підхопив автор сцену з звірячого життя, як корова тужно шукає за своїм телятком:

Мати осиротїла блукаючи чагарниками
Ратиць слїди пізнає, що їх поробило телятко,
Всї оглядає очима місця, чи де не могла би
Страчений плід свій побачить і безперестанним ричаннєм
Гай листородний сповняє. І зчаста до стайнї вертає
І за телятком своїм заглядає тужними очима.
Анї вербовії вітки нї зрошені трави зелені,
Анї холодна водиця, що з шумом пливе у ярузї,
Серця її не манять і журби не розгонять тяжкої.
Инші бички й ялівки, що пасуть ся весело, не можуть
Духа її відвернути й розвіяти смуток і тугу.

Сю сцену можна порівнати із Гомеровим образком з Одиссеї, де пес здихаючи на гною пізнає свого пана Одиссея і в останне махає йому хвостом на привіт.

Старинні письменники й учені високо цїнили талант Люкреція. Вергілїй в 2. кн., 490 і дальших віршах Георгік пише про Люкреція ось як:

Муж той щасливий, що зміг всього світа причини пізнати,
Жерело всяких страхів і невблагану долю жорстоку
Кинув під ноги і шум захланного Ахеронту.

Овідій (Amores) говорить про нього з одушевленнєм:

„Тільки тодї загинуть Люкреція твори величні,
Як величезний потоп знищить — затопить весь світ.

Квінтіліян находить (стиль) Люкреція тяжким.

Важне значіннє в історії римської лїтератури займає

„нова школа“,

до якої належали поети, красномовцї й прозові письменники. Їх твори з виїмком Катулевих переважно не заховали ся; знаємо про них головно з Ціцерона, що часто полємізував з ними, називаючи їх згірдно „співаками Евфоріона“.

В поезії наслїдували ті молоді поети головно александрийські взірцї ученої поезії Каллїмаха (ок. 260. р.),

Евфоріона і Партенія, що ок. 72. р. приїхав у Рим і хоч сам був Греком, писав латинські вірші в дусї нової школи.

Ті поети були дїяльні головно на полї лїрики, епіґраму та елєгії. Крім того писали вони ще й мітольогічні епиллїя, себто маленькі оповідання в дактилїчних гексаметрах і глумливі інвективи на визначних людий, як Помпей, Цезар, Мамурра й ин.

В поезії звертають вони пильну увагу на старанну і гладку будову вірша, причім навіть заострюють ще правила грецької версифікації; а в прозї поборюють надутий або занадто посїканий азийський стиль.

В реторицї ставлять вони собі взірцем ясний і простий стиль Лїзія і домагають ся, аби під зверхньою формою чути було життєву правду й силу.

В полїтицї являють ся вони переконаними республиканцями і длятого поборюють монархічні аспірації Цезара.

Члени того гуртка, до котрого належали: Валєрій Катон, Ґай Лїцінїй Кальв, Фурій Бібакуль, Валєрій Катуль, Гельвій Цінна, Ґай Меммій, Тіцідас, Квінт Корнїфіцій і Корнелїй Непос, були сполучені з собою ще й звязками земляцтва, бо майже всї вони походили з північної Італії, з міст, що лежали над Падом.

Провідниками гуртка були В. Катон і Лїцінїй Кальв.

Валєрій Катон.

Перший з них написав дві епічні поеми п. з.: „Діана“, „Лїдія“, а може й „Dirae“ (прокляття), котрих авторство приписували також Вергілієви, і віршовану сатиру „indignatio“ (обуреннє), в котрій доказував, що він походить з вільного роду.

Ґай Лїцінїй Кальв, син історика Лїцінія Макра, жив від 82—47 р. Був низький ростом і худий. Катуль називає його в одній вірші „вимовним карликом“. Писав елєгії, епіґрами, лїричні твори фаляцейськими віршами з еротичним змістом, весїльну пісню й епиліон „Іо“.

Ґай Гельвій Цінна, якого убив помилково натовп римського люду на похороні Цезаря (44 р.) прославив ся головно поемою „Смирна“, над котрою працював цілих девять літ. В ній оспівував він грішну любов дівчини Смирни до рідного батька Кінея, з котрим вона по переказу мала сина Адоніса. Поема була переповнена вченими аллюзіями, а написана стилем тяжким і замотаним.

В „Propempticum Pollionis“ наслїдував Цінна Партенія, що довший час перебував у домі його батька й описував якісь подорожі.

Марко Фурій Бібакуль прославив ся ямбами. Маємо кілька його насмішливих віршів на (Валєрія) Катона:

Катон граматик, латинська сирена
Сам лиш поясняє і робить поетів.
Як побачить хто дім мого Катона
На червоно закращені причілки
І городчик із сторожем Пріяпом,
Той здивує ся, де б' то міг навчитись
Катон скромности й мірности такої,
Що його три листки капусти й келю,
Дрібка круп і два грозна в халупчині
Аж до сивого довели волосся.

Ґай Меммій, визначний намісник Бітинії (з 57. р.) писав незнані нам близше еротичні поезії, подібно як і Тіцідас, Квінт Корніфіцій і Корнелій Непос. Останні для нас не більше як пусті імена.

Публій Теренцій Варрон уродив ся 82. р. в місті Атакс у Ґаллії нарбоненській.

В поемі (в дакт. гексам.) Bellum Sequanicum описав похід Цезара на Секванів. Крім того переклав із грецької мови географічно-астрономічну поему і „Argonautica“ Апольонія Родийця.

З тих творів маємо тільки скупі виривки.

Не богато більше знаємо про лихого епічного поета Волюзія і дидактика Еґнатія, та про сатириків Севія Нїканора і Лєнея.

Ґай Валєрій Катуль

уродив ся 84. р. в містї Вероні в богатій родині. В молодім віцї поїхав до Риму, де залюбив ся в Кльодії, сестрі ославленого людового трибуна Кльодія і почав складати в честь своєї любки, котру називає Лєсбією, гарні вірші, повні глибокого чуття. Шира любов Катулля до тої наскрізь зіпсованої жінки тревала чотири роки (від 61—58. р.) Коли-ж Кльодія вибрала собі иншого поклонника, поет уражений зрадою, з пропретором Меммієм поїхав у Бітинію. Пробувши в Азиї рік, вернув ся 56. р. у Рим і знов кинув ся в вир життя. Але нові любовні пригоди не розбудили вже в нїм давнїх почувань. Його поетичний запал уже погас. Швидко перервала ся й нитка його нещасного життя (ок. 54. р.)

Свою поетичну дїяльність почав Катуль згідно з прінціпами „нової школи“ ученими „епілліями“, себто віршованими образками з життя богів і героїв. В виборі тем і їх обробленню, а навіть у стилю ішов поет слїдом за александрийськими вченими віршописцями.

Будова тих оповідань (переважно в дакт. гексам.) виказує нераз чималі хиби. і так у 64. поемцї „Весїллє Пелєя і Тетиди“ разить за надто довгий епізод з описом малюнку на канапі, де була представлена сцена, як Тезей покидає Аріядну на острові Дії.

Поема про Аттіса (63) замітна своєю віршовою формою. Рідкий стих ґалліямбічний

⏑⏑⊥— ⏑⏑— — | ⏑⏑⊥⏑⏑—⏑—

досить добре віддає історію бурливого життя королевича Аттіса, що приїхав з товаришами у Фриґію і тут оскопив себе, щоби стати жерцем Реї Кибелї.

Дуже гарні весїльні пісні 61. і 62. Перша зложена 5-ти стиховими строфами (4 ґлїконеї [⊥⏑ ⊥⏑⏑ —⏑—] і ферекратей [— ⏑⊥ ⏑⏑ — ⏑]). Строфи ті співає на переміну хор дївчат і парубків під домом Манлія Тор-

квата, що женить ся з Вінією. Деякі місця тої пісні визначають ся великою ніжністю. — Другу пісню в дакт. гексам. співають теж два хори. Замітна вона м. и. своїм рефреном.

В склад другої частини творів Катулля, що містить ся в нашій збірці на початку, входять переважно короткі пісоньки, писані ріжними розмірами: фалєцейським (40), сапфійським, асклєпіядейським, сенарами ямб., холіямбами (8) і один пріапейським.

(⊥ ⏑ ⊥ ⏑ ⏑ — ⏑ — | — ⏑ ⊥ ⏑ ⏑ — —)

Тими короткими віршиками, повними глибокого чуття і щирих гадок, здобув собі Катуль славу першорядного римського лїрика. Деякі з тих пісень здають ся нам пїлком модерними.

Збірку свою присвячує Катуль історикови Корнелїєви Непосови. В 2. і 3. пісні оплакує поет смерть улюбленого воробчика Лєсбії. В дальших творах він або виливає свої любовні почування й обожає Лєсбію, або звертаєть ся жартівливо до своїх товаришів, або страхає своїх супротивників, що страшно пімстить ся на них за те, що залицяють ся до його милої.

Третя ґрупа обнимає епіґрами в елєґійних дистихах. В них дає поет вислів свому обуренню і гнївови на Цезара і його спільника й помічника Мамурру. Ті епіґрами наслїдував пізнїйше Марціяль.

Старинні критики не ставили Катулля висше від Горація або Вергілія. Зробили се аж новійші вчені, м. и. Шанц. Катуль, що правда перевисшає всїх инших римських поетів безпосередністю і силою чуття, але за те не дорівнує їм моральною повагою. Його вірші, особливо інвективи, часто несмачні, грубі й брудні.

На українську мову переклав я[1]) свобідно значну частину творів Катулля. Деякі переспіви були друковані в „Осї“ за 1912 р. Подаю тут що красше:

До Лєсбії.

Нумо, Лєсбіє, жити і любити:
А пусті балачки стариків поважних

[1]) „Старе вино в новім місї“, 1913. — „З чужої левади“. 1913.

Дуже мало будуть нас обходити.
Сонце хай собі сходить і заходить —
Нам, як тільки короткий день минеть ся,
Вічну прийдеть ся спати нічку разом.
Дай менї поцїлунків тисячу й сто
Потім тисячу другу й знову сотню дальших,
Третю тисячу, вписля й сотню третю
А як мати-мем тисячів богато,
То змішаємо їх, щоби не знати,
Щоб не завидував який непотріб,
Як би знав, що є стільки поцїлуїв.

Неморальний зміст і стидкі слова деяких своїх поезій оправдує поет ось як: (XVI.)

Має бути чистий
Справдїшнїй поет,
Його-ж листи й вірші
Мають вільний лет.
Бо вони лише тоді
Дотепні і модні,
Як легенькі і масні
І трохи свободні.

Як так можуть звеселити,
Що зачнеть ся серце бити,
Не у молодцїв горячих,
А в мужів слабих, ледачих,
Що вже їм не служить сила,
І простигла кров у жилах.

Поет про себе.

Катуллю, бідний, перестань шалїти вже
І що, як бачиш сам, пропало, те й покинь!
Колись тобі сияло ясне сонечко,
Як ти ходив, куди вела дївчинонька,
Що ти її любив, як нїодну потім,
Чимало там було між вами жартів-псот,
Їх ти бажав, не відкидала й дївчина.
Тодї блистїло ясне сонечко тобі,
Тепер вона не хоче й ти слабий не смій

Жадати їй нелюбого, та не сумуй
А сильним духом лихо видержи й терпи.
Прощай, дівчино, твій Катуль терпіти-ме
Не піде вже до тебе, й не наприкрить ся,
Та ти покинена будеш журити ся,
Яке-ж нещасна, жде тебе потім життя,
Хто схоче ще тебе? Хто гарною назве?
Кого любити меш? Чиєю звати ся?
Кого меш цїлувать і гризти усточка?
Та ти, Катуллю, кріпко свій зарік держи!

Ненависть і любов.

Ненавиджу й кохаю.
Може питаєш чому
Роблю се я? — Не знаю,
Серцем лиш чую й терплю!

М. Теренцій Варрон (116—27).

Осторонь від реформаторських змагань поетів нової школи, так званих аттиків, стоїть М. Теренцій Варрон з Реати. Був се муж стародавнїх чеснот, котрого найкраще можна би порівнати з Катоном Старшим. Коли в 50-их роках розгоріла ся домашна війна, стояв він по стороні Помпея. Потім, подібно як Ціцерон, погодив ся з Цезарем, і відсунувши ся від публичного життя, віддав ся лїтературній, а поперед усього науковій праці.

Своїм широким умом обняв він усї майже галузи тодїшнього знання і дав Римлянам енцикльопедію, з котрої черпало богато пізнїйших учених.

Після дослїдів нїмецького вченого Ritschl-a (Opuscula III. t.) написав Варрон около 74 праць, усього разом яких 520 книг. Варрона цїкавила не лише лїтература і штука, граматика, історія, географія, археольогія, право, але й рільне господарство. З наукових праць того полїгістора заховали ся нам частини його граматичного підручника „про римську мову“ і 3 книги про

„сільське господарство“ (rerum rusticarum l. III.), напис 36 р. пер. Хр.

Після свідоцтва Гієроніма написав він „Менїпейських сатир“ 150 книг, „Поем“ 10 кн., „Промов“ 32 кн. „Псевдотрагедій“ 6 кн., „Сатир“ 4 кн.

З „Менїппейських сатир“ знаємо наголовки числен них книг, пр. „Аборіген“ (про людську вдачу), „Агатон“ „Козяча бійка“ (про роскіш), „Cave canem“ (стережи ся собаки!), „Манїй“, „Marcipor“ і инші, переважно грецьк титули. В тих сатирах наслїдував Варрон грецького ци нїка Менїппа з Гадари (ок. 250 р. перед Хр.). Теми до сатир зачерпнув Варрон з мітольогії, фільософії, з рим ської бувальщини і щоденного життя. Форма сатир була почасти прозова, почасти віршована. Уривки тих сатир числом 591, подає головно в своїм словарі візантійський учений Нонїй.

Варрон любував ся у старосьвітських і дивачних словах, пр. Argo citiremis — Арго із швидкими веслами conscribillare — списати, arma margariticandicantia і ин Латинська мова сатир пересипана густо грецькими сло вами, взятими певно з орігіналу Менїппа. У прозї попа дають ся часом римові получення, пр. у 2. сатирі з кни ги: „Cras credo, hodie nihil“ (Завтра повірю, сьогодня нї): quibus instabilis animus ardens mutatiliter avet habere et non habere fastidiliter inconstanti pectore: в них хит кий дух загорить ся до чогось змінчиво й бажає мати і знов відкидає, змерзивши в несталому серці. В поезіях находимо також фігуру алліїтерації: „Est modus matulae“, (про піятику):

Vino nihil incundius quisquam bibit:
Hoc aegritudinem ad medendam invenerunt,
Hoc hilaritatis dulce seminarium,
Hoc continet coagulum convivia.

Нїхто не пив щось приємнїйше, як вино,
Для лїчення журби десь винайшли його,
Воно веселости солодкий семинар,
Бенкети всї піддержує вина пугар.

Варрон був горячим поклонником старини, та все наводив своїм землякам перед очи образки староримських чеснот.

У 18, сатирі з кн. „Bimarcus“ каже так: „У дїдів і прадїдів наших слова тхнули чесником і цибулею, але душа була в них дуже гарна“, у 20. „Союзникам ти ворог, ворогам союзник, війну провадиш так, що всї війни переносиш до дому“. З „Cycnus“, 2.: „Як треба йому одежі, яку несеш, то пошо дреш? А як не треба, то пощо несеш?, з „Devicti“

Гей спішіть ся жити, дївочки,
Поки позволяють вам рочки
Бавити ся, їсти і кохати в смак
І в ярмо Венери нахиляти карк.

Прегарний опис бурі читаємо в сатирі „Marcipor“ (Марків невільник).

Repente noctis circiter meridie,
Cum pictus aer fervidis late ignibus
Caeli choream astricen ostenderet,
Nubes aquali frigido velo leves
Caeli cavernas aureas obduxerant,
Aquam vomentes inferam mortalibus;
Ventique frigido se ab axe eruperant,
Phrenetici septentrionum filii,
Secum ferentes tegulas, ramos, syrus.
At nos caduci naufragi ut ciconiae,
Quarum bipinnis fulminis plumas vapor
Perussit, alte maesti in terram cecidimus.

Буря.

Серед тиші десь коло півночи притьмом
Весь овид блискавками запалав кругом.
На небі показались хороводи зір,
Дощеві легкі хмари десь приплили з гір
І заслонили неба простір золотий,
Немов з без'одні воду ллючи на людий;

Нараз вітри, скажені дїти буруна
Спід зимного десь вихопились бігуна
Й несуть з собою сьміттє, листє й дахівки,
А ми розбиті бідні, наче ластівки,
Яким огонь громовий крилонька цілі
Обпалить, сумно так приникли до землї.

З тих відломків поетичної творчости Варрона слїдно його неабиякий талант. Пробиваєть ся з них здоровий гумор, бистрий дар обсервації життєвих явищ і людської природи, високо розвинене патріотичне почуттє, велика ерудіція й очитаннє в грецькій лїтературі. І треба щиро пожалїти, що з його великанської письменської спадщини так мало нам заховало ся.

Критичне виданнє Варронових сатир Франца Біхелєра разом із сатирами Петронїя і пріапейськими віршами, у Вайдмана в Берлїнї, 1904.

ПРОЗА.

а) Історики.

І в сій добі чимало письменників зачинає свої історії від заснування Риму. Одначе своє оповіданнє вони залюбки прикрашують ширше розведеними епізодами, вставленими промовами й неісторичними переказами.

1. Квінт Клявдій Квадріґарій написав історію Риму, почавши від ґалліїського пожару (390) до смерти Суллї що-найменше в 23 кн. З захованих уривків його твору бачимо, що його стиль був ядерний, речення короткі, але повні змісту.

2. Валєрій Анцій почав свою історію від заложення столиці і довів її теж до смерти Суллї (78. р.) Опис був просторий, бо обнимав 75 кн. Одначе автор дуже часто свідомо фальшував історію, додавав і розмальовував богато подробиць із власної фантазії та всюди старав ся вихвалити Римлян, а поперед усього своїх предків з роду Валєріїв. За-те своїм противникам, на пр. Сціпіонам, він не шадив доган, а навіть обид. Численні помилки в хронольоґії і сторонничім з'ображенню подій виказує йому м. и. Лївій. На твір Анція звернули також увагу грецькі історики Плютарх і Діонїзій з Галїкарнасу.

3. Ґай Лїцінїй Мацер замітний тим, що у свій „Лїтопис“ в 21 кн. вплїв визначно демократичну тенденцію. З давнїйшими часами справив ся він коротко, а ширше описав сучасні йому події. Ціцерон дорікаючи йому[1]) за його балакучість та не дуже бистрий ум, каже про нього, що „його стиль не був богатий, але й не

[1]) „Закони“ I. 2, 7.

бідний, мова не дуже блискуча, але й не цілком шорстка, а в винаходженню й описі предмету була в нього дивна докладність".

4. Квінт Елій Туберон брав живу участь в горожанській війні між Цезаром і Помпеєм, при чім стояв за останнього. По битві коло Фрарзалю (48) помирився з побідником, вернув ся до Риму та став займати ся літературою. Крім „Історій" (від заснування Риму) писав правничі праці, наслідуючи мову і стиль старших письменників.

5. Корнелій Сізенна був претором 78. р., а вмер у 67. р. яко лєгат Помпея в війні з морськими розбійниками. В 23 кн. подав він короткий погляд на мітичні часи Риму, а широко з'образив часи і діяльність Суллі, звертаючи пильну увагу на принадність вислову. Стиль його був архаїчний. Римському письменству прислужив ся ще й перекладом збірки оповідань і новель Арістида з Мілєту.

Автобіографію написав Л. Корн. Сулля (138—78) у 22 кн.

Біографію Помпеа Великого і його батька Гнея Страбона описав їх визволенець Вольтаціліїй Пітоляй.

Короткий хронольогічний нарис склав приятель Ціцерона Тит Помпоній Аттик (109—32). Він писав крім того монографії ріжних визначних родів (Юніїв, Марцеллів), латинські віршові похвали славних мужів, а в грецькій мові панегірик Ціцерона.

Ґай Юлій Цезар,
(100 — 44)

славний вождь, політик і засновник цісарської династії в Римі, визначив ся також на літературній ниві. У вільних хвилях свойого короткого, але діяльного життя, нераз серед походу або в таборі писав він твори наукові і белєтристичні, прозою і віршом. З области граматики написав він твір у 2. кн. „Про анальогію"[1],

[1]) Нині не захований.

де м. и. радив „мов підводних скель вистерігати ся незвичайних слів“. Сам Цезар у своїх писаннях держав ся того правила дуже докладно. Його мова чиста, взірцева. Старанно оминає він чужі слова, звороти і конструкції, так само вирази перестарілі і діалєктичні. Подібно як його характер був рішучий та енергічний, а розум наскрізь тверезий, так і стиль його ясний і прозорий, позбавлений майже всяких окрас.

Два його твори заховали ся в цїлости.

1. Спомини з галлїйської війни (58—52 р.), в 7 кн., при чім на кожду книжку припадає опис одного року тої війни. Протягом свого майже десятилїтнього намісникування в Галлії, підбив Цезар усї племена того богатого краю і таким чином придбав їх для римської культури. Цїлий твір виповняють переважно описи воєнних приготувань, походів, сутичок і боротьб, будови мостів і кораблїв, облоги міст. Всюди лиш брязкіт оружжя й розлив крови. Для більшої імовірности говорить Цезар про себе все в третїй особі. Хвалить себе рідко і скромно, напр. при кінпї II. кн.: „За сї дїла на основі реляцій Цезара, ухвалив Сенат богослуженнн подяки протягом 15-ти днїв, що до того часу не трапило ся нїкому“.

В опис подій вплїтає Цезар, за прикладом инших істориків, промови знаменитих осіб, як послів, полководцїв і свої власні заохоти до війська. Славна його розмова з начальником Германцїв Аріовістом. В його уста вкладає Цезар м. и. такі глибокі слова: „Істнує право війни, на підставі котрого побідники приказують побідженим те, що самі хочуть. Коли-ж він не приписує римському народови, як він має користати з свого права, то хай же і римський нарід не перешкоджує йому в його праві“. (I. кн.).

Увага читача з приємністю спиняєть ся на тих нечисленних світлих постатях народних героїв, як Думнорікс, Аріовіст, Верцінгеторікс, що нераз з великою посвятою старали ся згуртувати своїх земляків задля оборони від чужинецького забору. З напруженою увагою читаємо про їх геройські змагання й визвольні бої. —

Але Цезар, як тільки пізнав змінну вдачу Ґалліїців і переконав ся, що вони наскрізь революційний елемент, доти не спочив, поки всього краю не прибрав до рук. Пишучи й видаючи свої памятники, хотів Цезар показати себе римській публиці з як найкрасшого боку, виказуючи фактами свою хоробрість і рішучість. Завоюваннє Ґалліï він оправдує як оборону від напасти і спосіб для забезпечення границь римської держави.

В переважній частині подій Цезар сам брав участь тай описує їх як очевидець, про инші факти сповіщає на підставі реляцій своєї штабової канцелярії. Свої спомини написав він поспішно в 51. р. Опис війни доповнив як очевидець його лєґат Авль Гірцій подіями років 52. і 51.; його твір становить осьму книгу видання Цезарових споминів.

2. Спомини про домашну війну (49. і 48. р.) обнимають 3 кн. Докінчити їх перешкодила Цезарови смерть.

Доповнення про війну александрийську, африканську й іспанську походять від незнаних по імени авторів, а видано їх із посмертних паперів Гірція, що погиб у боротьбі під Мутіною (43. р.). Їх стиль значно ріжнить ся від Цезарового: він сухий та одноманітний.

Крім тих творів зладив іще Цезар збірку дотепних приповідок, яку цісар Авґуст невідомо чому заборонив видавати. В 45. р. написав він полємічну брошуру „Проти Катона“, де старав ся обнизити заслуги покійного рецубликанця, при чім завзято змагав ся з авторами похвал Катона, м. и. з Ціцероном. Так само, як і оба попередні твори, не дійшов до нас його поетичний твір „Подорож“ (опис його мандрівки з Риму до Іспанії в 46. р.). Про його промови пише Ціцерон (у „Брутї“, 261—2), що вони „дуже йому подобають ся і що Цезар зпоміж усїх майже бесідників говорить по латині найпринаднїйше. Мова його була блискуча і зовсїм не старосвітська, голос, рухи й постать величні й благородні.“

Корнелїй Непос
(99 — 24 р.)

походив з западанської Галлії, але проживав головно в Римі. Тут обертав ся серед таких визначних осіб, як Помпоній Аттик, Ціцерон, Катуль, і належав до кружка „нової школи“ римських письменників.

Більша частина творів Непоса не дійшла до нас. Маємо згадки про отсї його твори (почасти й уривки з них): Поеми, нарис усесвітньої історії в 3 кн., „приклади“ з старшої й новійшої історії Риму, життєписи Ціцерона, Катона й ин.

З найбільшого і найважнїйщого його твору „Про славних мужів“ що, як здогадують ся вчені мужі, обнимав 8 категорій у 16 кн., маємо тільки 1 кн. повну і частину другої. А саме: з істориків маємо заховані під іменем Корнелїя Непоса життєписи Катона Старшого й Аттика. В своїх біографіях полководців (переважно Греків) Корнелїй Непос подає на основі грецьких жерел життєписи, а радше похвали кільканайцятьох полководців грецьких і одного пунїйського, Ганнїбаля. Вибір о стільки невдатний, що між знаменитих мужів зачислив автор таких мало замітних людий, як Датам і Тімолєон. Історичні події з'ображає він нераз невірно, а до своїх жерел ставить ся некритично. Стиль його ясний і прозорий, але засіб слів доволї вбогий.

Гай Саллюстій Крісп

уродив ся в 86. р. пер. Хр. у сабінськім містї Амітернум. Походив з богатої родини, дістав високу освіту, але при тім був дуже легкодушний, так шо вже молодим чоловіком розтратив на гулянках значну частину батьківщини. В полїтиці стояв Саллюстій за Цезара та належав до людового сторонництва. Як проконсуль Африки придбав він собі величезні грошеві засоби, за які купив собі в Римі палату й заложив гарний парк на Квіриналї. Умер між 36—34 р.

В своїх історичних творах пропагує Саллюстій отверто свої політичні погляди. Заховали ся нам цілі 2 монографії й уривки з „Історій".

1. В „югуртинській війні" (111—105) накидуєть ся автор остро на римських оптиматів, представляючи їх великий моральний занепад, жадобу грошей і власти, продажність і цілковиту військову нездатність. Маючи в своїх руках провід у війні, шляхта без сорому занапащувала інтереси римського народу та завдала йому чимало матеріяльних страт. Римські війська зазнавали одної поразки за другою, зате ясним блиском засіяв талант Югурти. Що йно Марій, провідник римських плєбеїв і новий римський полководець, привернув у війську карність і легко побідив Югурту. Зате вихваляє Салюстій гарні прикмети того мужа, вкладаючи також в його уста одну промову.

У вступах, характеристиках дієвих осіб і мовах бере собі Саллюстій за взірець Тукидида, наслїдуючи його потрохи і в стилю. Досить дивно виглядає нам нахил до моралїзування у Саллюстія, чоловіка, що замолоду був крайним розпусником: „Неслушно нарікає людський рід на свою природу, що вона слаба і недовговічна та що кермує нею радше припадок, ніж чеснота. Бо при докладній розвазї не знайдемо нїчого більшого нї знаменитшого над неї і радше бракує людській природї запопадливости, ніж сили або часу. Але керманичем та провідником життя смертних людий є дух: він, той неминущий та вічний володар людського роду усїм править і кермує, а сам не підлягає нїчийому кермуванню".

Подібно резонує автор у передмові до „Війни Катиліни", де хвалить силу духа і показує його всесторонний занепад в особі Катиліни. Образ героя спід Пісторії змальований чорними красками, але твір читаєть ся з великим інтересом. Автор користав у сій монографії з тогочасних урядових і літературних жерел, але не встеріг ся від грубих історичних помилок. Головна вартість монографії лежить і тут в епізодах, мовах і характеристиках. Поведеннє Цезара стараєть ся автор пока-

зати в кориснім світлї. За те нападає на оптиматів і зменшує заслуги Ціцерона: „Але коли Люцій Сулля оружжєм придбав верховну власть у державі, тодї за добрими початками пішли злі наслїдки: всї грабують та крадуть, один хоче дому, другий поля, побідники не знають нї міри нї стриму, допускають ся на горожанах поганих, жорстоких злочинів".

В римській історіографії має Саллюстій велике значіннє тим, що ввів до неї засаду прагматизму, себто він не лише реєструє події, але й розглядає підклад, на якім вони повстали, характеризує дієві особи, звертає увагу на географію краю й етнографію, вкінці вплїтає свої власні рефлєксії. Психольогічну його манєру наслїдує з пізнїйших істориків Тацит, що називає його „блискучим письменником". І взагалї старинні критики переважно високо цїнили письменський талант Саллюстія, й подивляли його стиль ясний, виразний, забарвлений архаїзмами, притім богатий, ріжносторонний, відповідний предметови. Марціяль признає йому перше місце між римськими дїєписцями. В деяких рукописах творів Саллюстія находять ся ще дві промови — поради Цезарови, (orationes suasoriae) і інвектива на Ціперона, що їх давнїйше теж уважано за Саллюстієві, але тепер признають підробленими, мабуть у часах Фронтона, коли Саллюстій ізза своїх архаїзмів дуже зріс у цїні.

розвивало ся у Римлян від початку під сильним грецьким впливом. Докладну історію римської реторики подає Ціцерон у своїм „Брутї“ (Brutus). Зі старших красномовців найславнїйші були М. Антоній (143—87) і Люцій Лїцінїй Крас (140—91).

В часах Ціцерона бороли ся в Римі з собою два реторичні напрями, азийський і ново-аттицький. Але сама азийська реторика мала дві відміни. Творцем т. зв. рубаного стилю, що оперував головно короткими реченнями, був Гегезій з Магнезії. Його манєру розвивали дальше два брати з Алябанди, Гієрокль і Менекль. Вони любили стиль дібраний, з відміреними реченнями, котрі прикрашували віршовими окінченнями. Їх противниками були Айсхиль з Гнїду й Айсхиль із Мілєту. Сї знов дбали про стиль надутий, патетичний. Без усякої міри перетяжували вони речення образами й штучними прикрасами. Влучно названо сей стиль азійським бароком.

Найвизначнїйшим його представником у Римі був

Квінт Гортензій Горталь

(114—50), сучасник Ціцерона. Сей зручний адвокат виступав у найголоснїйших тогочасних процесах або в згоді з Ціцероном, або як його противник. І так боронив він Верреса, а виступав проти Помпея в дискусії про закони Ґабінія (67. р.) і Манїлія (66. р.).

Гортензій відзначав ся великою пам'ятию і говорив з запалом. Промови його не дійшли до нас. — Прихиль-

ником азийського стилю випадає вважати також Ціцерона, хоча сам він уважав себе клясиком, римським Демостеном і взагалї ідеалом красномовця. В 50-их роках підняла ся проти його диктатури опозиція ново-аттиків під проводом Марка Юнїя Брута, одного зі змовників проти самовлади Цезара. Ново-аттики (Калїдій, Ґай Лїцінїй Кальв, Квінт Корнїфіцій) уважали найбільшим грецьким красномовцем Лїзія і старали ся його наслїдувати. Ціцеронови закидали вони ось сякі хиби: „що він надутий, перетяжений словами, говорить на азійський лад, занадто часто повторяєть ся, що дотепи його холодні, його композиція слаба і що він як на мущину надто мягкий“.

Дивним дивом ново-аттики всї, не виключаючи Цезаря і Корнелїя Непоса, повмирали молодими. Вже в 44. р. тріюмфує Ціцерон, що його противники замовкли. І вони замовкли на віки, бо їх твори зовсїм не дійшли до нас.

М. Туллїй Ціцерон

уродив ся 106. р. пер. Хр. в містї Арпінум. Походив з лицарського роду. Його батько, засібний чоловік, післав молодого Марка враз із братом Квінтом у Рим, де вже оба вчили ся реторики в школї Лїцінія Красса. Вдягнувши мужеську тогу, пішов Марко на короткий час до війська, але швидко покинув військову службу. В Римі посвятив ся приватним студіям правничим і реторичним. На ринку слухав промов славних тодї красномовців М. Антонія, Сульпіція Руфа, Аврелїя Котти й инших. Одночасно при боцї Квінта Муція Сцеволї авґура, а пізнїйше його брата понтифіка, запізнав ся докладно з римським правом. Тодї-ж доповнив своє знанє грецької мови й літератури, перекладаючи на ла-

тинську мову Аратові „Небесні явища“ (про астрономію) Плятонів діальог „Тімай“, Ксенофонтів „Діальог про господарство“ й ин. При нагоді пізнав докладно всї чотири головні системи фільософічні: епікурейську, академічну, стоіцьку і періпатетичну, при чім особливо академічна припала йому до вподоби. Стоік Діодот проживав довший час у його домі і вчив його діалєктики. Для докінчення своєї теоретичної освіти поїхав Ціцерон в 79. р. у Грецію. В Атенах слухав викладів академіка Фільона, потім Антіоха, а на острові Родос ходив до реторичної школи славного Мольона і навчив ся здержувати потрохи свій молодечий запал.

Вернувши ся майже скінченим красномовцем у Рим, взяв ся Ціцерон наново до адвокатської практики і ступнево, уряд за урядом, поступав у державній службі. Вибраний конзулем на р. 63. відкрив змову Катиліни, на свою руку покарав смертию головних змовників і дістав за те на підставі ухвали сенату почесну назву „батька вітчини“. Але вже за пять лїт після того постарав ся людовий трибун Кльодій, о виданнє закону, зверненого спеціяльно проти Ціцерона. Не маючи нї звідки помочи, втїк Ціцерон завчасу у Грецію, після чого його дім на Палятині зруйновано, а місце присвятили понтифіки богинї свободи. Та вже на другий рік, завдяки заходам впливових людий, відкликано Ціцерона з вигнання (58. р.). Славний красномовець вернув немов у триюмфі у Рим і дістав винагороду за всї страти.

В 53. р. вибрано його авґуром, а в роках 51—50. управляв замісць консуля провінцією Кілїкією. Там з'єднав собі лагідною вдачою і справедливістю усе населеннє.

Коли-ж вернув ся в Рим, захопив його вибух домашної війни між представником аристократів Помпеєм, визначним колись полководцем і Цезаром, здібним дипльоматом і знаменитим стратеґом. Оба супротивники хотїли мати по своїй сторонї Ціцерона. Марко Туллій по довгім ваганню сполучив ся з Помпеєм і поїхав з ним у Грецію. Але по битві під Фарзалем, 48 р., звернув ся до Цезара і дістав від нього амнестію. В Ри-

мі відсунув ся Ціцерон на якийсь час від державних справ і пильно заняв ся літературною працею. По смерти Цезара, 44. р., Ціцерон обнимає провод у сенатї і веде завзяту словесну боротьбу проти узурпатора Антонія. Чотиринайцять промов з того часу (44. і 43. р.) вийшло під назвою Філіппік. Але швидко підтято крила горячому старикови. Антоній погодив ся з Октавіяном і зажадав голови Ціцерона. Посїпаки зловили красномовця в утечі і вбили його 9. грудня 43. р.

Ціцерон був визначним полїтиком, знаменитим красномовцем, добрим батьком родини і щирим приятелем. В римській літературі займає він першорядне становище, головно ізза великого числа творів і заслуг для розвою латинської мови. Стиль його богатий, ріжноманїтний і гарний став клясичним взірцем, на котрім учили ся і вчать ся цїлі поколїння. І треба признати, що в формі і стилю є мало людий рівних Ціцеронови в обох старинних літературах.

Але той стиль небуденний і доволї далекий від звичайної мови і способу вислову пересїчного освіченого чоловіка; він тільки в мовах є на своїм місці і викликує гарне вражіннє.

В инших областях письменської творчости, в котрих Ціцерон пробував своїх сил, себто в на пів наукових, на пів популярних творах реторичних, фільософічних, історичних і в поемах, той стиль неприродний, надутий, переладований реторичними прикрасами не мило вражає і втомляє читача. Тому що Ціцерон любить про все оповідати широко і докладно, виходять його наукові твори надто розтягнені і розводнені. Ясности викладу шкодить дуже діальогічна форма підручників. Але за те годї винити самого Ціцерона. В історії обох клясичних літератур часто бачимо те явище, що пустий та незначний зміст виступає в гарній, викінченій формі язиковій (як на пр. у Ціцерона), навпаки важний і цїнний зміст, високі й оригінальні думки гублять ся в невідповідній формі (як у Плятона).

І взагалї в старинї наука не була так докладно віддїлена від літератури, як нинї. Науковим творам пи-

сьменники густо-часто надають артистичну форму так, що до тих мішаних продуктів мусить історик старинних літератур прикладати иншу міру, ніж роблять се історики новійших літератур.

Промови.

Найбільшу славу здобув Ціцерон на полі красномовства. Будучи з фаху судовим адвокатом, виголосив він протягом 39 літ (від 81—43. р.) своєї адвокатської й політичної діяльности 57 промов. З них найвизначнійші отсї:

Сїм промов проти Верреса, бувшого пропретора Сицилії, що за свого урядування, в р. 73—70., допустив ся нечуваних здирств і злочинів, котрі взагалї кидають темне світло на місію римських культурників по провінціях. З тих 7 мов (orationes Verrinae) тільки дві дійсно виголосив Ціцерон у судї (70. р.).

Чотири мови проти Люція Катилїни, славного змовника т. зв. Катилїнарки (orationes Catilinariae 63 р.). Перша з них, виголошена в сенатї, а звернена до присутного на засіданню Катилїни, починаєть ся питаннями, повними патосу: „Доки-ж то врештї, Катилїно, надуживати-меш нашого терпцю? Доки ще шал сей твій буде нас висмівати? Доки кидати ся-ме твоя розгнуздана зухвалість? Нї трохи тебе не турбує нічна залога Паляцію, нї сторожі в містї, нї страх народу, нї збіговище сих усїх, нї се найбільш укріплене і безпечне місце для засїдань сенату, нї трохи не зворушили тебе уста і лиця присутних? Чи гадаєш, що твої пляни не стали явними? Чи не бачиш, що свідомість сих усїх держить твою змову у путах? Хто з нас, думаєш, незнає, що ти робив минулої, а що попередної ночи, дети був, кого скликував, яку зробив постанову? Що се за часи, що за обичаї!“

Четверта промова кінчить ся таким покликом до сенату: „Длятого рішіть старанно про останнїй ратунок вітчини і римського народу, про ваших жінок і дїтий, про

жертівники й огнища, про храми і святині, про доми й оселї усього міста, про державу і свободу, про се все рішіть, так як ви постановили відважно. Маєте такого консуля, що не завагаєть ся послухати ваших ухвал і те, що ви постановите, доки його життя, могти-ме боронити і самим собою запоручити".

Треба признати, що Ціцерон умів по мистецьки промовляти до чуття і розуму слухачів, вмів спонукати їх волю до дїлання, піднести духа та потїшити, а йому самому нїколи не забракло відваги провести в дїло те, що признав за добре і чесне. Про се свідчить його оборона Квінта Росція з Амерії (80), де він накидаєть ся на могутного любимця Суллї Хризогона і не щадить навіть самого диктатора.

А вже неабияку честь приносить Ціцеронови його благородна, вільна від особистої ненависти боротьба з людьми, котрих він уважав ворогами публичного ладу і свободи, з П. Кльодієм (в мовах pro P. Sestio, pro T. Annio Milone), з Цезаром і Антонїєм (14 філїппік з 43. р.).

Але не можна промовчати і сього, що Ціцерон боронив за гроші і таких людий, що їх справа була не тільки непевна, а навіть нестійна, напр. Л. Мурену (63. р.), П. Корнелїя Суллю (62. р.) і ин. Та тут оправдує його потрохи фах і практика адвокатська.

З менших промов Ціцерона лїтературний інтерес має оборона грецького поета Архія з Антіохії (62. р.). В нїй висказує промовець похвалу наук і поезії. В 23. роздїлї читаємо слова характеристичні для такого завзятого націоналїста, яким був Ціцерон:

„Коли-ж хто думає, що грецькі вірші меншу мають вартість як латинські, дуже помиляєть ся, бо грецькі читають ся у всїх майже народів, а латинські обмежені своєю тїсною країною".

В реторичних творах був Ціцерон ще найбільше орігінальний, бо неодно взяв із власного досвіду. Але й тут опираєть ся він переважно на грецькі жерела, ба й сам подає, які читав грецькі нариси й підручники (технай) реторики.

В „Брутї“ або книжці про славних бесїдників (Brutus de claris oratoribus 46 р.) подає Ціцерон історію красномовства Греків і Римлян.

В 3. кн. свойого твору „De oratore“ говорить автор про значіннє, роди і потребу красномовства, а потім про завдання, які має сповнити добрий промовець, аби його мови були добре збудовані й вигладжені. Вкінцї подає вказівки, як виголошувати мови, з якою мімікою і з якими рухами тїла.

3. В творі „Orator ad M. Brutum“ (46. р.) або про найлїпший рід говорення зображає він ідеал промовця в ріжних родах вимови і стилю.

В фільософічній дїяльности не держав ся Ціцерон одної системи, але вибирав з кождої те, що найкрасше і шо найбільше відповідало потребам Римлян. Значить, Ціцерон був еклєктиком.

Написав він 6 кн. про державу (в рр. 54—51), де розважає про те, яка форма державного устрою найлїпша.

Про закони в 3. кн., 46—43. р.

Пародокси Стоїків до М. Брута, в р. 47.

Academica в 2 кн., з р. 45.

Границї добра і зла в V. кн., з р. 45.

Тускулянські розмови в V. кн.

Природа богів у 3 кн., 45—44 р.

Катон старший про старість, 44 р.

Ворожба (de divinatione) в 2 кн. (про вмілість пророкування), з р. 44. — Доля (44. р.). — Тімай (44. р.). — Лєлїй про приязнь (44. р.). — Про обовязки, кн. 3, (44. р.).

Маємо також деякі відомости про незаховані до тепер фільософічні твори Ціцерона.

Ціцерон занимав ся від молодих лїт творами грецьких фільософів, головно ізза користий, які сподївав ся з них добути для своєї реторичної практики. В пізнїйшім віцї приводять його до фільософії зверхні причини, родинні нещастя, полїтична бездїльність по першім тріюмвіратї (від 55—52. р.) і диктатура Цезара (46—44.).

В тих лїтах написав Ціцерон переважну частину своїх фільософічних творів, що властиво є перерібками з грецької мови.

Пишучи вельми поспішно й богато, не мав Ціцерон часу вглубити ся як слїд у грецьку фільософію і перетравити глибокоумні системи грецьких мислителїв: Сократа, Плятона, Арістотеля, стоіків, епікурейців, скептиків і ин. Длятого в його фільософічних писаннях трапляють ся нераз річеві помилки і неясні місця. Як зверхню форму тих творів вибрав автор арістотелївський діальог. Про се говорить він сам у тускулянських розмовах, кн. II., 3. 9. ось як: „І так звичай періпатетиків і академії говорити про всї річи й освітлювати їх з противних сторін подобав ся менї не лише длятого, що инакше не можливо було би дійти, що в кождій річи правдоподібне, але й тому, що се найлїпша реторична вправа".

Инші твори Ціцерона, як прозові памятники з часів його консуляту, написані в грецькій мові, і полїтичні поеми „Про мій консулят" (De consulatu suo) у 3. кн., з р. 60. і „Про мої часи" з р. 56—54. загинули. Не велику лїтературну вартість мали також 2 инші його поеми: „Про британську експедицію" Цезара й епос „Марій".

Тими творами Ціцерон радше підорвав свою славу, нїж збільшив її.

Так само у його великій, захованій переписцї находить ся чимало річий, що освітлюють його малодушність і змінність характеру.

Оперши ся переважно на ті неприхильні для Ціцерона вістки, оцінив славний учений Т. Момзен дуже остро полїтичну дїяльність Ціцерона й обнизив його лїтературні заслуги. Але той строгий осуд не принїс надто великої чести й самому критикови, бо з ним не згодив ся нїодин инший учений. Навпаки, не бракло учених старинних і новійших, що вміли обєктивно оцінити многосторонну лїтературну дїяльність великого мужа і найти в нїй і чимало добрих сторін.

ПОЕЗІЯ.

Публій Вергілій Марон

являєть ся немов ветераном римської поезії і займає в ній більш-менш таке становище, як Гомер у грецькій.

Вергілій уродив ся 70. р. пер. Хр. в селі Андес коло Мантуї, в домі середньо-засібних батьків. До шкіл ходив у Кремоні, а потім у Римі. В 42. р. потерпів Вергілій при роздїлї земель між ветеранів. Маєток його два рази забирали насильно вислужені вояки, про що поет згадує в своїх екльогах. В тім нещастю помагали йому, як могли, Азіній Поллїон і Меценат, з котрим поет жив у великій приязни. Йому присвятив він свої „Георгіки“, написані 36. р. Від 29. р. до кінця життя працював поет майже виключно над своїм найбільшим твором, Енеїдою. Умер 19. р. в Brundisium вертаючи ся з наукової подорожі до Греції.

Твори.

В своїй творчости старав ся Вергілій свідомо наслїдувати найкрасші взірці грецької літератури. До зложення твору потребував усе поради й заохоти приятелїв. Писав поволї і часто зміняв та вигладжував віршову форму своїх поем. У Вергілія був визначно епічний талант; через те писав він свої твори дактилічним гексаметром.

Збірка „Буколїк“ (Bucolica, звичайно eclogae), себто пастуших пісень ідиллічного характеру, містить у собі 10 невеличких творів. Перша, трета, пята, сема і девята пісня, мають діальогічну форму, всї инші опи-

сову. В ідиллях наслїдує Вергілїй головно Теокрита, але за грецькими назвами криють ся в нього часто римські особи, а нерідко й сам він промовляє спід пастушої маски. В кількох екльогах міряють ся з собою віршами два пастухи, а третїй видає суд. Хто красше заспіває, тому призначає в нагороду телятко або кубки. В своїх імпровізаціях доторкають ся пастухи часто сучасних подій. В екльогах трапляють ся й любовні мотиви. Нераз читаємо нарікання пастуха, що не може назад привернути до себе серця пастушки; взагалї настрій сих пастуших пісень переважно сумовитий. В четвертій пісні звіщає поет народини чудесного хлопця, що буде великим чоловіком — і приверне золотий вік. Мабуть думав тут поет про сина Азінїя Полліона; але пізнїйші покоління відносили сю віщбу до Августа або й до Ісуса Христа, що прийшов на світ як раз у тих часах. Екльоги повстали в роках 42—39. Сучасників поета найглибше вражали алєгоричні буколїки з їх прозорими алюзіями до загально знаних подій та осіб. Ми цінимо в них свіжість і безпосередність чуття, вдатну композицію і гладкий мельодийний вірш.

Більше самостійний був поет у своїх „Георгіках“, (Georgicon libri IV), написаних у р. 38—30. У вступі говорить, про шо співати-ме.

Що на засївів буйність впливає, коли випадає
Землю орать, Меценате, й коли долучати до вязів
Винну лозу, як волів випасать і ховати худобу,
Та скільки досвіду треба, бжілок шоб доглянуть
[ощадних.“

І так в 1. кн. говорить поет про хлїборобство, в 2. про плеканнє дерев і садовини, в 3. про хов худоби, в 4. про бжолярство (пасїчництво). Правдивою прикрасою сеї дидактичної поеми, що обнимає 2118 віршів, являють ся численні епізоди: передмова, опис змін, що настали по золотім віці, опис бурі, явища на небі й на землї по убивстві Цезара (1. кн.), похвала прикмет Італії, весни і сїльського життя (II), опис боротьби биків, про життє кочових племен (III), про славного пасїчника Арістея, міт про Орфея і Евридику (IV).

Зміст, що доторкаєть ся всяких рільничих відомостий, узяв поет почасти з Гезіода, Гигіна, Маґона, Ксенофонта, а почасти з власного досвіду. Трапляють ся в його поемі й деякі хибні твердження, як напр. опису жнив та молочення збіжжя. Поет бажав більше забавити читача, а менше дбав про наукову вартість поеми. Серед дидактичних поем старини займають „Ґеорґіки" одно з перших місць.

Докладного змісту тих творів не подаю, бо вони знані ширшому загалови доволї з вдатних переспівів В. Шухевича.

Таксамо зміст Енеїди здебільшого відомий кождому з славної пародії І. Котляревського. Та перерібка мабуть стала причиною, що й досї не маємо перекладу тої найвизначнїйшої римської епопеї.

Над Енеїдою працював Верґілій до самої смерти (від 30—19. р.). Заки ще він узяв ся до тої праці, писав з запалом Проперцій (VII, 34. 63.).

„Він прославляє тепер оружжє Троянця Енея
Й мури лявінські міцні, кладені на берегах:
Змовкнїть, автори римські всї враз, уступіть ся Гелєнцї!
Прийде щось більше мабуть над Іліяду на світ".

І поет сповнив ті великі надії своїх земляків. Своєю поемою (у 12 піснях) він заступив їм Гомерові твори. В першій половинї, де описані Енеєві блукання по морю і всякі, почасти любовні пригоди (на пр. з Дідоною в Картаґінї), подає він немов Одиссею в мініятурі, в другій половинї описує боротьби Троянців з Лятинами, виразно наслїдуючи Іліяду. Як Ахілль має найгрізнїйшого противника в особі Гектора, так і Еней здобуває вороже місто аж тодї коли вбив свого супротивця Турна, короля Рутулїв. Такі паралєлї бачимо в Енеїдї на кождім кроцї. Також у композициї наслїдував Верґілїй Гомера. Він не описує сам пригод Енея, але каже їх оповідати головному героєви на дворі Дідони. Прегарний (в 2. п.) опис збурення Трої, з'ображеннє нещастя Ляокоонта і його синів, хитрощів Сінона і подвигів Неоптолєма. В дальших піснях велику ролю відграють пророцтва. Боги кермують усїми дїлами Енея, так що

він являє ся немов лялькою в їх руках. Сталий його епітет „побожний“.

В шестій пісні сходить Еней у підземний світ, де його батько показує йому тіни пізнійших героїв. У семій прибувають Троянці з Сицилії до Ляціюм. Еней заручаєть ся з донькою короля Лятина, Лявінією, судженою Турна. Тоді Юнона посилає Фурію, щоби вона викликала війну. По стороні Енея стає між иншими етруський герой Мезентій, вольська амазонка Камілля і переселенець із Аркадії, Евандер. Його сина вбиває в боротьбі Турн. В девятій пісні (pendant Гомер. Дольонеї) відзначують ся два звідуни Ніз і Евриаль. Поема кінчить ся смертию Турна. Мати Лявінії, Амата, на вістку про здобуттє міста вішаєть ся.

Переказ про Енея обробляло богато письменників, як на пр. Стезіхор, Невій, Катон. Вергілій надав йому високопатріотичну тенденцію[1]) й ужив яко засіб для прославленя юлійського роду, а посередно також цісаря Августа, у якім бачив добродія людскости (пр. у щиті Енея, VIII, 675).

Енеїдою придбав собі Вергілій безсмертну славу. Поміж иншими латинськими епопеями займає вона перше місце. Швидко по смерти поета почали Римляни з неї вчити по школах. В середніх віках люди так дуже чудували ся хистови Вергілія, що не бачили поза ним Гомера. Аж нїмецькі учені 19. століття обнизили значіннє Вергілія і що йно в новійших часах зрегабілітував його славу Гайнце („Vergil's epische Technik“, 1903).

Инші твори Вергілія, (мабуть із його молодечого віку, з них деякі підроблені) мають менше значіннє.

„Комар“ (culex) бачить, як гадина підповзає до сплячого пастуха і тому кусає його. Пастух будить ся, убиває комаря, а потім і гадину. В снї являєть ся йому його спаситель-комар і розповідає докладно про свою смерть і що він бачив у підземнім свїтї. Зворушений

[1]) VI. 851.
„Ти, Римлянине, шоб тямив, як править народами сильно
(В сїм твоя вмілість), як мирні звичаї, накинуть підбитим;
Милувать тих, що послушні, і як покоряти зухвалих.“

тим пастух з великим пієтизмом похоронює комаря, висипує йому могилу, засіває її гарними квітками і кладе на ній надгробний напис:

Бідний комарю, ось сторож худоби за твою прислугу,
Що ти йому спас життє, тобі з вдячности сипле могилу.

Се епиліон виказує, що правда, деякі хиби композиції, але вірш гладкий і добре збудований міг вийти спід пера Вергілія, в роках 53—43.

„Шинкарка“ (Copa) запрошує подорожного у господу, захвалюючи всякі присмаки і вигоди. Ся весела описова поемка зложена в 19 елєгійних дистихах.

„Затирка“ (Moretum), се спеціяльно італійська омаста до хліба з чеснику, селєри, сира, оливи й оцту. Поет описує докладно і з немалим талантом, як селянин Сіміль, продавець ярини, встає досвіта, розкладає в печі огонь, меле на жорнах зерно, потім іде в город по ярину і приготовляє собі затирку на снїданнє. Ся гарна ідиллія, мабуть твір Вергілія, обнимає 144 гексаметри.

„Прокляття“ (Dirae) кидає автор на вояка Баттара, що загарбав його хутір. Бажає йому в 103 гексаметрах усяких нещасть, а землю заклинає, щоби не родила грабіжникови. В другій частині поеми виливає поет свою тугу за коханкою Лїдією. Деякі вчені приписували сей твір Валєрієви Катонови, що також стратив свій ґрунтець за диктатури Суллі, але ситуація з'ображена в поемі, промовляє радше за 41. роком і за авторством Вергілія.

В „Етні“ (664 гексаметрів) старає ся поет пояснити причини вулканічних вибухів, ідучи за наукою стоіка Посейдонія. В сій поемі гарні особливо епізоди, у вступі проханнє помочі Аполльона, похвала жадоби знання, а нагана захланности, опис вибуху Етни, серед котрого не втратило життя тільки двох молодих людий, що ратували батьків з вогню.

„Ciris“ (з грецького кейріс, стрижка — морський птах), в 500 гексаметрах, поема айтіольогічна. Переказ оповідає, що Нїз, король Меґари мав гарну дочку Сциллю, яка полюбила батькового ворога Міноса. Мінос облягав з військом Меґару, але не міг її здо-

бути, поки у Нїза був на голові пурпуровий волос. Його обтинає потайки сплячому батькови Сцилля і тим спричинює здобуттє міста і смерть Нїза. За кару переміняє її Амфітрита в білого птаха з пурпуровими перами. Одночасно Зевес замінив Нїза (nisus — яструб) в водного орла (галїевта), що раз у раз гонить за стрижкою, де тільки її побачить. — Епізоди в поемі, як на пр. дві промови няньки, що відраджує Сциллї обстригати батькови чародїйне волоссє, займають надто богато місця і псують цїлість. — Сей переказ находимо також у 8 кн. Метаморфоз Овідія.

Крім сих творів зберегла ся ще під іменем Вергілїя збірка зложена з 14 коротких епіґрам і 3 пріапейські вірші неприличного змісту. Називають їх також Catalepton (каталєптон — Дрібнички). Автор звертаєть ся в них до ріжних осіб з похвалами або з насмішками.

Від IV. столїття настає звичай складати з віршів Вергілїевих нові поеми, т. зв. центони. Найславнїйший є весїльний центон Авзонїя. В середнїх віках уважали Вергілїя чарівником, а його віршів уживано до пророцтв. І се теж свідчить про велику популярність безсмертних творів мантуанського поета.

Менші поети.

Твори Вергілїя послужили взірцями для цїлої плєади сучасних і пізнїйших поетів. Овідій у 16. листї (IV. кн.) з Понту вичисляє близько 30 імен таких поетів. Знаємо переважно тільки наголовки їх епопей, з троянського, тебанського й аргійського циклю. Деякі з них оспівували історичні події, на пр. війни Цезара. Та всї твори тих поетів загинули, крім малих уривків.

Люцій Варій Руф (74—14. р.) прославив ся головно свою траґедією під наг. „Тиест“, виставленою по боротьбі під Actium (30 р.), за котру цїсар Авґуст

виплатив йому величезний гонорар. Писав також епічні поеми, як на пр. про смерть Цезара і панегірик у честь Авґуста. Заслужив ся він теж виданнєм Енеїди з посмертних паперів Вергілія.

Дидактичний поет Емілій Мацер переробляв з творів александрийського віршописця Нїкандра чудацькі поеми про птахів (Ornithogonia), про їдовиті гадини (Theriaca) і про цїлющі ростини.

Квінт Горацій Флякк.

Житєпис. — Горацій уродив ся 68. року пер. Хр. в містечку Venusia, що лежить у південній Італії на границі між Апулїєю і Люканїєю. Батько його, визволенець, власник невеличкого хутірця, постарав ся дати синови доволї гарну, як на ті часи, освіту. Вчив ся Квінт спершу в родиннім містї, а потім у Римі. Звідтам поїхав на висші студії до Атен, де пробув кілька лїт. Коли-ж вибухла домашня війна між републиканцями і Антонїєм (43 р.), Горацій вступив у військо Брута і боров ся коло Philippi, 42. р. Коли-ж побачив, що република безповоротно пропала, користаючи з загальної амнестиї вернув ся в Рим.

Тут проживав якийсь час у недостатку, бо його батьківщину забрали вислужені вояки, аж поки через своїх знайомих, поетів Вергілія і Варія, не дістав доступу до Мецената, могутного римського пана. Той великодушний протектор молодих письменників подарував Горацієви досить значний маєток на провінції і поручив його цїсареви Авґустови. Вільний від журби про життє, міг Горацій віддати ся виключно лїтературним заняттям. Умер 8. р. перед Хр. незабаром по смерти улюбленого Мецената.

Твори Горація. — Горацій здобув собі своїми творами славу першорядного римського лїрика. Наперед написав він одну книжечку епод (Epodi), за взором гре-

цького поета Архільоха з Парос (коло 700. р.), котру видав коло 30. р. Еподи названі від того, що по довшім віршу (ямбічнім тріметрі) переважно наступає коротший, кінцевий (versus epodus: ямбічний діметер). Зміст епод по більшій части глумливий, а тон агресивний. В другій еподі, що належить до найкрасших творів Горація, описує він ідиллїчне життє на селї, а в 11. життє на островах щасливих. В пятій і останній (17.) еподі висміває поет чарівницю Канїдію, в 1. і 3. звертаєть ся до Мецената. В останніх сатирах накидаєть ся поет на ріжних людий, на доробкевича (4.), на кепського поета Мевія (10.), на поганих жінок (8. і 12.), на злочинних Римлян, що кидають ся у братовбийчу війну (7.).

Своїм характером зближають ся еподи потрохи до сатир, а формою до пісень (од), на пр. епода до кепського поета Мевія.

Відвязане судно іде під злим знаком,
Везучи смрода Мевія.
Ти, Австре, тям його побити із обох
Боків страшними филями!
Най чорний Евр на морі збуренім линви
И розбиті весла рознесе.
Хай вдарить Аквільон той сам, що на горбах
Трясе й ломає дубину.
Хай приязних не бачить звізд у темну ніч,
Як зайде Оріон сумний.

Одночасно з еподами писав Горацій сатири, що їх назвав розмовами (sermones); першу книжку (10 сатир) видав 35. або 34. р., другу (8 сатир) між 30. і 29. роком. Сатири почав Горацій писати під впливом лєктури Люцілієвих творів, до чого сам признаєть ся в 4. і в 10. сатирі. Але одночасно ганить він остро свого вчителя Люцілія. Закидає йому не лише грубі похибки в будові вірша, але й сам зміст його сатир уважає часто занадто маловажним.

Як кожду збірку своїх творів, так і сатири присвятив автор Меценатови (I, 1.). Про свою знайомість із

тим опікуном письменників говорить він іще в 6. сатирі. В 7. описує подорож до Brundisium. В деяких „гутірках“ виступає поет в ролї цинїчно-стоїчного проповідника, що дорікає людям за їх хиби, на пр. за захланність, незадоволеннє своєю долею, заздрість (1.). Девяту (9.) сатиру, в котрій Горацій описує забавну пригоду з причепою, переповів свобідно Іван Франко, зміняючи дактиліїчний гексаметр орігіналу на відповіднїйші ямбічні вірші.

Характеристичною прикметою сатир являєть ся їх переважно діальоґічна форма.

В I. книзї сатир говорить автор сам від себе, в II. вводить як головних бесїдників ріжні особи: стоїцького фільософа Стертінія (3.), віщуна Тейрезія (5.), що подає способи, як полювати на спадщину. В 7. сат. поетовий слуга Давус, користаючи з хвилевої свободи в Сатурналіях (libertas Decembris) говорить свому панови досить неприємні річи в дусї стоїцької фільософії. Сам поет виступає в тих сатирах як слухач, часом бере участь у дискусії. Через те надає тим сатирам драматичну форму, яку стрічаємо також у Плятонових діальоґах.

Другу збірку сатир закінчив і видав поет коло 30. р. В дальших лїтах (від 20.—9.) написав Горацій 2 книги листів (разом 22), до котрих долучив іще третю книжку, довгий лист до Пізонів, поетику (у 467 віршах). Зміст листів досить ріжнородний. Автор обговорює в них лїтературні питання, або описує пригоди з приватного життя. До Мецената звертаєть ся у трьох листах першої книги (1., 7. і 19-ім). Всї листи писані легким і свобідним стилем і переплїтані золотими гадками фільософічного змісту чи й просто взятими з житєвого досвіду.

„Що королї нагрішать, за те болять чуби Ахайців“. (II. 1. 14).

„Той половину зробив, хто зачав: але розуму треба“. (II. 1. 40).

„Хто має досить, нехай не бажає вже більше нїчого“. (II. 1. 46).

„Як посуда не чиста, все, що-б не налив ти, сквасніє. (II. 1. 54).

„Небо, не душу зміняють ті люди, що гонять за море“. (I, 11. 27).

„Добрий і мудрий лише чоловік щасливим буває“. (I. 16. 20).

В третім листї, що має осібний наголовок „de arte poetica“ викладає автор теорію поезії, особливо драматичної.

Важні його думки про істоту і ціль поезії:

„Або користь приносять або звеселяють поети“.

„Той голоси всї дістане, хто миле з солодким мішає“. (II. 3. 343).

Цінні і фільософічні сентенції, як на пр. отся:

„Гори родить намагають ся й родить ся мишка маленька“. (139).

При кінцї поеми (вірш 453—476) находимо гарну карикатуру поета, ґлум над поетичним шалом.

Так як то хорого на докучливу коросту й жовтачку
Або на страх фанатичний чи то на погану падачку,
Всї так боять ся й тїкають перед божевільним поетом,
Люди розумні; а хлопцї йому докучають і гонять
Сміло за ним. Коли гордо белькоче поеми й блукає
Наче пташник, що чатує на косів і впаде в керницю
Або де в яму, позвольте най довго вигукує: „Пробі!
Ох поможіть, горожани“! най жаден не йде ратувати.
А як би хто хотїв помогти і линву спустити,
Скажу: Ти знаєш, а може він скочив там сам і не хоче
Зовсїм спасати ся? Тай оповім їм про смерть Сицилїйця
Того поета. Коли Емпедокль забажав уходити
За безсмертного бога, ускочив по зимній розвазї
В Етну горючу. Поетам нехай буде вільно вмирати.
Хто ратує насильно, той робить то само, що вбійник!
Се вже не перший раз і не буде вже він чоловіком,
Як його виймеш і славної він не покине бажати
Смерти. Й не знати пощо він мазюкає вірші; чи може
Він намочив на батьківську могилу чи злочином може
Цвинтар сумний осквернив: се лиш певне: шаліє мов ти ґрис,
Що повиломлював штаби і втїк із запертої клїтки
Дурнїв і вчених жене і лякає цупкий деклямaтор,
А вже як зловить кого, то держить і вбиває читаннєм.
Пявка не пустить ся скіри, аж поки насмокче ся крови.

З наведеного уривка можна пізнати прикмети стилю листів. Автор кидає думки нераз без звязи і часто уриває мисль, заставляючи читача догадати ся решти. На 17. р. припадає так зв. carmen saeculare, пісня в столїтню річницю заснування Риму.

Але за найкрасші вірші Горація треба вважати оди або пісні (carmina), що їх поет писав принагідно, в пориві широго вітхнення або за намовою приятелїв. Першу збірку, в трох книгах, що обнимає пісні з років 30—23, випустив він у світ (себ то дав переписати в більшім числї примірників) коло 23. р.; другу, в котру увійшли твори з р. 17—13., в 13, р. перед Христом.

В сих віршах, складаних у грецьких строфах: альцейській, сапфійській, асклєпіядейських і архільохійських, доторкаєть ся автор майже всїх сторін людського життя.

Найчастїйше оспівує він вино й любов та звертаєть ся до приятелїв із закликом, щоби вживали нинїшнього дня, бо не знають, чи діждуть ся завтрішнього. Але автор уміє вдарити і в поважні струни своєї лїри, про що свідчать деякі оди третьої книги, звані патріотичними або римськими. Має він чуле серце і на красу природи, хоч такі пісні, де прирівнання до життєвих образів бере з природи, у нього досить рідкі, як у загалї в старинній поезії. Деякі пісні відзначають ся жартівливим, деколи трохи злобним тоном.

Гарний віршик до Лїдиї (I. 8). Закоханий спортовець.

Лїдіє, скажи далебі
Чому нищиш так Ефеба,
Чом палиш коханнєм так?
Він міцний і не старий ще —
Чом же не вчаща на грище,
Не видать його в іграх?

Чом не мчить ся в перегони,
Чом не уїзджає коний,
Дикунів галлїйських злих?
Не купаєть ся й оливи
Чом боїть ся гірш кропиви,
Зброю чом занїс на стрих?

Він, що диск нераз чи й спису
Кидав за граничну рису,
Де сховав ся він тепер?
Як Ахіль в дівочім строю,
Може він тїка від бою,
Шоб у нїм не згиб, не вмер?

До віршової форми прикладав Горацій богато старання. Знаємо, що він писав свої вірші поволї і раз у раз вигладжував їх. Зміст пісень брав із життя або переспівував грецькі сюжети Алькая, Сапфони, Піндара, Архільоха, Біона й инших.

Разить трохи в його творах науковий, мітольогічний баляст і стиль, подекуди надутий і тяжкий.

Але всетаки Горацій як співець, критик і фільософ-учитель вельми прислужив ся римській і всесвітній лїтературі. Своїми творами поставив він собі „памятник тривкійший від криці“, бо живе в устах тисячів людий, переважно молодежи.

Публїй Овідій Назон

в 10-ій елєгії IV. кн. своїх „Сумних листів“ сам описує своє життє і свої родинні відносини.

Уродив ся він з богатої лицарської родини в Сульмонї, краю Пелїґнів, 43. р. пер. Хр. В Римі вчив ся реторики і права у славних тодїшніх учителїв. Але урядницька карієра не подобала ся йому і він швидко відказав ся від неї. Був три рази жонатий, але тільки з третьою жінкою жив довго і щасливо, поки не постигло його тяжке нещастє. А саме при кінцї 8. року по Хр. велїв йому цїсар Август вибрати ся з Риму, призначаючи йому на поселеннє місточко Томі над Чорним Морем. Причиною заслання були 1) любовні твори Овідія, в яких побожний цїсар бачив жерело загального згіршення, 2) якась провина супроти цїсарської родини. На вигнанню пережив поет Авґуста; вмер 17. р. одночасно з Лївієм.

Твори Овідія.

Овідій мав визначно-лїричний талант. Писав свої твори переважно елєгійними дистихами. Віршував леґко і богато, а слабші річи, як сам признаєть ся, кидав часто в огонь. Усю його творчість можна подїлити на три періоди. Перший період обнимає еротичні поеми, листи і твори, що не дійшли до нас, як трагедію „Медея", сатиру на злих поетів, епіґрами й ин. В другім періодї працює поет головно на полї дидактики й епіки (Поетичний „калєндар" і Метаморфози). Третїй період обнимає лїта вигнання, від 9—17 року; в тих часах поет писав виключно сумні елєгії.

Свою поетичну дїяльність почав Овідій елєгіями, в котрих оспівував свою любов до Коринни.

Цїлу збірку елєгій затитулував він „Amores" (Любовні пісні). Друге виданнє її в 3. книгах, що дійшло до нас, походить з 2. р. перед Хр. Всї три книги обнимають разом 49 елєгій у 2.500 віршах.

Реторичним способом описує автор ріжні події з життя Коринни: перше пізнаннє з Коринною; відмовна відповідь любки; Коринна вдає недоступну; тужить за папуґаєм, що здох їй; вибираєть ся в морську подорож; лежить недужа в ліжку; відвідини автора. Подібні любовні мотиви стрічаємо вже в грецьких еротичних епіґрамах, в обичаєвій комедії Менандра, в елєгіях инших римських поетів, вкінцї в деклямаціях і свазоріях реторичних шкіл. Ті теми були очевидно спільним добром, котрого вчили по школах. І справдї, в Овідієвих елєгіях чуєть ся радше шкільні віршовані вправи і фантазийні комбінації, ніж пережиті враження. Навіть Корінну уважає Шанц недїйсною особою. У деяких надто фривольних елєгіях, як напр. I. 5, I. 7, II. 13, III. 7., відкрили вчені мужі грецьке добро, а саме перерібки Фільодема з Ґадари.

Небогато елєгій, як на пр. елєгія на смерть Тібулля (III. 9), опис процесії в честь Юнони (III. 13), спір між трагедією а елєгією (1. 2), про безсмертність поетів, можна вважати за справдї орігінальні витвори Овідієвої Музи. Деякі елєгії, що відзначають ся дидактичним

тоном (I. 8, I. 4, II. 3, III. 4), становлять перехід до Овідієвої „Любовної вмілости“.

За реторичні вправи треба вважати також „Листи“ або „Героїди“, що обнимають 21 любовних листів на мітичнім тлї. Три відповіди мужів на листи жінок признають загально підробленими. Важнїйші з них отсї: 1) Пенельопа до Улїкса (Одиссея) 2) Філлїда, дочка тракійського короля, до сина Тезеєвого Демофонта. (Вона дорікає йому за невірність і грозить самовбийством, коли не привернеть ся до неї), 3) Бризівна до Ахілля, 4) Федра до Гіпполїта, 5) Енона до Париса, 6) Гіпсіпиля до Язона, 7) Дідона до Енея, 8) Герміона до Ореста, 9) Деянїра до Геракля, 10) Аріядна до Тезея, 11) Сестра Канака до брата Макарея, 12) Медея до Язона, 13) Ляодамія до Протезіляя, 15) Сапфона до Фаона, 16 і 17) Парис до Гелєни й Гелєна до Париса, 18) і 19) Герона і Лєандер, 20, 21) Акантій і Кидиппа. (Акантій написав на яблоку! „Клену ся Діяною, що вийду замуж за Акантія“ і підкинув його Кидиппі в святинї Діяни. Дївчина мимохіть вимовила присягу і мусїла віддати ся за Акантія). — В листах малює автор душевні стани залюбленої дївчини або жінки: намову до любови, тугу за милим, жаль по розлуцї, згадки про щастє, гордість, покірну слухняність, гнїв, заздрість, біль по невдачі, погрози, передсмертні розважання. Але ті штучні афекти героїнь не дуже нас зворушують. Ми чуємо, що се штучне красномовство, котре з дїйсним життєм і переживанями людського серця мало має спільного.

Висше станув поет у своїх дидактичних творах:

1. De medicamine faciei, тоб-то про косметику лиця, очевидно жіночого („Тут ви поради шукайте, як пишная врода зівяне, вмілість моя певне й вам стане в пригодї колись“).

2. Ars Amatoria. (Вмілість кохання) в 3 книгах. На вступі заповідає автор зміст твору.

В перших двох піснях подає автор ради мужчинам, як найти собі любку, як познайомити ся з нею, як

підійти її, опанувати й на все задержати, щоби любов не вкучила ся.

Автор говорить тут переважно з власного досвіду і подає ради, важні по всї часи і для всїх мабуть народів: „Женщини хочуть дивитись, і хочуть, щоб їх оглядати". Часто у щастю ми склонні до збитку й роскоші; штука спокійно знести успіхи й щастє в життю". Деякі гадки мають загальнїйше значіннє:

„Як пропливе попри нас не вернеть ся вдруге знов филя. І як година мине, вдруге не верне ся знов".

В третій книжцї подає автор ради дївчатам, як мають ловити хлопців, як їх бавити і довший час держати в своїх сїтях. Чудуємо ся тут тонкому, психольоґічному чуттю автора, як добре він знає вдачу та примхи людий обох полів. Свої забавні науки переплїтає він часто прикладами з мітольоґії, як любовна пригода Марса з Венерою (II. 561), Ахилля і Дейдамеї (I. 681 і далї). Таким способом вводить автор у свій виклад ріжнородність, що піддержує нашу цїкавість до останньої хвилї.

При кінцї кождої пісні доторкаєть ся автор доволї слизьких річий, описуючи дразливі ситуації, але робить се з незвичайним спритом і чарівною грацією, обходячи такі місця натяками та двозначниками або збуваючи їх жартами. Тон поеми легкий, жартівливий і принадний.

3. Remedia amoris. (Лїки на любов) подає автор тим, яких занадто пригнїтає любовне ярмо. Радить закоханим заняти ся продуктивною працею, пошукати собі иншої любови, переситом обридити собі роскіш, оминати стрічі з любкою, вишукувати хиби в її вдачі то що.

Крім любовних тем цїкавила поета мітольоґія.

Староримські перекази обробив він у поетичнім календарі під заголовком „Fasti".

До 9. р. вспів він описати свята лише з половини року, від сїчня до червня, при чім один місяць припадав на одну книжку. Цїлість присвятив поет Авґустови. По смерти цїсаря (14. р.) Овідій, що перебував на ви-

гнанню, взяв ся наново до перерваної праці і присвятив її Германїкови, від котрого сподївав ся помилування. Одначе смерть не дала йому докінчити твору.

Помисл віршованого календаря переняв Овідій від Келлїмаха, що в своїх „Айтіях“ писав про початки міст і причини ріжних свят, празників і забобонів і поясняв етимольогію назв. Подібно й Овідій досліджує початки римських свят. Принагідно звертає він увагу й на астрономію і подає назви й рухи звізд, хоча не всюди вірно.

Форма викладу ріжна: переважно говорить поет від себе, але нераз каже оповідати про якесь свято богови, що в його честь свято було встановлене, або подає видуману розмову з яким небудь знавцем старини. Композиція твору майстерна, описи докладні і наглядні, форма гладка.

В своїх „Метаморфозах“

у 15 книгах подає автор землякам у добірній формі грецькі міти. що кінчать ся перемінами істот живих у неживі, богів і людий у звірята, жерела, то що.

Діставши вістку про свій засуд на вигнанє, поет з жалю спалив рукопис, але на щастє були вже тоді у приятелїв поета відписи і таким способом дійшла до нас ця найкрасша перлина Овідієвої творчости. Зміст леґенд узяв поет переважно з грецьких жерел: „Орнїтоґонії“ Бойоса, „Гетеройумена“ Нїкандра, і „Метаморфоз“ Партенія з Нїкеї.

Мало находимо в Овідія чисто італьських мітів, про Пікуса (дятла) і Помону (богиню земних плодів), про Вертумна, Ромуля і нїмфу Егерію.

Поема починаєть ся сотвореннєм світа (з хаосу) і кінчить ся переміною Цезара в звізду; таким способом вона зложена нїби в історичних рамах. „Метаморфози“ складають ся 100 мітів і 218 перемін, котрі поет зручно старав ся получити в цїлість, звязуючи ріжними способами один міт із другим. Деколи вкладає він оповіданнє в уста дієвих осіб і так епізодично описує переміни. Розуміють ся, що декуди таке полученнє

виходить штучним і невдалим. В цілости читаєть ся твір вельми приємно. До красших партій належать: опис золотого віку, міт про Філємона і Бавкиду, Девкаліона і Пирру, Фаетона, Ніобу, Пікуса і Помону, Вертумна. Тому, що всі майже переміни представлені як кара за якийсь злочин або проступок або як нагорода за добрі діла, має ся поема також деяке дидактичне значіннє. На укр. мову переклав Метаморфози Ів. Стешенко.

Вигнаннє глибоко вразило поета, що привик до веселого велико-міського життя. Відразу стратив він гумор і життєву силу і раз на все пропав широкий розмах його поетичної творчости.

В V. кн. „Сумних пісень“ (Tristium libri) переважає сумний, прибитий настрій[1]). Писав їх поет почасти в дорозі на кораблі, а по части вже в самих Томах. Докладно описує Овідій свій побут на чужині між Ґетами і всі невигоди вигнання. Особливо докучала йому люта студінь і часті напади диких племен на місто. Не менші були й моральні страждання: туга за ріднею, за жінкою і приятелями. Видані були сі елєгії в 12. р.

Ще сумнійші „Листи з Понту“ (у 3 книгах). В них звертаєть ся поет поіменно до своїх могутних приятелів з благаннєм, прохати Авґуста, щоби хоч позволив йому змінити місце побуту, коли вже не вернути ся в Рим. Але цісар Авґуст був глухий на всі просьби, а його наслїдник Тиберій (від 14. р.) був так само невблаганий.

Надармо прославляв поет цісарську родину (Авґуста, Тиберія і Ґерманіка) навіть у ґетийській мові, — вмирати судило ся йому таки в непривітній Томіді.

Там написав він також свої „Прокляття зрадливому приятелеви“ п. з. „Ібіс“. Помисл і барви позичив він у Каллїмаха, що ібісом (нечистим птахом, що валяєть ся у власнім калї) прозвав свого літературного противника Апольонія з Родосу. Овідій нарікає, що його ворог у Римі вперто нагадує всім про його провину, докучає його жінці і чигає на його маєток.

---

[1]) Tristia V. 1. 5, „Так як оплаканий стан мій, і пісня моя теж плачлива“.

Через накопиченнє всяких можливих проклонів вийшла поемка скучною і несмачною.

Головна сила й вартість Овідієвих творів лежить не так у змісті, як у формі. Подивляємо у сульмонського співця незвичайну легкість віршування. Сам він пише (Trist. IV. 19, 26): „І що-небудь говорить трібував я, складало ся в вірші". Але поет часто надуживав свого таланту і марнував сили на дрібниці, негідні великого творця.

Справедливо замічає Сенека, що бракувало йому не розсудку до здержування сваволі своїх поезій, але охоти. Овідієва траґедія „Медея", що не дійшла до нас, була для Квінтїлїяна (X. 1), „найкрасшим доказом, як дуже міг відзначити ся Овідій, коли-б волів був приказувати свому талантови, ніж потурати йому". — Шанц називає Овідія найґеніяльнійшим оповідачем Римлян.

Сучасники Овідія.

Вплив Овідієвої Музи на сучасних йому поетів був дуже великий. В 16-ім листї 4 кн. листів з Понту вичисляє сам поет імена 30. віршописців і титули їх творів. Переважна їх частина обробляла поетично перекази епічного циклю, инші писали манєрою Піндара лїричні поезії, инші знову пробували сил у драмі й комедії. Для нас се пусті імена, бо твори їх не заховали ся.

Все таки катальоґ Овідія свідчить про се, як дуже оживлений був лїтературний рух в авґустівській добі.

За те дійшов до нас дидактичний твір Ґраттія „Cynegetica" (про ловецтво) в 541. гексаметрах. Автор описує ловецькі знаряди, сїти, списи, луки і згадує про ріжні роди ловецьких собак. В епізодах хвалить вартість львів, а ганить роскоші. Зрештою сам опис доволї сухий і мало поетичний.

ІСТОРИКИ.

Тит Лївій

уродив ся 59. р. перед Хр. у місті Patavium тепер (Падуї). Дістав високу реторичну і фільософічну освіту. Здобуті відомости пробував виложити приступно для ширшого загалу, але швидко покинув ті молодечі проби і звернув ся до історіографії. Проживав переважно в Римі, де товаришував із славними тодішніми письменниками і був навіть милим гостем на цїсарськім дворі. Цїсар Авґуст закидав йому, що симпатизує з республиканцями і називав його Помпеянцем. Умер Лівій припадком поза Римом, а саме в своїм родиннім місті, 17. р. по Хр.

Свій твір „Книги історії від заложення Риму“ почав Лівій писати коло 26. р., а до кінця життя написав 142. книги, довівши історію до смерти Друза, 9. р. перед Хр. Книжки видавав він потрохи, пентадами і декадами. Заховала ся нам тілько перша, третя, четверта і перша половина пятої декади, разом 35 книг, з них деякі попсовані.

З решти книг маємо фрагменти в рукописах, цитати у письменників, витяги і змісти у пізнїйших істориків.

Заховані частини Лївієвого корпуса належать до анналїстики. Автор опирав ся на жерелах, котрі сам нераз цитує. Були се головно Клявдій Квадрігарій, Валєрій з Antium, Лїцінїй Мацер, Елїй Туберон і Полїбій. На історичні документи Лівій переважно не звертав

уваги. Так само його критичний змисл не представляєть ся світло, о скілько се можемо прослїдити з порівнання з Полїбієм. Не має також Лївій ясного полїтичного погляду, а описи битв виходять у нього дуже шабльонові. Помиляєть ся він нераз у хронольогії й географії.

А все таки його значіннє для римської лїтератури було величезне. Своїм твором затемнив він усїх своїх попередників і спричинив цїлковите запропащеннє їх історій. Головна сила Лївія лежить в оповіданню. На тім полї нема рівних йому між Римлянами. Взірцем мови був для нього Цицерон [1]), про те стиль його виявляє виразні слїди його власного великого духа.

Се стиль добірний і блискучий, але не все ясний. Причини, що спонукали його займати ся історіографією, пояснює сам автор у передмові до 1. кн.: „І в тім я шукати му нагороди за свій трýд, щоби хоч трохи відвернути свій зір від нещасть, котрі бачив наш вік через стільки лїт, коли в душі своїй відновляти му спомини тих старих часів, позбувши ся журби, що могла би, коли не відтягти ум письменника від правди, то бодай занепокоїти його". В своїй історії дослїджує Лївій між иншим життє та звичаї визначних людий, що серед миру і в війнах збільшили та скріпили римську державу. Задля красшої характеристики тих мужів він вкладає їм часто в уста промови, на жаль не історичні, а переважно видумані. В тих мовах заяснів реторичний талант автора. Про його патріотизм свідчать хоч би сї слова з тої-ж передмови: „Зрештою або мене обманює любов дїла, котре я розпочав, або ще нїколи не було держави більшої, святїйшої та більш богатої на добрі приклади, анї держави, до котрої так пізно зайшла би захланність та роскоші, анї де так довго вдержували би ся і такої пошани зазнавали би бідність і ощадність".

Замітний у його стилю поетичний кольорит.

Твір Лївія тим цїннїйший, що скрізь віє з нього горяче чуттє автора, видко його замилуваннє до предмету і велику правдолюбність. З того погляду Квінті-

[1]) Почасти також Вергілїй.

лїян влучно порівнав Лівія з Геродотом. Про славу, що придбав собі її Лївій вже за життя, свідчить хоч би те, що якийсь міщанин з Gades навмисне приїхав до Риму, аби тільки побачити славного історика, а побачивши його, зараз і відїхав.

Лівій був наївно-побожним чоловіком, вірив у призначеннє і ворожби, і для того у своїм творі богато місця вдїляє всяким чудесним знакам (prodigia) з яких — звичайно се були, розумієть ся, prodigia ex eventu — пізнавали люди будучність.

Сучасні цінили його дуже високо. З цїсарів не любив його придурковатий Калїґуля. Його твір відшукувано і видавано частинами.

2. Сучасником Лївія був Помпей Трог, що написав першу латинську всесвітну історію: „филипівські історії в 44 книгах“. Подібний заголовок мав також твір Теопомпа. Осередком світа і головною державою уважав Трог Македонію і всї події описував з грецько-македонського погляду. Про Рим говорив коротко в останнїх книгах. Неприхильну Римови тенденцію твору можна собі пояснити хиба тим, що Трог опер ся на якесь грецьке жерело. Вчені догадують ся, що була се історія Тімаґена з Александрії.

З твору Трога маємо тільки незначні уривки, промову Мітридата і витяг Юстина (з III. стол.).

Четверта (срібна) доба

обіймає роки від смерти Авґуста до смерти Траяна (14—117).

Ся добра срібної латини не виказує вже таких блискучих талантів, як попередня. Злощасний вплив деяких цїсарів налягає важким каменем на письменство. Майже всї цїсарі сеї доби: Тіберій (14—37), Калїґуля (37—41), Клявдій (41—54), Нерон (55—68), Веспазіян (69—96), Тит (79—81), Доміціян (81—96), Нерва (96—98) і Траян (98—117) шукають лаврів також на полї письменства. Деякі пишуть латинською і грецькою мовою.

І так Тіберій найвисше цїнив александрийських поетів зі школи Евфоріона, любив займати ся мітольоґічними питаннями. Вільне слово переслїдував жорстоко, богато письменників запроторив на вигнанє, а двох, Елія Сатурнїна і Кремуція Корда велів навіть стратити.

Калїґуля був несповна розуму. Хотїв знищити поеми Гомера, Вергілія й инших нелюбих йому письменників. З другої сторони уряджував він реторично-літературні змагання.

Клявдій писав обємисті праці з области історії (пануванє цїсаря Авґуста в 41 книгах), свою автобіографію, тиргенську й картаґінську історію. Займав ся також граматичними справами й написав моноґрафію про гру в кости, яку дуже любив. Всї його твори загинули.

Нерон переслїдував також талановитих письменників, у яких бачив небезпечних конкурентів, що могли затемнити його славу. Любив виступати в театрах, як декляматор і співак і сам зложив якусь поему під заг.: „Troica“.

Веспазіян і Тит попирали розвиток письменства й визначили з державних фондів постійну платню для латинських і грецьких реторів.

Зате Доміціян із виразним наклоном до жорстокости переслїдував письменників, а фільософів і астрольогів казав двічи прогнати з Риму. Але велїв також відновляти всюди знищені бібліотеки й заложив для талановитих артистів капітолїнський аґон (86. р.), на якому змагали ся також письменники й поети з цїлої імперії. Перед вступленнєм на престол писав Доміціян поетичні твори, але потім відтягнув ся зовсїм від письменства.

Під пануванням Нерви й Траяна нарештї відітхнули письменники свобіднїйше. Останний заложив на Марсовому полї славну бібліотеку (Ulpia), але сам до письменства не мішав ся.

А) ПОЕЗІЯ.

(Дидактична й епічна поезія.)

Германїк

син Друза, адоптований син цїсаря Тіберія, переложив свобідно на латинську мову астрономічну поему александрийського поета Арата („Файномена“). Кромі того писав по грецьки комедії й епіґрами.

Манїлїй,

невідомий близше поет з часів Тіберія написав дидактичну поему в пяти книгах з области астрономії, а радше астрольогії. На вступі до другої книжки хвалить ся автор, що предмет його викладу зовсїм новий у латинській літературі і являєть ся продуктом його оригінальної творчости.

Автор не закриває перед собою трудностий, як убрати в поетичну форму (дактиліїчний гексаметр) наукові відомости про небо, звізди і їх рухи.

„Предмет не має краси, буду радий, як зможу навчити".

З поеми видно, що Ґерманїк був фаталїстом:

„Все підлягає судьбі і послушне постійним законам".

Але тих законів природи автор не мав змоги науково розслїдити. Поема лишила ся невикінченою.

БАЙКА.

Федр

був найвизначнїйшим римським байкарем, гідним наслїдувачем Езопа (з VI. стол. перед Христом).

Про себе говорить він сам у вступі до третої книжки байок, що вродив ся в Піерії, македонській місцевости. Замолоду дістав ся до Риму і був невільником, а потім визволенцем цїсаря Авґуста.

Написав у ямбічних сенарах пять книжок байок (захованих разом 93), переважно перерібок з Езопа, який писав прозою.

Оригінальні байки Федра попадають ся в двох останніх книгах, але належать до слабших. До кождої байки залучена моральна наука і то не лише при кінці, але й на початку (промитіон) байки. Ті поучення нераз

не конче відповідають змістови і змислови байки. Деякі вірші, де виступають тільки люди, треба вважати віршованими анекдотами, як приміром IX. байка пятої книги (додатку):

Езоп і борець-побідник.
[Як нераз можна пристидати хвалька.]

Мудрець фригійський раз побачив десь борця
Побідника у дужаннях чванливого
Й спитав ся чи його противник дужший був
Від нього? Той сказав: „Не говори дурниць!
Я значно його силою перевисшав.“
Так де-ж ти, дурню, нагороду заслужив,
Як ти сильнїйший переміг там слабшого?
Війшло-б іще, коли би ти хвалив ся тим,
Що ти міцнїйшого від себе побідив!

В прольогу до першої книжки говорить автор про свою збірку:

Езоп письменник винайшов отсї байки,
Які я у ямбічних віршах вигладив.
Ціль книжочки подвійна: викликати сміх
І мудрого в життю повчити радою.
Коли-ж би хтось нас лаяти хотїв за те,
Що й дерева говорять, не лише звірі,
Хай знає, що сї жарти у байках стоять.

Заслуга Федра в тому, що дав римський публиці в гарній формі плоди орієнтального, почасти й грецького духа. Наскільки був він оригінальний, тяжко нам тепер осудити, бо Езопових прозових байок заховало ся нам дуже мало. Вірш байок збудований правильно, стиль гладкий, без реторичних окрас. Байки треба вважати віршованою прозою, подібно як співомовки Руданського. Головна вага байок у їх короткости.

Теми Федрових байок являють ся спільним добром усїх культурних народів. Звірята, що в них виступають,

се ясно означені типи: вовк, се синонїм захланности й лютости, ягня — доброти й наївности, лис — хитрости, лев — сили й гордости. Подаю тут у перекладї одну з найпопулярнїйших байок (I. 26.):

Лис і бузьок.

Не шкодити нїкому: як хто образить,
Повинен мати рівну кару, байка вчить.

Лис, кажуть, запросив раз бузька наперед
На пир і предложив йому на мисочцї
Ріденьку страву. Та нїяким єпособом
Її голодний бузьок скушати не міг.
Тодї він лиса запросив і дав йому
У пляшцї дроблену їду; сам дзьоб стромляв,
Наїв ся в смак, а гостя мучив голодом,
Даремно лис лизав від пляшки шийку лиш.
Тодї ось так промовив перелетний птах:
Свій примір кождий рівнодушно хай терпить!

Численні епіки сеї доби наслїдують переважно Вергілія. Оспівують почасти історичні події, а почасти далекі мітольогічні перекази.

М. Анней Люкан

належить до найбільш оригінальних поетів того часу.

Уродив ся він в Іспанії, в містї Кордубі 38. р., виховував ся в Римі разом із сатириком Перзієм. Звичаєм тодїшньої молодежі поїхав пізнїйше до Атен і доповнив там свою освіту. Вернувши до Риму, дістав ся на цїсарський двір і завдяки протекції Нерона став швидко квестором, а потім авґуром, хоч не мав тодї ще до тих урядів приписаних законно лїт. На прилюдних змаганнях у 60 р. (Neronia) відчитав він на честь цїсаря панегірик. Пишучи свій головний твір „Pharsalia“ згадує поет свойого добродія з великими похвалами. Але мстивий Нерон зненавидїв незадовго Люкана, в якому бояв ся

найти небезпечного противника, що міг би своїм твором затемнити його епопею „Troica“. Коли-ж Люкан через неосторожність попав ся донощикам як співучасник у Пізонськім заговорі, велів Нерон отворити йому жили. Поет приняв без страху засуд смерти і згинув, виголошуючи партії із свойого твору.

В 10. книгах „Фарзалії“, названій також „De bello civili“ описує автор горожанську війну між Цезаром і Помпеєм. Цезарова перемога під Фарзалем оспівана в семій книзї. Твір уривається ся на тріюмфальному в'їзді Цезара до Александрії. Мабуть смерть перешкодила Люканови довести опис аж до убійства Цезара. Але головним героєм епопеї являєть ся радше Помпей, до якого схиляли ся симпатії автора, загорілого республиканця. Історичні події описує Люкан не всюди вірно, але мабуть сам він не прикладав до сього великої ваги. За те старав ся він надати свойому творови як найкрасшу форму. Хоч останні книги епосу не зовсім викінчені, але вірш усюди гладкий і гарний. Часто попадають ся сильні і влучні вислови й сентенції, що стали ся „крилатими словами“, як прим.: „Victrix causa diis placuit, sed victa Catoni“. — „Побідна справа подобала ся богам, але програна Катонови“. Впрочім боги у „Фарзалії“ до акції зовсім не мішають ся.

Ізза реторичних прикмет стилю хвалить Люкана Квінтіліян: „він палкий і нагальний, дуже славний фільософічними гадками і коли маю сказати, те, що відчуваю, повинні його наслїдувати радше промовці (ретори), як поети“. З тих самих причин читано Люканову епопею залюбки по школах.

Про инші твори Люкана маємо скупі й непевні відомости.

Тит Таційй Сілїй Італїк

уродив ся 25. р. по Христї в Італії. Назви міста не знаємо. Про життєві відносини поета довідуємо ся дещо з одного листа Пліній молодшого.

І так був Сілій консулем 68. р., а потім проконзулем провінції Азії. Там придбав собі мабуть значний маєток. Вернувши до Риму, відтягнув ся від публичного життя й віддав ся зовсім літературним заняттям. Любив купувати що раз нові віллї й громадив у своїх сальонах артистичні статуї й образи. В останних літах свойого життя перебував головно в гарних місцевостях Кампанії. Діставши наріст (рака), якого годї було вилїчити, перестав їсти й помер голодовою смертю в р. 100. коло Неаполю.

Головний свій твір „Punica“ (в 17. кн.) почав поет писати по зложенню консуляту. Предметом опису вибрав другу пунїйську війну (220—202), яка подавала йому найбільше героїчних типів і величніх, зворушливих моментів.

Оповіданнє зачинаєть ся сагунтийською війною й виступом головного героя епосу Ганнїбаля. В дальших книгах описаний славний похід пунїйського вождa через Піренеї й Альпи й перші бої з римськими консулями. В шестій пісні описує автор епізодично геройські дїла Регуля в першій пунїйській війні. В семій книзї вихваляє нерішучу тактику диктатора Фабія, якого названо Cunctator. В осьмій книзї оспівані приготованнія до боротьби під Каннами, в девятій і десятій сама битва й геройські вчинки визначних провідників з обох сторін. І се кульмінаційний пункт величньої трагедії, в якій рішало ся хто має панувати над Середземним морем. Олїмпійські боги мішають ся також до акції. Юнона помагає постійно Пунїйцям. По щасливій битві під Каннами перестерігає вона Ганнїбаля, щоб не пробував здобувати Риму. Венера, прихильна Римлянам, заманює Пунїйців до богатої Кампанії й винищує там побідне військо роскошами й розпустою (XI. кн.). Дальше описана невдача Ганнїбаля під Нолею, де його побив Марцель, званий „щитом Риму“ (XII. кн.). По упадку Капуї (XIII.) й Сиракуз (XIV. кн.) приходить черга на Нову Картагіну, яку здобуває П. Сціпіон. В XV. кн. описана боротьба над Метавром і смерть Газдрубаля. Сціпіон іде потім з військом до Гіспанії і здобуває назад сей

богатий край (XVI.). Епопея кінчить ся рішаючою битвою під Замою 202. року.

В описї історичних подій опер ся Сілій, подібно як Люкан, головно на основний твір Лівія, мітольогічні окраси переняв від Гомера й Вергілія, якого наслїдує також у своїй епічній техніці. Твір забарвлений дещо стоіцькою фільософією й виступають дві абстрактні богині Роскіш і Чеснота, які подібно як за Геракля змагають ся тут за Сціпіона (XV. 20.). Римський герой вибирає розуміють ся чесноту. Головна тенденція твору була: представити тодїшньому римському громадянству силу й хоробрість давних Римлян, які в довголїтних боях перемогли найгрізнїйшого противника Картагіну, що пізнїйше спричинило загальний упадок обичаїв і зледащіннє колись здорового й сильного народу:

„Рим тоді був ось такий; коли-ж Доля хотїла пізнїйше Вдачу змінити твою, Картагіно, ти-б радше стояла!“ викликує патетично Сілій (X. кн. 657 вірш).

Сілієви Італїкови приписувано ще латинську перерібку Іліяди в 1070 гексаметрах (Ilias latina). На початку поеми пробувано відчитати з акростиху імя Italicus, а на кінцї scripsit. Але стиль обох поем виказує значні рїжниці. Автор Іліяди жив у першім столїттю по Христї, але близших відомостий про нього не маємо. Його поема довгі часи належала до шкільних книжок.

C. Valerius Flaccus Setinus Balbus

писав у часах Веспазіяна. Про його життє знаємо тільки, що належав до колегії 15. мужів, яких обовязком було переховувати сибіллїнські книги. Після свідоцтва Квінтіліяна[1]): „multum in Valerio Flacco nuper amisimus — велику втрату понесли ми недавно у Валєрію Фляккови“, помер поет перед роком 90. не докінчивши свойого головного твору „Argonautica“ в 8. кн. 5598 віршів.

[1]) Inst. orat. X. 1, 90.

Головну канву оповідання про похід Язона по золоте руно до Кольхиди (нинїшний Крим) узяв Валєрій Флякк із чотиротомового твору Аполльонїя Родийця („Аргонавтіка“), з якого латинський переклад зладив Варрон з Атаксу. Той цикль переказів обробляли також инші латинські поети перед Флякком, так що його задача, яку собі поставив, не була надто легка. Длятого автор кладе цїлу вагу представлення не на опис пригод смілих мореплавців Аргосу, а на їх душевні переживання.

По мистецьки змальована розпука Медеї, що мусить вибирати між батьком і коханком Язоном, з яким наконець рішаєть ся тїкати. На тому вривається епопея:

I. В заспівi подає автор диспозицію твору: Prima deum magnis canimus freta pervia natis | fatidicamque ratem...

Вперед про море співаєм, що божі потомки по ньому
Плили пророчим човном, що на беріг скитийський
[посміло
Вдерти ся й скелї обвислі прорвати посеред дороги
Та на конець на шпилях снїжного Олїмпу осїло.

Пелїяс, грецький король бажає позбути ся потомків свойого брата Езона й поручає братаничеви Язонови здобути золоте руно з Кольхиди. Славолюбний герой приймає сей приказ і каже збудувати швидкий корабель, який названо Аргосом. На поклик Язона сходять ся з цїлої Греції визначні князї й герої, між ними Геракль із Гилясом, славний співак Орфей і син Пелїя Акаст. Надїючи ся на поміч Юнони й Мінерви відпливають Аргонавти в тяжку дорогу. Тодї Пелїй, розгнїваний уведеннєм свойого сина, висилає до родичів Язона посїпак, які вбивають Язонового брата. Родичі кінчають самовбійством.

В II. пісні описана різня мужів на острові Лємносї, через збунтованих жінок. — Наводжу тут у перекладї прегарний уступ, як Венера виступає до бою:

„Тут же й Венера сосну хитаючи виром филястим,
Згущує темряву ще і злїтає на Лємнос дріжучий

В строю воєннім; бігун із дощами і світлом непевним
Гонить за нею, а батько страх збільшує почесним
[громом.
Звідси вигукує в воздух могутним голосом грізно.
Атон наперед жахнув ся від крику і море й страшенні
Багна тракійські. Відразу із леж позривались самиці
Всї, а при вименах з ляку малі сцїпенїли звірята.
З нею поспішно йде Жах і безумна Незгода з гетийських
Піль і стаєнь, чорний Гнїв із поблїдлими лицями лютий.
Підступ, Скаженість і Лєтова постать страшенна
З дикими рухами рук появились, як тільки до бою
Криком гучним і знаками призвала їх Марсова жінка".

Аргонавти приїздять на остров і заприязнюють ся з жінками. Язон сходить ся з королевою Гіпсипилею. За той час Геракль і Телямон увільнюють Гезіону, дочку твоянського короля Ляомедонта з рук морського потвора. Потім герої відїздять у дальшу дорогу й задержують ся кілька день на острові Кизікос.

В III. пісні підчас дальшої плавби засипляє керманич корабля Тіфис, а струя заносить Аргос назад до Кизіку. Аргонавти не пізнавши в ночи околиці, зачинають з мешканцями острова тяжку боротьбу, яка треває аж до рана. Потім обі сторони пізнають себе й приносять богам жертви. В Мізиї тратить Геракль свойого товариша Гиляса в лїсї й лишаєть ся в тій країні.

IV. Аргонавти їдуть у дальшу дорогу без нього. В краю Бебриків побиває Поллюкс тамошного короля Аміка в борбі на пястуки, почім герої перепливають без перешкоди Босфор і причалюють до тинїйського побережа. Тут освободжують сини Борея Каляіс і Дзет короля Пінея від докучливих гарпій; при дальшій плавбі дістаєть ся Аргос щасливо через цианські скали й задержуєть ся потім у краю Маріяндінів.

V. В пятій пісні прибувають герої нарештї до Фазиди. Язон жадає від короля Аета золотої вовни. Той обіцює йому руно під умовою, що поможе його військам у боротьбі проти брата Перзеса.

VI. В завзятім бою побивають Арґонавти ватаги Перзея, якого від смерти з рук Язона ратує Юнона. Королева богинь розпалює потім у серці Аетової дочки Медеї пристрастну любов до Язона.

VII. При її помочи заорює Язон Марсове поле огнистими биками й засіває його смочими зубами, з яких виростають страшні змії. Дістявши чари від Медеї, приводить він потворів до суперечки й вони самі себе вибивають. На нараді з товаришами намовляє їх провідник Язон до опору проти віроломного короля: (93—95 в.)

Всї ви робіть те саме і з ненавистю вдарте в тирана,
В серце держави; менї не забракне надії нї сили,
Приказ привик я сповняти, та лютости не покорю ся.
Коло Медеї заходить ся Венера:
Щільно Венера її обнимає й жагучо цїлує
І заразом їй ненависть з любовю вщіпляє до серця.

VIII. Язон убиває потім сонного дракона, що стеріг золотого руна, забирає цїнну вовну й Медею і обоє дістають ся щасливо до корабля, де вже ждало на них зібране товариство. Зараз відпливають на повне море. Ает висилає в погоню за втїкачами свойого сина Абсирта й жениха Медеї Стира. Вони доганяють Греків при гирлї Дунаю. Тодї Юнона зсилає бурю й Стир топить ся в морі; Абсирт облягає Арґос у заливі. Арґонавти напирають на Язона, щоби віддав Абсиртови Медею. Чарівниця противить ся такому проєктови в гарній промові і на тім уриваєть ся епос.

Із порівнання з орігіналом показуєть ся, що автор оспівав переказ про похід Арґонавтів досить свобідно. Деякі партії з опису Аполльонія він скоротив, инші обробив докладнїйше, відповідно до свойого артистичного почуття й згідно з вимогами реторики. Боги впливають на акцію досить сильно, але автор старає ся мотивувати її також ходом подій і вислїдом змагань у душі героїв. Змальований ним Язон представляєть ся як правдивий герой із сильним характером і волею доділ. У Медеї підхопив автор типові риси жіночої вдачі,

що потрафить заразом безтямно кохати й ненавидіти. Стиль епопеї поважний, слова старанно дібрані, вірш поправний. Богато місця в епопеї займають промови, які може найбільше цікавили Римлян, замилуваних у реторицї.

З особливостий вірша наведу тут один приклад аллітерації (VIII, 135):

Interea patrias saevus venit horror ad aures
Fata domus luctumque **f**erens **f**raudemque **f**ugamque
Virginis.

Публій Папіній Стацій (Statius)

уродив ся коло 40. року по Христї в Неаполю. Його батько був визначним промовцем і любив поезію. За молоду виступав Публій у поетичних змаганнях у своїм родиннім містї та осягнув кілька разів першу нагороду. Пізнїйше відзначив ся на альбанських ігрищах, які урядив Доміціян. Виголосив там поеми з похвалами цїсарських подвигів в Германії і Дакії. В роцї 94. перепав він у капітолїнських змаганнях і вернув до Неаполю на постійний побут. Помер у 96. роцї. З його творів заховала ся в цїлости епопея „Тебаїда“, нескінчений епос „Ахіллєїда“ і 5 книг „Сільв“.

В „Тебаїдї“ в 12. кн. (9341 віршів) оповідає автор знані з грецької трагедії перекази про похід семи героїв на Теби. Зміст твору зачерпнув він з незахованого нам епосу грецького поета-елєгіка Антімаха з Кольофону, який жив при кінцї 4. столїття. Епічний стиль і окраси запозичив він переважно у Вергілія. В описї боїв і в порівняннях наслїдує також батька поезії Гомера. Не буду тут переповідати змісту „Тебаїди“, а подам кілька уривків в українськім перекладї для характеристики письменського стилю Стація. При кінцї „Тебаїди“ (12. кн. вірші 810—919) супроводить він випуск свойого твору ось якою апострофою:

Довго, дванайцять я лїт працював над тобою, мій творе. Та чи ти вдержиш ся й дальше й чи буде тебе ще читати

Монарх? Тепер тобі слава ласкава і стелить ся рівно
Шлях і нові на будуче ще успіхи гарні ворожить.
Цїсар наш великодушний тебе забажав ось пізнати,
Молодь тебе італїйська читає і вчить ся на память;
Жий-же! Та до Енеїди божої ти не рівнай ся,
Йди все за нею з далека й слїди поважай недосяжні!
Зависть, що доси тебе заслоняла в темряві, вже швидко
Згине й по смерти моїй ти заслужену мати-меш почесть.

З тонким смаком описує поет весїльний похід Адрастових дочок Аргїї і Деіпилї: (II, 230—243):

Йшли так прегарні обі й поважні в святочній одежі,
А на біленькому личку горів румянець пурпуровий,
Очи спустили у низ і в останнє туга за дївоцтвом
В серцї щеміла; а сором від першої стрічі на личко
Виступив; сльози потім благородні полились мов дощик.
І на той вид мягкосердні батьки сплакнули любенько.

З описів воєнних подвигів наведу одну сцену з IX. книги вірші 105—119:

Потім счепили ся Ферес і Лїк завзятущий, та Ферес
В цїль не влучив, зате Лїк розторощив шолом зі [страшенним
Чубом косматим; широко розпала ся грива китаста,
Скручена вістрєм і бляха безславна в споді показалась.
Сам він нї в зад не пішов нї не скочив у бій на ворожі
Лави, а все лиш крутив ся на одному місцї штудерно,
Лиш від усїх відбивав ся і сам задавав теж удари.
Довго-ж не мучить руки і при всїх своїх рухах бойових
Тїло своє береже і кохає й довкола вертить ся
Зручно. Не так як корова телятко своє боязливе
Перед страшенним вовчиськом боронить і плід свій [хоронить
Мати й рогами махає на право й на лїво довкола;
Та не боїть ся нїчого сама і дарма, що безсильна
Точить піну і самиця наслїдує лютого тура.

Твір сей не позбавлений гарних місць і барвистих описів, але цілість без артистичної композиції і заглушена нестерпною реторикою. Автор залюбки уживає всяких красномовних фігур, алєгорій і патетичних монольогів. В середніх віках була „Тебаіда“ доволї популярна, одушевляв ся нею також Данте. Новійші критики одначе оцінюють епопею менше прихильно.

Значно приємнійше читаєть ся епилїон „Ахілєїда“. На вступі подає автор плян твору:

Музо, співай про Ахилля, знатного потомка Зевеса,
Що до батьківського неба війти не позволила Доля
Смертному; подвиги того мужа хоч преславні меонським
Співом, та більше бракує. Ми цілість бажаєм подати,
Се нас манить, дулїхійська труба най визве героя
З сховку на Скирі й не спинимось ми при Гектора [смерти,
Та через цілу троянську війну обведемо героя.

В першій книзї описує автор, як богиня Тетида, прочуваючи вибух троянської війни, просить Позейдона, щоб позволив їй підняти трохи море й затопити корабель Париса, що мав стати справником ворожнечі між Европою й Азією. Коли-ж бог моря не міг уволити сїй просьбі, зажурена мати їде до Тессалії до мудрого кентавра Хірона, що виховував Ахилля. Від нього викрадає вона сина й завозить його в снї на Скирос, до короля Лїкомеда. Перебраний у дівочий стрій пробуває герой серед королївських дочок, учить ся жіночих робіт і бере участь у хороводах і бакхічних обходах. Закоханий у Деідамію, одну з дочок короля, лишає їй потомка Пирга (Неоптолєма).

В 2. кн. приїздять до Скиросу Одиссей і Діомед і забирають Ахилля з собою до Троади. На кораблї оповідає їм герой про свій побут у Хірона, як той лицарськими вправами й ловами загартовував його до великих подвигів: (вірш 424—439)

Вчить мене як через рів у страшеннім розгонї скакати,
Як виходити на верх височенного шпилю гірського,

Як утїкати на рівному полї, як бій виглядає,
Як уживати щита, щоб кинену спису відбити,
Як до горючої хати війти, як пішому нагло
Коний спинити чвірню. Памятаю раз повінь Сперхею,
Від безнастанних дощів і розтоплених лежий снїгових
Сперхій колоди з коріннєм котив і велике камінне,
Він мене гнав до ріки, куди струя найгірше клубилась,
Каже стояти в руслї й проти зібраних филь там держа-
[тись,
Сам він чотироногий ледви би їх видержав з місця.
Всеж я стояв, мене з ніг не збивала розбурхана річка
Анї з намулом струя. А він дикий погрожував люто,
З берега криком лякав і словами мій сором ворушив;
Тільки на приказ я вийшов. Так я для високої слави
Там проживав. І не прикро було у героя трудитись.

32. „Сільви“ у 5 кн. писані були протягом одного або двох днїв переважно на замовленнє, як імпровізації при ріжних нагодах, весїльні бажання, потїха при похоронах, при вродинах і инших родинних обходах. До найкрасших належать описи вілль, тібуртинської Манїлїя Вопіска (I, 3) і Поллїя Фелїкса біля Сорренту (II, 2), і маленький вірш до сну (V, 4), де автор просить того божка, щоби по семи безсонних ночах таки прийшов до нього, найрадше від якої закоханої пари, що сама його відганяє. —

Сільви писані переважно гексаметрами, кілька віршів мають лїричні розміри, гендекасиляби й алькайські строфи.

САТИРА.

Полїтичний гнет, утиски вільного слова, трудности й небезпека прилюдної дїяльности силують письменників цїсарства звертати свою увагу більше на родинне життя. Звідси черпає теми сатира, підсичена реторикою.

Головні її представники в сїй добі: Персій, Ювеналь і Петроній.

Авль Персій Фляккус [34—62]

уродив ся в Етрурії в місті Volaterrae 34 р. по Хр. з богатої лицарської родини.

Початкову школу скінчив у родинному місті, а по 12. році життя поїхав до Риму, де вчив ся граматики у Реммія Палємона і реторики у Верґінія Флява. Від шіснайцятого року слухав викладів стоїка Аннея Корнута, свого улюбленого духового провідника, котрому по (62 р.) записав умираючи частину свойого майна і бібліотеку.

На порученнє матери й сестри Персія, заняв ся Корнут на спілку з поетом Цезієм Бассом виданнєм творів свойого ученика. Та збірка обнимає шість сатир, писаних дактилічним гексаметром.

В першій сатирі висміває Персій сучасний йому літературний рух за Нерона, коли письменники дбали тільки про признаннє з боку мало освіченої більшости своїх читачів і слухачів. Длятого вишукували вони пікантні теми й писали стилем вельми надутим. — В тій сатирі наслїдує Персій своїх попередників Люцілія і Горація.

В дальших сатирах подає Персій проби шкільної мудрости; се віршовані шкільні розвідки про поодинокі засади. І так у другій сатирі ганить поет дурних людей, що просять богів сповнити їх нечесні бажання.

В третій висміває лїнивого молодика, що цїлими ночами гуляє, а в день не може вчити ся. Таким людям радить він звернути ся до фільософії й покинути службу пристрастям.

В четвертій накликує до пізнання самого себе, а в пятій протиставляє Корнута як взір чесного і характерного чоловіка людям зіпсованим і малодушним.

В шестій міркує Персій про те, як уживати на пожиток життєвих дібр. За найлїпшу вважає він середню дорогу між розтратністю а скупістю.

Сатири Персія мали в сучасних великий успіх. Виданнє просто розхоплено. Люкан добачав у тих творах

справжню поезію. Навіть розважний і бистроумний Квінтіліян хвалить ті сатири.

Одначе новійші вчені та історики літератури висказують про Персієві твори не так дуже прихильний суд. Зміст сатир часто пустий та малозначний, моралізуюча тенденція не конче лицює молодому авторови, а стиль такий крутий та чудацький, що саме читанне тих випарів зманєрованого мозку Флякка завдає справжню муку. Як приклад подаю тут уступ з III. сат., в 77—84.

Тут хтонебудь із козлячого сотників роду сказав би:
Се що досить, я собі розумію, про се ж я не дбаю
Бути чи Аркезіляєм чи Сольоном бідним журливцем,
Що похиливши лепету й сліпаки впяливши у землю.
Шепче все щось із собою й закусує мовчанку люту
Тай відсопиливши губу слова воркотить нерозумні,
Згадує сонні базїки старинного пришелепи:
Статись з нїчого не може нїщо, а в нїщо нич не звернесь.
66—72. Вчіть ся, нещасні, й причини всесвіта старайтесь пізнати.
Що ми і пощо на світ ми приходимо; що за порядок
Даний тут нам, або цїли, як лагідний зворот і звідки.
Міру гроший пізнавай, що годить ся бажати, яка є
Користь з гіркого гроша; вітчині і любій родині
Кілько віддати личить; чим тобі приказує бути
Бог і якою то людською частю сидиш ти у світї.

Децій Юнїй Ювеналь

(приблизно від 50—130).

уродив ся в містї Аквінум у краю Вольсків, де пройшов початкову і висшу реторичну школу. В молодому віцї поїхав до Риму, де займав ся реторичними деклямаціями. Пізнїйше вступив до війска й був військовим трибуном у першій дальматийській когортї, яка стояла тоді залогою в Британнії. Вернувши до Риму віддав ся адвокатурі. З поетом Марціялем жив у щирій приязни.

Сатири почав писати в останних лїтах панування Домiцiяна. Традиція подає, що цїсар чув ся ображеним трома вiршами VII. сатири: 90—92.

Quod non dant proceres, dabit histrio: tu Camerinos
Et Baream, tu nobilium magna atria curas?
Praefectos Pelopea facit, Philomela tribunos.

і вислав поета з малим вiйськовим вiддiлом до Єгипту, нiби для охорони границї римської iмперiї. По смертi Домiцiяна вернув Ювеналь назад до Iталiї, але де й коли помер близше не знаємо.

Твори.

Пiд iменем Ювеналя заховало ся нам **17** сатир у 5. книгах. Деякі з них, а саме 12—16 уважають учені за пiдроблені. Всї сатири писані за взором Горацiя і Персiя дактилїчними гексаметрами.

В 1. сатирі подає автор немов програму своєї творчости. З обуреннєм питає читача:

„Всѐ лиш буду слухачем?“ Оповiдає, що йому вже надоїло слухати нїкчемних деклямацiй недоварених реторiв, й авторiв епопей, елєгiй і комедiй. Страшний і загальний занепад моральности головно серед римської арiстократiї і плютократiї подавав бистрому спостерiгачеви вдячні теми для сатир:

Difficile est satiram non scribere. (I, 30). Тяжко сатир не писати. Автор обiцяє порушити такі теми: (I, 85, 86).

Все, що лиш роблять людцї, їх бажання, страх, гнiв [і роскоші,
Радiсть, стремлiння, про се в нашій книжцї я хочу ска- [зати.

Людські проступки й грiхи натхнули Ювеналя до писання сатир (facit indignatio versum).

В II. сатирі висміває поет мущин, „що вдають Куріїв, а живуть серед бакхічних оргій“[1]), счиняють незгоду й спори, а нарікають на Гракхів, (II, 24), крукам прощають усе, та обмовою голубів мучать. (в. 63).

В III. пісні представляє автор життє нервових Римлян і розпусту великого міста. Про Греків говорить з погордою, що вони в Римі дають ся до всього вживати:

Він землемір і граматик і ретор, маляр і різьбар теж,
Авґур, лїкар, линвоход, ворожбит: усе вміє й потрафить
Грек той голодний; прикажеш йому, то й на небо по-
[лїзе.“[2])

В IV. сатирі читаємо про одно засїданнє сенату, на якім батьки народу радять над маловажною кухонною справою. Автор завважує при тім, що оповідає правдиву подію (res vera agitur, 35 b.) В V. насміхаєть ся поет із убогих клієнтів, які за гроші, дарунки й протекцію упідлюють ся перед своїми патронами.

VI. сат. (661 віршів) найдовша з усїх, посвячена жінкам. З їдкою насмішкою й згущеними барвами малює автор усякі проступки, похоти й забаганки римських пань із лїпшого товариства. Характерні слова одної панї, що велить замучити на смерть невинного невільника:

„Hoc volo, sic iubeo, sit pro ratione voluntas!“ (223 вірш).
„Хочу й приказую так, замість доказу воля хай буде“!

Зловлені на горячому жінки вибріхують ся тим, що й вони люди й вільно їм те, на що муж собі позволяє: — „вони дуже відважні,

Зловлені: з проступних дїл вони черпають гнїв і завзяттє“ (284—5).

Деякі жінки любили чванити ся вченістю й реторичною вмілістю:

---

[1]) II. 3. Qui Curios simulant et Bacchanalia vivunt.
[2]) II, 76—78.

„Жінка, що хоче вдавати страшенно учену й вимовну,
Сукню аж до колін повинна в гору підтягати,
Свинку на жертву вбивати й купатись дешево за щістку".
(445—7).

В VII. сатирі жалується ся Ювеналь, що письменники, адвокати, ретори-вчителї і вчені граматики в Римі дістають за свій труд малу платню й нужденні становища. При тому висказує поет надію, що новий цїсар (Траян) поліпшить матеріяльне положення тих людий.

В VIII. сатирі висміває автор чванливість високо вроджених арістократів, яким бракує правдивої освіти й чесноти: (83).

„Злочин найгірший, повір, життє висше стиду цінити,
И ради життя само право і ціль життя затрачати!

IX. сат. містить циничну розмову про нечесні прислуги одного клієнта, який жалується ся на скупість своїх підстаркуватих панів-добродіїв. Про фаталїзм Ювеналя свідчило би реченнє: Fata regunt homines. Доля людьми володіє (32 в.).

В X. глузує поет із людських забаганок. Смертні дїти землї пожадають почестий, богацтва, краси, воєнної слави й инших дібр, з яких кожде криє в собі невигоди й небезпеки.

За приміром стоіків радить поет бажати тільки одного: orandum est, ut sit mens sana in corpore sano, треба просити, щоби був здоровий дух у здоровому тїлї, а за решту хай боги небесні дбають.

В дальших сатирах заникає майже зовсїм насмішливий елємент; автор запускаєть ся у фільософічні розумування й тон сатир стає спокійнїйший.

В XI. с. запрошує автор свойого приятеля Персіка до себе на скромний обід у свято Меґалєзіїв, який буде зовсїм инший, як роскішні бенкети богатих панів, у яких: (54—55).

„Крови нема нї капельки в обличчу; не многі Римляни
Вдержують стид, із якого сміють ся і з міста геть го-
[нять".

З жалем згадує поет про вбогі обіди стародавних Римлян, здорових тїлом і духом.

В XII. сат. оповідає Ювеналь, що його приятель Катуль щасливо перебув морську бурю й він хоче зложити за те богам обіцяні жертви. На спадщину по Катуллю не числить він зовсїм, тим більше, що той має троє дїтий. В XIII. потїшає приятеля Кальвіна, від якого один лихвар видусив значну суму гроший. В XIV. порушує ріжні методи виховання дїтий, поручає батькам родин, щоб оминали неприличних слів у присутности дїтий і взагалї відносили ся до них з як найбільшою повагою (maxima debetur puero reverentia, 47. в.).

В XV описує автор обридливий злочин одного єгипетського племени, яке роздерло в кусні воєнного бранця й пожерло його. Автор насміхаєть ся із занидїлих Єгиптян:

Нинї земля злих людий видає й карловатих.
Бог як погляне на них, висміває й ненавидить рід весь.
(70—71).

В XVI. сатирі, з якої заховало ся тільки 60 початкових віршів, представляє Ювеналь користи військового стану; з вояком навіть суд обходить ся оглядно: „хоробрий жовнїр повинен бути також найщасливійшим.“

В XVII сат., захованій під іменем Сульпіції бренить гірка згадка про давну велич і силу Риму: — „дві є причини, якими підняв ся у гору Рим величезний: воєнна хоробрість і мудрість у мирі.“

Переважну часть тем до своїх сатир зачерпнув Ювеналь із споминів з дїйсного життя й дав нам цїнні, яскраві образи великомійського руху й звичаїв тодїшних Римлян*). На жаль слїдно в його сатирах дещо реторичної пересади. Все таки спосіб думання автора був високо моральний. Його пессимістичний світогляд стояв під впливом наук стоіцької фільософії. Розсїяні по всїх сатирах ядерні думки, дотепні речення й афо-

*) Альбрехт пише про нього, що „зіпсуттє обичаїв того часу малює він із великою силою й страшенною наглядністю“.

ризми являють ся чи не найбільшою окрасою його творчости.

Ізза тих прикмет цїнено його твори високо в середнїх вікаx. Стиль його сатир уриваний. Ювеналь кидає часто гадки, не повязані з собою льогічно, перериває оповіданнє реторичними окликами й патетичними питаннями й не щадить доган ріжним особам, які називає по імени. Але признаєть ся, що всюди говорить про покійників.

САТИРИЧНА ПОВІСТЬ.

Петронїй Арбітер

належить до найвизначнїйших письменників римської лїтератури за цїсарства.

Про його життє ми знаємо дуже мало. Умер він 66 р. Під тим роком оповідає дещо про його життє Тацит у своїх „Анналах“ (кн. XVI., розд. 17.). „Петронїй був чоловіком великої оглади з витонченим смаком у справах роскоші. В день він спав, а в ночі шукав розривок. А розумів ся він на них так добре, що цїсар Нерон іменував його „знавцем смаку“ (arbiter elegantiae — звідси й імя) на своїм дворі й піддавав ся його „артистичному“ осудови що до любовних справ. Того впливу на цїсаря позавидував инший дворак Тїгеллін, і обвинив його перед Нероном за підпираннє Пісонівської змови. Петронїй не ждучи кари, порозрізував собі в ваннї жили і таким способом закінчив своє гуляще життє“.

Петронїй умів також бути дїяльним мужем. Як консуль і проконсуль Бітинії показав ся він здібним адмінїстратором.

З його творів заховали ся нам лише витяги й уривки з XV. і XVI. книги великого комічного роману, що його автор назвав „Сатирами“. Лїтературну форму повісти впровадив у римську лїтературу

Сісенна, (ще в републиканських часах), що переклав на латинську мову слизькі байки Арістіда з Мілєту. Також Стацій Себозій і Люцій Манілій писали якісь чудесні історії в формі новель, а Варрон у своїм „Обїзд-ї“ дав Римлянам зразок опису подорожі.

В своїй повісти описує Петроній пригоди на суші і на морю кількох веселих гультаїв, що вештають ся без заняття по ріжних містах. Головною особою й оповідачем повісти являєть ся розпусний молодик Енкольпій. В подорожі, головно по південній Італії товаришить йому такий же голодранець Асцильт і гарний хлопець Гітон, котрого оба приятелї бажають мати полюбовником. До них прилучаєть ся потім іще поет Евмольн („гарноспівучий“). Пригоди тої чвірки слабо повязані в цїлість і в повісти маємо немало епізодів, як на пр. славний бенкет Трімальхіона (27—78).

Цїлий твір проникає до певної міри комічна ідея: Енкольп образив раз Пріяпа і той, подібно як Посейдон Одиссея, а Юнона Геракла, переслїдує його тяжко по всїх усюдах, як сам се каже:[1])

„Рівно мене на землї і на морі старого Нерея
Тисне тяжкий гнїв геллєспонтського бога Пріяпа.

Гнїв того бога переслїдував певно в тих часах немало римських молодиків і мужів, що вишуканою і рознузданою розпустою і пянством швидко вичерпували свої сили.

На початку повісти розважає Енкольпій чи там автор, подібно як Тацит у своїм „Діяльогу“, про причини занепаду римської вимови і доходить до висновку, що в реторичних школах стратив здоровий розум усяку цїну, а вчителї й ученики гонять за дешевими ефектами, за гучними, але пустими фразами. Енкольпій говорить про се учителеви реторики Аґамемнонови. Тодї саме виходять хлопцї із школи і по хвилї тратить Енкольпій з очий Асцильта і Гітона. Шукає за ними по містї і питає дотепно якусь старушку, чи не знає, де Асцильт живе:

---

[1]) Satir. 139.

Стара відьма веде молодого чоловіка просто до публичного дому і там він стрічає Асцильта. З ним вертає ся до дому, де застають оба вони вже Гітона, оповідають Енкольпіеви, що на їх невинність засїдали ся якісь мущини і лише з бідою вратували ся вони від нечести. Потім мають вони немало клопоту із знайденим плащем, а врешті попадають ся в руки скінченої розпусниці Квартіллї, котрій вони перед тим своєю недоречною цїкавістю перебили обхід містерій у храмі Пріяпа.

Та жорстока жінка піддає всїх трох важкій ганьбі: старших панів (Енкольпія й Асцильта) поневіряє наймлений жартівник, а Гітона женить Квартілля з семилїтньою дївчинкою Паннїхидою. До дїточої забави придивляєть ся крізь шпари в заслонї цїле товариство.

Дальше бачимо гільтайську трійку на бенкетї у богатого, але неотесаного доробкевича Трімальхіона.

Мистецькою рукою змалював автор тип парвеніяпростака. Йому подобають ся самі незвичайні річи. У всїм старає ть ся він показати своє богатство й аристократизм, але у всїм переборщує, так що все з його голови виходить грубим і несмачним. Гостям своїм зготував той пан богато несподіванок. Подивляємо ріжнородність і вишуканість страв, але сміємо ся, коли господар пописуєть ся своїми відомостями з лїтератури й історії. Після нього, на приклад, вели Троянцї війну з Парентийцями і Ганнїбалем і т. и. Під конець бенкету приходить сусїд господаря, каменяр Габіннас із жінкою Сцінтіллею, потім іще слуги кличуть жінку Трімальхіона Фортунату і забава стає вельми веселою й непримушеною. Господар велить відчитати вкінцї свій заповіт, слуги плачуть, счиняєть ся крик і гармідер, і трійка непомітно покидає гостину.

Швидко потім приходить між Енкольпієм і Асцильтом до суперечки ізза Гітона. Тодї Енкольпій укладає собі плян пімсти. Заходить у мійську галєрію образів і там познайомлюєть ся з старим поетом Евмольпієм. Автор зображує його в як найгіршім сьвітлї. Поет оповідає сам про свої брудні пригоди в домі одного пана, котрого сина

він учив, а потім описує віршами образ про збуреннє Трої.

За ту деклямацію почали люди, що проходжували ся в портиках, кидати каміннє на Евмольпа. А він, знаючи успіхи свого таланту, закрив голову і вибіг на двір із святині. Енкольпій пішов за втїкачем на беріг моря і як тільки зміг задержати ся там, де не досягало його каміннє, сказав: „Прошу тебе, що ти собі гадаєш з цею хоробою? Не цїлі дві години товаришую з тобою, а ти більше наговорив поетично, ніж по людськи. Длятого не дивую ся, коли тебе нарід каміннєм переслїдує. Я також наберу за пазуху каміння, і скільки разів ти зачнеш виходити з себе, зараз пущу тобі кров з голови". Евмольпій скривив лице і сказав:

„Мій молодче, не нинї вперше я так погостив собі. Коли тільки я піду у театр рецитувати що-небудь, все мене так численно принимають слухачі. Зрештою щоби і з тобою не мати сварки, цїлий день буду здержувати ся від тої страви". — „Добре", Енкольпій, „як виплюєш нинїшню жовч, то будемо разом обідати".

Енкольпій находить потім Гітона і бере його до себе, але через нього знов виходить суперечка з Евмольпом. Вкінцї, погодивши ся цїлковито, сїдає чвірка на корабель. Тут стрічають ся Асцильт і Енкольпій із Тарентийцем Лїхасом і Трифеною, котрим вони колись дуже докучили. З ними приходить до бійки, а потім до згоди. За бенкетом оповідає Евмольпій анекдот про невірну вдову, що по смерти мужа дається ся на підмову воякови і навіть позволяє йому прибити тїло свого покійного мужа на хрест замісць розбійника. Тоді зривається буря, Лїхас тоне в морю, а наші пройдисвіти виходять на беріг близько Кротону. Енкольпій виступає там як богатий пан, а його товариші як невільники, і всї спекулюють на „heredipetae", себ-то на ловців спадків.

Енкольпій познакомлюється ся з гарною дамою Кіркою, що палко закохується ся в нїм, але обманює її довірє. Два рази в найгорячійшім положенню опускають його сили. Навіть могуча відьма-чарівниця, що місяць з неба на землю вміє здіймати, не може йому помогти.

Дама ображена холодом коханка, велить слугам вибити його і нагнати.

І се для Енкольпія якраз найтяжші наслїдки гнїву Пріяпа.

Але мантїям не ведеть ся в Кротонї, бо спадколовцї швидко пізнаються на них і перестають їх годувати. Відчитаннєм заповіту Енкольпія кінчать ся екс-церпти.

Значінне повісти.

Реалїстична повість Петронїя має попереду усього велике значіннє для історії обичаїв початків римського цїсарства. Загальний добробут, спричинений напливом чужих капіталів до Риму, завернув людям голову. Розпаношуєть ся лїнивство і страшна розпуста. Люди шукають легкого хлїба і живуть радо дурничкою. Повстають незнані перше типи параситів, спадколовців і влїзливих поетів, яких треба аж каміннєм проганяти з товариства. Невільники дорабляють ся часто великих маєтків і добувають собі впливи на цїсарськім дворі. Петроній знаменито змалював типи тодїшньої маломістечкової суспільности, зобразив консервативний світогляд міщан, віддаючи влучно навіть прикмети провінціональної мови і хлопського стилю. Речення простих людий, як Трімальхіона, короткі, уривані, але сильні і ядерні. Одначе автор опанував з однаковим мистецтвом висший стиль і вміє представити річ поетично. Вірші, котрими переплїтане прозове оповіданнє, збудовані поправно. Се переважно дактилїчні гексаметри і ямбічні сенари.

Твором Петронїя занимали ся учені від давна. Особливо богато разів перекладали його Французи. Генрих Сєнкевич зробив Петронїя одним із головних героїв свойого роману „Quo Vadis“.

Сенека.

До роду меніппейських сатир належить також малий[1]) твір великого фільософа:

„Apocolocynthosis divi Claudii“,

про переміну цїсаря Клявдія в гарбуз. Клявдій помер 54 р. і тоді певно написав Сенека свою їдку сатиру, яка являєть ся перлою римського гумору. Автор описує докладно час, день і годину, коли помер боговитий Клявдій. Стало ся се пізною осеню, 12. жовтня, вечером:

Фебови мало зостало ся вже світляної дороги
І наближала ніч, коли темний сон володіє,
Цінтія вже переможна збільшала своє королївство
І нез'угарна зима богатої осени плоди
Й почесть збирала й на Бакховий приказ дозрілі
Пізний господар зривав нечисленні вітки винограду.

Тодї Клявдій почав виганяти душу, але не міг найти виходу. Меркурій, що все роскошував ся його талантом, звернув ся за помочию до Парк. Кльото відповіла, що вони хотїли заждати із смертю, поки цїсар усїх чужинців імперії не наділить римським горожанством. Але коли Меркурій бажає собі, щоби трохи варварів лишило ся на насїннє, то Парки вволять його волю.

Гарними віршами описана робота трох сестер, що прядуть людську долю, і час до часу перетинають нитку життя. Тут Сенека вплїтає панегірик на честь Нерона, „найкрасшого чоловіка“.

Клявдій вибулькотїв душу, і від того часу перестало йому здавати ся, що живе. Налягаючи на одну ногу (non passibus aequis), бо терпів на гостець (podagricus) подав ся небіщик Аппієвим гостинцем прямо до неба. Юпітер вислав Геркуля, щоби розмовив ся з новим гостем. Коли грецький герой побачив постать

[1]) 15 роздїлів.

нового роду, незвичайний виступ, і почув його голос захриплий і приглушений, думав, що се жде його тринайцятий труд. Але богиня Фебра, що прийшла з Клявдієм, пояснила йому, що то люґудунська почвара. Цїсар попав у гнїв, почав сильно муркотїти й казав Фебрі стяти голову. Але всї були неначе його визволенцї, нїхто анї в зуб не дбав про нього. Тодї Геркуль погрозив йому: „Ти перестань говорити дурницї! Ти прийшов сюди, де миші залїзо гризуть. Мерщій менї правду, бо небилицї з тебе витрясу“, і звернув ся ще до нього трагічними ямбами.

Цїсар попросив скромно, щоб його зроблено в небі богом. Над сим внеском відбуваєть ся під проводом Юпітра нарада божого сенату. Перший говорив бог Янус, старий бувалець з римського ринку, але так красномовно й швидко, що навіть стеноґраф не міг усього записати. Він поставив внесеннє, щоби на будуче нїкого із смертних людий не робити богом. А коли би когось проти тої ухвали сенату, богом зроблено, названо чи змальовано, того дати дїточим страхам і вибити різками. Дієспітер, що удержував ся, подібно як Клявдій, з продажі малих держав (civitatulae), був за тим, щоби Клявдія зробити таки богом. Ріжні були ще внески. Геркуль бачучи, що його залїзо в огнї, бігав сюди й туди, й намовляв: „Не завидуй менї, то моя справа; потім я тобі зроблю, так як ти схочеш; рука руку миє!“

Тодї підняв ся боговитий Авґуст і в сильній промові зразу знищив Клявдія, виявляючи його численні й тяжкі злочини: „Він, поважні сенатори, який вам здаєть ся тихеньким, що мухи би не рушив, так легко убивав людий, як собака присїдає. От Юпітер, що так багато лїт володїє, тільки одному Вульканови зломив ногу, але не вбив нїкого. Між иншими вбив Клявдій Красса, так дурного, що навіть міг бути королем“.

За всї ті злочини радив Авґуст протягом одного місяця викинути Клявдія з неба. Боги руками й ногами чіпили ся за той внесок. Меркурій хопив цїсаря за карк і потягнув до пекла. По дорозї наткнули ся в Римі на похоронний похід цїсарського небіщика. Клявдій поба-

чивши свій похорон, зрозумів, що він умер. Великий хор співав саме в анапестах жалісну пісню:

Fundite fletus, edite planctus!
Resonet tristi clamore forum,
Cecidit pulchre cordatus homo,
Quo non alius fuit in toto
Fortior orbe! і т. д.

Божий посланець Тальтібій заслонив тоді голову Клявдія і за Марсовим полем спустили ся всї три до пекла. Напроти покійника вибігла цїла громада його свояків, приятелїв, визволенців, яких вїн велїв стратити й послав поперед себе до пекла. Сенатор Педон Помпей тягне грішника відразу на суд перед трибунал Еака. Розправа відбуваєть ся на підставі Корнелїєвого закона про скритовбійників (de sicariis). Обвиняє Педон сильним голосом. Адвокат зачинає хотїти боронити Клявдія; Еак, людина вельми справедлива, забороняє і вислухавши його тільки з другої сторони[1]), засуджує його грати вічно в кости кубком без дна. Потім віддає його свойому визволенцеви Менандрови для розслїджування судових справ (a cognitionibus). — Затратив ся конець сатири, де була описана переміна Клявдія в гарбуз, як се зазначено в титулї.

Сатиричною закраскою відзначаєть ся також

епіґрам,

якого найвизначнійшим представником у римськім письменстві являєть ся іспанський поет.

Марко Валєрій Марціаль.

уродив ся коло 44 р. по Хр. в існанськім містї Більбілїс над рікою Сальо.

Там же пройшов низшу школу граматики і середню реторики, а в 64 р. поїхав до Риму. Хоч міг вибрати

*) „et illum altera tantum parte audita“.

адвокатуру, він волів жити бідним клієнтом, аби лише мати більше вільного часу на літературні заняття.

Незвичайний талант спостерігання дрібних навіть явищ щоденного життя, а притім вроджена веселість, а навіть злосливість велїли Марціалеви взяти ся за епіґрам. І сей рід почасти розумової, а почасти настроєвої поезії так припав йому до вподоби, що цїле життє писав самі тільки епіґрами і здобув собі ними велику славу, як нїхто перед ним, ні по нїм.

Першу книгу епіґрамів написав він з нагоди величних ігрищ, уладжених цїсарем Титом у 80 р. (liber spectaculorum). В них уже пробиваєть ся слаба сторона в поетовій творчости, нахил до сервілїзму і підлещування цїсареви й богатим людям. Сей наклін не покидає співця через цїле його життє.

Все він підлизуєть ся своїм богатим приятелям і патронам, надіючи ся, а навіть просто жебраючи в них подарунків.

Під пізнїйшими цїсарями, Доміцїяном і Нервою, осягнув поет деякі почести, але гроший на удержанне все йому бракувало, хоч його твори здобули собі великий розголос і розходили ся по всьому світї. Вкінцї Марціаль знеохочений покинув столицю і вернув ся в Більбілїс, 98 р. Тут видав він ще одну, останню збірку епіґрамів і помер 104 р.

Збірка всїх його творів обнимає 15 книг, з сього дві (останні) мають осібні наголовки „Xenia“ і „Apophoreta“ і містять самі елєґійні двовірші призначені на етикети (написи) до подарунків, які Римляни посилали собі в свято Сатурналіїв і роздавали гостям при бенкетї (апо-феро). Длятого й літературна їх вартість дуже мала.

Останні епіґрами доторкають ся ріжних хвиль з життя самого поета, його патронів, знайомих і инших людий, котрих поет часто висміває під псевдонїмами.

Зміст епіґрамів нерідко буває грубо змисловий. Крайно неморальних епіґрамів маємо в збірцї близько 200 (на 1524). Стиль епіґрамів переважно легкий, а тон веселий, часто злосливий, розмір (елєґійний дистих, вірш фалля-

цейський ямбічний триметер) зручно і відповідно до змісту підібраний, вірш плавний, звучний, нераз просто обчислений на музикальний ефект: ассонанції, аллїтерації, рими, гра слів то що.

Для характеристики творчости Марціаля подаю тут деякі його твори в переспіві, перекладї і прозою.

Нещирий приятель. (I. 63).

Просиш: „Нубо прочитай
Один-другий епіґрам!“
Все менї торочиш.
— Нї! не буду! вибачай,
Бо не слухати ти хочеш,
А читати сам.

Полїтик. (I, 95).

Те, що ти раз в раз кричиш,
Опонуєш і горлаєш,
Не за дармо всїх ти лаєш:
Заплатять, то замовчиш.

Невинен (II. 3).

Друже, ти нїщо не винен!
Признаю, нїщо не винен.
Винен той лише буває,
Хто віддати з чого має.

Марціаль висміває переважно типові хиби і слабости людської вдачі, так що його епіґрами нїколи не погаріють ся. Такі річи могли би вийти спід пера всякого модерного сатирика. Між епіґрамами стрічаємо деякі, в котрих поет висміває поета, але поета звихненого, що хорує на манію віршування і має пасію деклямувати всїм свої вірші. До красших належить напис до Лїгуна (II. 44):

Поет-причепа.

Ти питаєш, Лїґуріне,
Чом, коли тебе хто стріне,
То сумний, мов мокра миш;
Що куди небудь ідеш ти,
Все тїкає геть до решти,
Коло тебе пустка лиш?
Надто ти поет-нероба.
Небезпечна се хороба
Й богатьох причина лих.
Не боять ся так самиці
Люди, лютої тиґриці,
Що їй забрано малих.
Не боять ся так і кобри,
Сонцем вигрітої добре,
Анї скорпіонів злих.
Бо скажіть, ви чесні люди,
Хто терпів би такі труди,
Люті вірші навісні?
Бо чи стою, чи сиджу,
Чим на гною, чи біжу,
Все читаєш ти менї!
Все читаєш тай читаєш,
Вірші знай в одно мотаєш,
Не замовкнеш, нї тай нї!
Я втїкаю вже що духа
В парню: вірш бренить у вуха,
До басену годї йти.
На обід спішу — спиняєш,
За столом сиджу — зганяєш,
І нїкуди вже втекти.
Змучений кладу ся спати,
Та не даси й задрімати,
Так на мене ти насїв.
Чесний ти і справедливий
І невинний, не брехливий,
А боять ся тебе всї.

Подібні сатири на поетів писали ще перед Марціалем Горацій, Петроній і Ювеналь.

Болюче й безпощадно висміває Марціаль стан старих панночок:

„Смій ся панно, як ти мудра, й регочи!“
Сказав раз так один поет пючи.
Та не до всїх він се сказав дївчат,
Та й не сказав до тебе сього, люба,
По правдї ти й не панна, а коцюба.
Зубів у тебе троє, Максиміно,
Та й ті мов звуглене поліно,
Як віриш зеркалови і менї.
То бій ся, пробіг, сміху і гульнї.
Як напудрована Сабінця
Страшенно дощику боїть ся,
Як напомаджена Карольця,
Лякаєть ся страшенно сонця.
Лице зроби строгійше й суворійше, люба,
Нїж жінка Прияма Гекуба.
Не йди на міми насмішливі
І на бенкети розпустливі
І де лиш жарт луна, де сміх
Манить уста на явний гріх.
Ти йди до гурту пресумного:
До жінки, що за мужом плаче,
Сестри, яка за братом кряче,
Лиш на трагедії ходи, небого.
Тамті-ж слова ось так переінач:
„Ридай, дївчино, як ти мудра, й плач.“

Про успіх своїх творів у Римі пише поет (VI. 61):

Любить, хвалить і співає весь Рим сї мої епіграми,
В кождій кишенї й руцї твори мої ти знайдеш.
Дехто дрожить, паленїє, ненавидить, блїдне, стовпіє.
Се менї в смак; аж тепер люблю я вірші свої.

VII.

Чом тобі я не післав своїх творів, мій Понтілїяне?
Щоб ти мені не післав, Понтілїяне, своїх.

До Тита (VII. 59).

Тите, наш Цецілїян не обідає навіть без дика,
Гарного-ж Цецілїян має товариша все.

До Сабелля (IX. 19).

Хвалиш купелї тристома стихами
Добре ситого Понтика, Сабеллю:
Їсти хочеш, Сабеллю, не купатись.

До Ґалліка (VIII. 14).

„Скажи правду, менї, Марку, скажи любий; нїчого з більшою охотою не вислухаю“. Так благаєш і питаєш мене раз у раз, Ґалліку, коли читаєш свої вiршики і вдаєш, нїби ти прийшов до мене за порадою. Тяжко менї відмовити тобі того, чого просиш. Отже скажу тобі найщирійшу правду: „Правди, Ґалліку, ти слухаєш нерадо.“

Найкрасший бенкет.

Над тим, який найлїпший пир, розводить ся
У красномовнім творі Пріск.
Богато там солодких і величних слів,
Та дуже вчене й мудре все.
Питаєте, який бенкет найлїпший, пир? —
В якім нема балакуна.

Але Марціаль писав також поважнїйші твори. Сам признає XI 17:

Пробі, не кожда сторінка нічна у моїх віршуваннях:
Знайдеш таке тут також, що прочитаєш і в день.

Але лїтературна вартість поважних, настроєвих вiршів Марціаля значно менша.

Найкрасше оспівав поет темні сторони римського життя, котре він докладно знав.

Деякі мої переспіви з Марціаля були друковані в „Осї“ за р. 1911 і 1912, в кн. „Старе вино в новім місї“. 1913 і „З чужої левади“, 1913.

ДРАМА.

Тільки зі срібної доби заховали ся нам цілі римські трагедії, а саме реторичні твори Сенеки: Hercules furens, Troades, Phoenissae, Medea, Phaedra, Oedipus, Agamemnon, Thyestes і Hercules Oeteus. Про них була вже згадка на иншім місці.

Тут займу ся ширше трагедією

„Октавія“,

яку приписувано також Сенеці; і справді що до стилю вона мало ріжнить ся від инших його трагедій, але доки Нерон жив, не могла би вона появити ся в книгарськім обігу. Деякі натяки на смерть Нерона велять догадувати ся, що невідомий автор написав її зараз же по смерти того жорстокого цісаря, що вигубив увесь клявдійський рід.

І. акт. Октавія, дочка Клявдія і по мачусї сестра Нерона а потім його жінка, довідуєть ся від своєї няньки і від хору про страшні злочини Нерона, поповнені в цісарській родині і про його намір узяти собі другу жінку Поппею Сабіну. Перед тим отруїв Нерон Британнїка, брата Октавії.

В II-ім актї описана розмова Нерона з Сенекою, який поручає тиранови лагідність і поміркованнє. Але Нерон відкидає лагідно поради фільософа й женить ся з Сабіною.

В III-їй дії появляєть ся на сценї дух Неронової матери Агрипіни, що вимахуючи смолоскипом проклинає сина-вбійника й виявляє його ганебні злочини. Хор виголошує жалібну пісню. Входить Поппея Сабіна й оповідає свій злощасний сон, другий хор хвалить красу нової царицї. — На сцену вбігає військовий післанець і доносить про бунт римського люду проти Неронового подружжя з Сабіною і в оборонї Октавії. Нерон, подразнений тим непокликаним умішуваннєм черні в його родинні справи, велить префектови преторіянів завезти Октавію на безлюдний остров і там її вбити. Хор кін-

чить бажанням, щоби вітер занїс нещасливу жінку до Тавриди, подібно як Іфігенію.

Композиція трагедії зовсїм удатна, акція розвивається живо й природно, опис згідний в головному з історичними фактами. Богато в нїй зворушливих сцен, реторичний патос дїєвих осіб цїлком на місці. Головна героїня Октавія змальована вельми яскраво. Її доля, повна трагізму, викликує у нас страх і спочуттє. Віршові части, як усюди в Сенеки, складені ріжними розмірами, відповідними змістови. Сам вірш гладкий та звучний.

Трагедія Октавія важна ще й тим, що се єдина захована римська fabula praetextata, себто орігінальна з римського життя взята драма.

З творів

Публїя Помпонїя Секунда

заховали ся нам тільки фраґменти.

Подробиці з його життя оповідає історик Тацит. За панування Тіберія замішано поета в змову Сеяна. Рідний брат держав його в домашній вязниці, поки вело ся слїдство. По смерти Тіберія випущено Помпонїя на волю.

Його трагедії виставлювано в театрах за часів цїсаря Клявдія, але публїка, навіть жіноча, зустріла їх неприхильно, можливо тому, що були писані надто високим стилем і своїм лагідним тоном не підходили під смак тодїшньої суспільности. Тацит одначе називає його письменником „з високою огладою й блискучим талантом“. Так само Квінтіліян хвалить його трагедії. Коли приятелї ганили у Помпонїя деякі вислови, любив він відкликувати ся до народу, і коли слово було загально вживане, він лишав його.

Титули його трагедій були „Еней“, „Атрей“ „Armorum iudicium“, але два останні непевні.

КОМЕДІЯ.

Катуль, з часів Калїгулї, написав дві мімічні сценки: „Laureolus“ і „Phasma“, Помпонїй Бассуль переробляв комедії Менандра, а Вергілїй Романус писав сатиричні пєси в стилю старої атицької комедії. Твори всїх трох запропастили ся.

ЛЇРИЧНА ПОЕЗІЯ

заступлена в сїй добі досить нужденно.

Цезій Басс писав лїричні вірші (в стилю Горація), які Квінтіліян поручав на лєктуру ученикам реторичних шкіл, але вони зовсїм загинули. За те захована ся частина його віршованої метрики, де він вичисляє строфи Горацієвих од і займаєть ся ширше грецькою метричною системою, після якої були два основні віршові розміри: дактилїчний гексаметер і ямбічний тріметер; з них пробував автор виводити всї инші віршові розміри. Цезій мав по переказу згинути підчас вибуху Везувія 79. року.

Ґай Кальпурнїй Сицилїєць

жив у часах Нерона.

В рукописах заховало ся нам його 7 буколїчних пісень, з котрих три, присвячені Неронови, задля пересадних лизунських похвал на честь цїсаря мають тільки малу лїтературну вартість. Останні пасторалки являють ся слабим наслїдуваннєм Вергілія.

В 2. екльозї оспіваний спір між пастухом і огородником. Оба захвалюють принади свойого заняття, опісля величають красу спільної любки Крокалї.

В 3. пісні стрічають ся два пастухи, Йолляс і Лїцідас. Останнїй нарікає, що його коханка Филлїда стала йому невірна і віддала своє серце иншому пастухови, Мопсови, хоч він (Лїцідас) богатший і красший від Мопса. Длятого просить він Йолляса, щоб переказав його тугу Филлїдї і привернув назад її любов. Коли-ж його не послухає, то він спише своє горе на корі дерева, а потім повісить ся.

В 5. буколїцї передає старий пастух Мікон свої череди молодому Кантови й навчає його, як ходити коло худоби, як берегти її здоровлє й лїчити в хоробі.

В 6. пісні виведений спір між двома пастухами, що дотинають один другому, вкінцї просять суддю, щоб оцїнив їх умілість, котрий котрого переможе піснею, але до змагань дїло не доходить.

Мабуть той самий Кальпурнїй написав також „Похвалу Пізона“ в 261 гексаметрах, на думку вчених перед роком 65. Поет величає славний рід Пізона, його поетичний і музикальний талант, красномовство, зручність у всяких грах і мирні заслуги.

Кальпурнїєви приписують також дві буколїчні поеми, яких автор, що правда, не названий в рукописї, але з порівнання з попереднїми буколїками й похвалою Пізона не трудно в тих творах добачити одну руку.

В першій пісні спорять із собою два пастухи, Тамірас і Лядас, а судить їх Мідас. Оба вкінцї згоджують ся на те, що найславнїйший співець і кітарист таки сам цїсар Нерон. І в другій екльозї звеличаний Нерон; по нїм усї надїють ся, що він приверне назад Золотий вік.

З инших лїриків, як Спурінна, Поссенус Павлюс, Сентій Авгурін, зістали ся нам тільки назви й згадки про них у ріжних авторів.

Поетку Сульпіцію вихваляє Марціаль у двох віршиках 10. кн. написів (35 і 38) за те, що вона пише тільки високо моральні поезії, вчить чистої й чесної любови серед жартів і невинної роскоші.

Творів Сульпіції не маємо, а похвалу славного сатирика можна взяти за жарт.

Б) ПРОЗА.

Oratio prosa цеї доби заступлена дуже богато. Відділи історіографії, реторики, фільософії й строгих наук виказують твори небуденної вартости. Немало писань ріжних авторів запропастило ся в хуртовині віків, а почасти знищено їх у зародку „на приказ з гори".

ІСТОРИКИ.

C. Velleius Paterculus

уродив ся 19. року перед Христом, мабуть у Капуї або иншім кампанськім місті[1]). Його предки по батькови й по матери були нераз визначні люди і про їх дїла згадує Веллєй у своїй історії. Сам він присвятив ся військовій карієрі. Служив у ріжних легіонах наперед у східно римських провінціях, у Македонії і Тракії, потім як легат цїсаря Тіберія відбув з ним воєнні походи в Паннонії і Германії і брав участь у тріюмфальному в'їздї цїсаря в Рим 13. року по Хр. Рік пізнїйше став претором. Умер коло 30. року.

Дійшов до нас його нарис усесвітньої історії: „Historiae romanae ad M. Vicinium consulem libri II." Автор зачинає від збурення Трої й кінчить Тіберієм. Книжку присвятив він своїому товаришеви по зброї Вінїцієви. Писав її велїми скоро, як сам признаєть ся: „Знаю, що при цїм наглім поспіху, що крутить мною швидко мов колесом і виром, приневолений я поминути може й важнїйші річи" (I, 16, 1.) Жерела до історії зачав він уже давнїйше збирати для задуманого обширного твору, котрого одначе не довело ся йому написати. На його погляд кермують історією визначні одиниці, королї, полководцї й цїсарі (Цезар,

---

[1]) Життєписні дати подає автор про себе у своїм творі, про який низше.

Август, Тіберій) і про них розводить ся автор найширше. В двох довших епізодах описує він зріст римських кольоній і провінцій. Принагідно вихваляє також культурні й мирні діла римського народу й згадує про літературних дїячів не лише римських, але й грецьких (Гомера, Гезіода й инших). Наукова вартість його твору не надто велика, бо історичних жерел він самостійно не студіював; головні історичні події переказує переважно за Непосом і Лівієм.

Стиль його твору зовсім не військовий. Речення й періоди збудовані недбало, за те всюди старає ся він пописувати ся своєю реторичною вмілістю. Часті в його нарисї антитези й короткі фрази у формі сентенцій. Мова доволї чиста й поправна.

Valerius Maximus

був прибічним товаришем консуля Секста Помпея й пробував з ним у провінції Азії (27. р.). Про себе пише він у своїм історичнім творі (IV, 4, 11): „Пощо-ж ми нарікаємо день і ніч і роздираємо одіж над нашим убожеством, що являєть ся мабуть чи не найбільшим лихом людського роду?“ Свойого цротектора Помпея хвалить він, де тільки може: „Від нього дістав я завдатки всїх моїх вигод, через нього встояв ся я безпечнїйше проти життєвих пригод, своїм проводом і своєю опікою зробив він наші заняття яснїйшими й величнїйшими.“ (IV, 7, 2).

Його твір має наголовок:

„Factorum ac dictorum memorabilium libri IX.“[1]).

В 95 рубриках[2]), з яких кожда має два віддїли: для римських мужів один і для чужостороннїх, переважно грецьких, другий — подає автор виписки з істориків і реторів для вжитку реторичних шкіл. Праця важна тим, що автор опер ся на добрі жерела, як

---

[1]) Девять книг дїл і слів гідних памяти.

[2]) На пр. De auspiciis, de fortitudine, de moderatione, de somniis et cet. — Ворожби, відвага, поміркованнє, сонні привиди й инші.

Лївій, Варрон, Ціцерон, Помпей Трог, які нам в части не заховали ся. Подаючи реторичні приклади всяких чеснот, поміщує автор при тім також свої особисті погляди, особливо прольоги до поодиноких книжок являють ся шедеврами його красномовної вмілости. Але через надто зманєрований стиль стає він нераз неясний у вислові. Свій твір присвятив він цїсареви Тіберієви. З його збірки зробили витяги два пізнїйші історики Юлій Паріс (IV—V ст.) і Януарій Непотіян (VI. ст.) Обі епітоми дійшли до нас і на їх підставі можна почасти виповнити прогалини орігіналу.

З анналїстичної праці Фенестеллї (Fenestella) маємо тільки уривки. З них бачимо, що автор звертав увагу головно на історію культури і звичаїв. Подає також етимольогію слів і цїкаві пригоди з життя визначних письменників, як Теренцій і Ціцерон.

Твори инших істориків цеї доби, як Кремуцій Корд (покінчив самовбійством 25. р.), Авфідій Басс, Клювій Руф, Тразеа Петус, Антей, Фаннїй, Клявдій Полліон, не дійшли до нас. Згадує про них Тацит, що використовує їх писання.

Qu. Curtius Rufus

жив у часах цїсаря Клявдія і був імовірно ретором.

В десятьох книгах описав він „історію Александра Великого“, з якої загинули дві перші книги, так що оповіданнє починаєть ся р. 333. Для означення хронольогії твору послужив кінцевий уступ останньої книги, де автор описує смерть Александра й непевне становище македонської держави порівнує з державною крізою в Римі:

Держава, що могла встояти ся під одним володарем, упадає, коли більше число князїв стараєть ся її піддержати. Длятого справедливо й по заслузї признаєть ся римський нарід до того, що спасеннє завдячує цїсареви, котрий тої ночи, яку ми вважали майже останньою, засіяв новою зорею. Клянусь Геркулем, схід цього, так ска-

зати-б, сонця привернув назад світло затемненому світові[1]), коли то незгідні члени без своєї голови почали хитати ся. Скільки-ж то смолоскипів загасив він тоді! Скільки мечів поховав! Яку страшну бурю розсіяв наглою погідністю! Імперія не тільки вертаєть ся до сил, але й цвите. Коби тільки зависть притихла, а нащадки хай приймуть щасливі часи цього віку під цею самою династією на віки вічні, — або хоч на довго!"

В описї історичних подій опер ся автор на грецькі монографії Клїтарха й Тімаґена. Про свою наукову методу пише в одному місці: „Що правда, я більше відписую, ніж вірю: бо не беру ся впевняти про такі річи, про які маю сумніви, ані поминати те, що я переняв; як що передане, так і я перекажу".

Тай не про історичну вірність ішло авторови. Він поклав собі ціль дати читачам цікаву лєктуру й забавити описом дивних пригод великого македонського героя. Длятого звертає пильну увагу на перекази, що вязали ся з особою Александра. Історичний матеріял ґрупує так, щоби не знудити читача, при чім вибирає залюбки зворушливі сцени й чудесні пригоди. Часто подає також реторично оброблені промови Александра і його полководців. Трапляють ся також ядерні сентенції.

Свій стиль прикрашує Курцій поетичними висловами й образами. Богато в його мові абстрактних слів і понять, але опис загалом ясний і приступний.

Корнелїй Тацит

уродив ся коло 54. р. з лицарської родини. Батько його був намісником провінції Бельґікй. Ще молодим поїхав Тацит у Рим і на ринку прислухував ся до промов Марка Апра і Юлія Секунда. Ретбрики вчив його, здаєть ся, Квінтіліян, бо в творах Тацита слідно вплив того ретора. Тацит оженив ся з дочкою славного намісника

[1]) caliganti mundo (натяк на Калїґулю)
[2]) IX, 1, 34.

Британії Агріколї. За панування Флявіїв пройшов Тацит звичайну урядову карієру, м. и. в роках 89—93 завідував провінцією Бельгікою. Потім (по смерти тестя) вернув ся з жінкою у Рим і тут заглибив ся в історичні студії. Але з огляду на жорстокого і мстивого цїсаря Доміціяна (81—96) не писав тодї нїчого. За Нерви (96—98) став Тацит консулем, 97. р., під Траяном (98—117), адмінїстрував провінцію Малу Азію і дожив мабуть початків панування Гадріяна (117—137). Де і коли вмер цей найбільший римський історик, невідомо.

Твори свої почав Тацит видавати що йно по смерти Доміціяна.

Насамперед виступив він (98. р.) з „Діальогом про бесїдників“. В сїм гарнім, Ціцеронівським стилем писанім творі, розважає автор про причини упадку вимови в часах цїсарства. В діальогу беруть участь чотири особи: поет Куріяцій Матерн, у котрого домі ведеть ся розмова, судові промовцї Марко Апер і Юлїй Секунд, і Віпстанїй Мессаля, горячий прихильник республиканської ельоквенції. Останнїй висказує немов би думки самого Тацита. І так трохи чи не головну причину занепаду давньої вимови бачить він у зміненім способі виховування молодого поколїння і в тім, що в реторичних школах узяла гору над живою вимовою пуста деклямація.

Але найбільше підтяв крила вимові цїсарський абсолютизм, що вкоротив свободу слова. І з тим зміненим станом річий числить ся Мессаля. Длятого й радить: „Користай з добра, що дає тобі твій час, і май зрозуміннє для добрих річий, які мав инший час“. В захованім нам діальогу видно при кінцї більший пропуск. Був час, коли Тацитови не признавано авторства цього діальогу.

Агріколя.

Цей життєпис, написаний (98. р.) живо і переконуючо, мав подвійну цїль: це мав бути рід похоронної похвали (laudatio funebris) Тацитового тестя Гнея Юлїя Агріколї, ба навіть його оборона, а разом із тим хотїв

дати Тацит історичний нарис. По смерти Доміціяна римська суспільність попрікнула його память і зненавиділа помічників жорстокого цїсаря. Тому-ж, що Аґріколя не виступав проти злочинів Доміціяна, почали люди дорікати йому за недостачу особистої відваги. Тацит вибілює отже свойого тестя. Описує його молодість і освіту, говорить про уряди. Найдовше одначе спиняєть ся на його уряді заступника претора в Британії. Притім подає опис краю і його жителїв (с. 10—17). Дальше зображає Аґріколю як совісного адміністратора і здібного полководця, а кінчить цю частину ефектовним описом боротьби під горою Ґравпієм, де Аґріколя побив військо Ордовіків і їх начальника Кальґака. В роздїлах 84—93 описує Тацит останні роки життя Аґріколї, прожиті в супокою, і завважує, що і під лютим тираном чесний і дїяльний чоловік зуміє прислужити ся рідному краєви, не менше як нерозумний сьміливець, що самохіть шукає смерти нїби для загального добра, а властиво, щоби догодити своїй амбіції. І треба признати, шо намічену собі цїль осягнув автор майже зовсїм. На історичнім тлї дає він яскравий образ того в усякому разї замітного і гідного наслїдування мужа.

В дальшій моноґрафії з того-ж року (98.), „Ґ е р м а н ї ї“, занимаєть ся Тацит ґеоґрафічними й етноґрафічними відносинами тогочасної Ґерманії. В першій, загальній частині цеї короткої, але цїкавої (особливо для Нїмцїв) розвідки говорить автор про границї краю, походженнє народу, про клїмат, про земні плоди. Потім зображає публичне і приватне життє Ґерманцїв. В подрібній частині описує звичаї й особливости численних нїмецьких племен, величаючи особливо їх войовничість.

І це була мабуть одна з цїлий, задля котрих Тацит написав цю брошуру; він хотїв звернути увагу римської суспільности на небезпеку, що грозила їх перетонченій культурі з боку здорових, сильних і хоробрих Ґерманцїв. Саме тодї відвідав їх край адоптований Нервою цїсар Траян і публика певне вельми інтересувала ся справами далекої півночи.

Монографія ця мала ще служити Тацитови немов за вступ до історичних праць, у котрих він мусів відвести Германцям немало місця, бо війни з ними стали ще давно перед Траяном важними подіями в римській історії.

Опис германського світа переплітає Тацит рефлєксіями і порівнаннями з римського життя, при чім пробиваєть ся між рядками туга вельми освіченого Римлянина за давнім простим ладом. Замітна також ріжниця між стилем Германії і стилем попередніх творів. У тих творах пише Тацит немов чужим стилем, на взір Ціцерона і Квінтіліяна. В Германії-ж виробляє вже автор свій власний стиль, характерний для т. зв. срібної латини. Речення бачимо часто короткі і ядерні, заострені антитезами й прикрашені поетичними образами.

Пишучи свою „Германію“, користував ся Тацит переважно устними жерелами, хоча знав певне також твори своїх попередників, що писали про Германію, як на пр. Лівій, Авфідій Басс, географ Помпоній Меля, Страбон і Пліній старший. Чи сам Тацит був коли-небудь у Германії, на те не маємо певних доказів.

По виданню „Германії“ взяв ся Тацит студіювати жерела до римської історії, спеціяльно-ж до часів цісарства. Первісно хотів він продовжати римську історію там, де її перервав Лівій (від Авґуста) і довести її до своїх часів, тобто до кінця панування Траяна, але смерть не дала йому викінчити того пляну. В двох своїх творах, „Історіях“ і „Анналах“, описує він часи від смерти Авґуста (14. р.) до року 70. (Веспазіян).

В першім творі описує він події, котрі сам пережив, але користав також з инших істориків, як Плінія, Віпстана Мессалі, Клювія, М. Антонія Юліяна й ин. До своїх „Анналів“ зачерпнув Тацит потрібні відомости крім попередніх істориків ще з Фабія Рустіка, Доміція Корбульона й инших. Переглянув також спомини Аґріпіни, промови Тіберія, щоденник римського народу (acta diurna) і сенатські протоколи. Але тому, що в старині історики взагалі не прикладали великої ваги до

архівальних жерел, і Тацит не дуже займав ся архівальними студіями. Про свої жерела згадує він рідко.

Подробиці пляну обдумав він докладно, так що оба твори вийшли спід його пера немов з одного відливу, одним стилем писані й артистично викінчені.

Жаль тільки, що з 14-тьох книг „Історій“ дійшли до нас тільки 4 перші в цілости і половина пятої, що обнимають роки 69—70. В першій книзі з'ображає автор панування Гальби, адопцію Пізона, потім панування Отона, в другій його війну з Вітеліем і самовбивство по нещасливій боротьбі під Бедріяком. В третій книзі читаємо про битви між Вітеліянами і Флявіянами, про пожар Капітоля і смерть Вітелія, в четвертій про визвольну боротьбу Батавійців під проводом Цівіліса; в пятій описав автор похід Тита на Єрусалим і закінчення батавійської кампанії.

З „Анналів“ або „від смерти божеського Августа“ до смерти Нерона (9. червня 68. року) не дійшла до нас середина, себто книги 6—10, що обнимали частини панування Тіберія, все володіння Каліґулї і початок цісарювання Клявдія. Поодинокі книги любить Тацит кінчити якимись важними подіями, головно смертю визначних людий, як Армінія (2. кн.), Сеяна (5-та), Месаліни (11-та), Клявдія (12-та).

Характеристика Тацитової творчости.

На початку обох своїх історичних творів поясняє Тацит свою історіографічну методу. „Придержуючи ся щирої правди, я хочу говорити про всіх (цісарів) без прихильности і без ненависти. Маю замір викладати без гніву й упередження, до яких не маю причин, і то так, щоби читачі пізнали не лише події і їх наслідки, що дуже часто бувають припадкові, але також звязок між ними і їх причини“.

І так автор дає прагматичну історію. Але пильні досліди новійших учених показали, що Тацит не вмів чи не хотів додержати цих гарних замірів. А саме, ми завважуємо в його історії субєктивне забарвлення.

І так на приклад Тіберія представляє він в занадто чорних красках, а Германіка в надто ясних. І взагалі з обох творів ясно проглядає понурий песимістичний настрій історика-поета. Тацит залюбки вишукує слабі сторони історичних осіб; широко описує злочинні діла Тіберія і Нерона, немов не помічаючи, що їм місце не в політичній, а в обичаєвій історії. Але й те треба зважити, що в старині мала історіографія ширший обсяг як тепер, бо до неї належала і географія й історія обичаїв і двірські сплетні і чуда і Бог зна що. А Тацит ще й для психольогії знайшов у ній місце. Хвалять його за те, що за прикладом Саллюстія любить зазирати в душу дієвих осіб, слідити їх таємні думки і пляни. Ті психольогічні нариси надають творам Тацита особливої принади.

Замітні також його моралізаторські тенденції: він постановив досліджувати думки визначно чесні або гідні напятнування ізза своєї ганьби; і се вважає за головний обовязок літописи, щоби виявити чесноти і щоби пізнійші покоління бояли ся лихих слів і призначень ізза неслави.

Тацит пятнує не лише злочини, проступки і хиби цісарів, але також сенаторів, лицарів, міщан, вояків і инших. Подібно як Горацій, ненавидить він простолюддє (vulgus), називаючи його дурним, нікчемним, лінивим, боязливим. Про жидів висказуєть ся дуже неприхильно, хоч і справедливо.

З хиб людської вдачі найбільше не подобаєть ся Тацитови лизунство (adulatio), котре він уважає негідним Римляи, потім облуда, жорстокість і ін.

Стиль Тацита небуденний. Речення будує він на свій лад. Кладе їх одні попри другі, не вяжучи партикулами і немов навмисне шукаючи діссонансів. Поетичні звороти і вислови роблять його ляпідарний стиль ще більше незвичайним.

Як зразки стилю подаю деякі уступи в перекладі: З „Історій“ (I, 2), „Але вже постигли Італію нові нещастя, повторені немов по довгім ряді літ: проглинені міста, найурожайнійші побережжя Кампанії; і Рим зни-

щений пожарами, по розваленню найдавнїйших святинь, по спаленню самого Капітолю руками горожан. Зганьблені обряди, великі подружні скандали; море повне вигнанців, скали сплямлені пролитою кровю. Ще жорстокійше лютовано в столиці: трачено шляхотство, майно, виконуванє почесних урадів уважано за злочин, а за чесноти найпевнїйшу загибіль. Не меньше зненавиджені були нагороди доносчиків як злочини, коли одні осягали священичі уряди і консуляти немов здобич, а другі корисні посади в адмінїстрації і низшу могучість, нищили і перевертали все з ненависти і страху. Слуги невірні панам, визволенці патронам; а хто не мав ворога, того приятелї задавили.

А проте поколїннє не було без чеснот на стільки, щоби не видало й добрих прикладів: матері товаришили вигнаним дїтям; ішли з мужами на вигнаннє жінки; свояки відважні, постійні зяті, відпорна навіть на тортури вірність невільників; смерть славних мужів, навіть свідоме вбивство сміло зношено, а сконання бували рівні хвальним випадкам смерти старинних... Бо й нїколи тяжші нещастя римського народу й справедливійші познаки не ствердили того, що боги не дбають про нашу безпечність, але про пімсту".

Трапляють ся в Тацита нерідко глибокі думки й золоті слова, на пр. (Апп. VI., 42) „Пануваннє народу близьке до свободи, а влада кількох одиниць близша до королївської самоволї".

Про Римлян каже Тацит устами Ґальби (Іст. I. 16), що вони „не вміють зносити ні повної неволї, ні повної свободи". (Іст. IV. 42). „Довше тревають приклади, ніж обичаї".

I. 32. „Вже ввесь люд наповняв Палятин в суміш із службою і диким криком домагав ся різні Отона й убивства змовників, так немов би в цирку або театрі домагали ся якоїсь вистави; нема в них осуду ні правди, бо того самого дня противних річий жадати-муть з рівним завзяттєм, але по давньому звичаю, маючи свободу леститись кождому цїсареви окликами й безсильними змаганнями".

Політичний розум цїсаря Тіберія представляє Тацит м. и. в отсїм уступі (Апп. III. 69): „Але Корнелїй Долябелля, поступаючи дальше в підлещуванню, зганив обичаї Ґая Сіляна і додав, щоби ніхто сплямлений в життю і вкритий нечестю не міг дістати заряду провінції і щоби про се мав рішати цїсар. Бо закони накладають кари за проступки: о скільки лагіднїйшою річию буде для них самих і лїпшою для союзників, запобігти покусам? На се промовив Цезар: Що правда, відомі йому поголоски про Сіляна, але не треба судити після сплетень. Нераз у провінціях дїяло ся інакше, ніж про них сподївали ся або бояли ся: одних важність справ спонукувала до кращого, другі марнували ся. Тай не може цїсар своїм знанням усе обняти, анї обминути впливу чужих. Длятого видається закони на факти, бо будучність непевна. Так предки установили, що по злочинах наступають кари. Не треба зміняти розумних і все зберіганих установ. Цїсарі мають досить тягарів і досить могучости. Слабне право, коли росте могучість, і не треба вживати власти, коли вистарчає закон. Чим рідша в Тіберія лагідність, тим охотнїйше її принимають".

Взагалї проявляє Тацит у своїх творах високу політичну освіту, ізза котрої свого часу найбільше його цїнили.

Численні письменники ріжних народів брали з Тацитових історій теми для драм і повістий. Велику вартість має він також для історії і фільольогії.

Ґеоґраф

Помпонїй Меля описав у трьох книгах краї й міста, положені на берегах Середземного моря. Науковий матеріял зачерпнув автор з грецьких[1]) і римських[2]) істориків і ґеоґрафів і сам тільки обробив його ре́торично. Жив він у часах цїсаря Клявдія. Його книжка має титул: „De chorographia".

---

[1]) Гіппарх і Евдокс.
[2]) Корнелїй Непос.

ЛИСТ і Пліній молодший.

Літературна форма листу розвивала ся у Римлян доволї самостійно, без значнїйшого грецького впливу. Найбільше листів заховало ся по Ціцеронї, що сам завчасу подбав про їх виданнє. Великий промовець подає таку дефінїцію листу[1]): „Ріжні маємо роди листів, але найвизначнїйший із них той, що його винайшла сама потреба повідомляти неприсутних про те, на чім залежить або нам або їм". Але виключно приватний, дїловий лист не належить до історії письменства. Таких листів писано в старинї богато, а ще більше пишуть їх у нових часах, особливо тепер на війнї.

Письменники одначе й визначні люди пишуть листи часто так, як коли-б вони були призначені до видання й мали стати доступні ширшому загалови. В таких листах дїлові, родинні й інтімні справи сходять на друге місце. Літературний лист зближаєть ся формою до фейлєтону, пишеть ся його не буденним, а висшим стилем, нераз віршами (на приклад. оди й листи Горація) і порушуєть ся в ньому загальнїйші справи, полїтичні, лїтературні, артистичні, релїгійні, містить ся описи природи, гарних околиць, незвичайних явищ і подій, то що. Окреме становище займають отверті листи, послання й пастирські листи. В новійших часах появляють ся також новелї й повісти в формі листів.

В срібній добі римської літератури визначив ся найбільше на полї епістольографії

Гай Пліній Цецілій Секунд,

сестрінок і адоптований син славного енцикльопедиста Плінія старшого.

Уродив ся він у містечку Novum Comum 61. або 62. року і вчасно переїхав у Рим, де його вчителями були славні ретори Квінтіліян і Нїкетес Сацердос. В 19.

---

[1]) Ad fam. II, 4; 1.

роцї життя виступав уже в судї як адвокат. Потім служив у Сирії як військовий трибун. Вернувши ся в Рим, займав політичні уряди і в р. 100. став консулем. В десять лїт пізнїйше був цїсарським намісником Бітинії і Понту, де й помер коло 114. року. Був три рази жонатий, але дїтий не мав.

Приятелював із Тацитом, Марціалем і Сілїєм Італїком, про котрого життє й смерть оповідає в 7. листї III. книги.

Твори.

Плїнїй писав замолоду поезії, але вони затратили ся. З його промов заховала ся тільки похвала цїсаря Траяна, котру виголосив, обнимаючи становище консуля.

Але найбільший розголос здобув собі Плїнїй листами, котрі сам видав у 9 книгах (247 л.), зміняючи дуже часто первісний їх текст та вигладжуючи форму й стиль. Захована також його переписка з цїсарем Траяном (121 листів). Вже при укладї листів дбав Плїнїй про ріжнородність, задержуючи по змозї їх хронольогічний порядок. У листах подає Плїнїй богато цїкавих відомостий із приватного життя тодїшнїх Римлян. Але найбільшу вартість мають для нас листи про лїтературні справи, про життє письменників і вчених, про Плїнія старшого і його смерть, при чім пластично описаний страшний вибух Везувія. Гарні також описи вілль, яких Плїнїй мав кілька, між иншими одну в місцевости Laurentinum над морем, близько Риму (V. 6.).

До Траяна писав Плїнїй переважно листи урядового характеру. У всїх важнїйших справах звертаєть ся він за порадою до цїсаря, між иншим як має поступати супроти христіян.

Стиль листів ясний і простий. Рідко цитує автор вірші й грецькі слова. Трапляють ся гадки старанно виточені, дотепні фрази й афоризми: „Нас одначе доси займає й спиняє услужність приятелїв і огляд на вік; боїмо ся, щоби не здавало ся, що ми покинули не ті негідні справи, але що від роботи втекли“.

В деяких листах оповідає Пліній забавні анекдоти, на пр. VI. 15: Пассен, знаменитий римський лицар, читав раз прилюдно свої елєгії. Одна зачинала ся словами: Пріску, велиш? Присутний на відчитї Пріск Яволєн крикнув голосно: „Я не велю!“ На салї підняв ся великий сміх і люди довго жартували з тої пригоди. Пліній витягає з того науку, що автори відчитів повинні не тільки самі бути здорові, але й добирати собі здорових слухачів-критиків.

Фільософічну думку висказує в 16. листї VIII. кн. „Чоловіка може посгигнути нещастє й біль, він може переняти ся ним, але повинен йому опирати ся й допускати потїху, а не відкидати ї“.

Гарний опис бурі читаємо в 17. листї тоїж книги. Висміваючи замилуваннє Римлян до циркових видовищ, завважує Пліній дотепно: „Відчуваю деяку роскіш у тім, що та роскіш мене не притягає“. — „Прощаймо ближнїм їх забаганки, щоби для своїх забаганок дістати прощеннє (IX, 17).

Імена инших реторів цеї доби поминаю.

ФІЛЬОСОФІЯ й Сенека.

Фільософія в цїй добі не розвиваєть ся як слїд їзза двох головних причин:

1) через переслїдуваннє з боку цїсарів, що кривим оком дивили ся на фільософів, як небезпечних для цїлости держави, й

2) через нехіть Римлян до строгих фільософічних дослїдів і замилуваннє їх до еклєктицизму.

Римські фільософи вибирали із грецьких фільософічних систем те, що їм припадало до вподоби й що відносило ся до практичного життя. Дві школи були найбільш популярні: стоїцька й епікурейська. В них старали ся римські мислителї найти відповідь на вічні

загадки світа, про єство душі, про бога й про ціль людського життя. У фільософії шукають Римляни захисту від життєвих невдач і ударів долі, й дороговказів до щастя. Визначні мужі пристають радо з фільософами й просять у них потїхи перед смертю. Замітна річ, що деякі римські фільософи тої доби пишуть свої твори грецькою мовою.

Найбільший із тогочасних фільософів, котрого писання дійшли до нас, був

L. Annaeus Seneca.

Він уродив ся 4. року перед Христом у місті Кордубі в Іспанії, але виховував ся в Римі в одній із численних реторичних шкіл. Фільософії вчив його Сотіон, стоїк Атталь і Секстієць Папірій Фабіян. Ще молодим поїхав до Єгипту й перебував там у домі намісника, котрого жінка приходила ся йому тїткою. Вернувши ся в Рим, виступав у судах як адвокат, потім був державним урядником і належав до сенату. Тоді через якусь провину звернув на себе гнів Калїгулї і мало не пожив смерти. Клявдій прогнав його 41. року на Корсику[1]), де хоровитий Сенека перебув вісїм лїт; аж Аґрипіна покликала його на цїсарський двір і поручила йому вихованнє свойого сина Нерона. Коли-ж той вступив на престіл, став Сенека консулем. По смерти Бурра, бувшого професора Нерона, почув Сенека, що його становище на дворі захитане й вернув ся до приватного життя.

Коли-ж 65. р. викрито змову Пізона, звернув Нерон свій гнів также проти Сенеки й примусив свойого вчителя покінчити самовбивством.

Твори.

Літературна дїяльність Сенеки була дуже богата й видатна. Квінтіліян говорить[2]) про нього, що він „обро-

[1]) За любовні зносини з Юлїєю Лївіллею, сестрою Калїгулі.
[2]) X, 1, 128.

бив майже всї галузи наук, бо в обігу кружать його промови й поеми, листи й діальоги".

Чимало його писань, особливо з молодечих лїт, запропастило ся. В цитатах пізнїйших письменників, також християнських, находимо титули й витяги з тих творів. Сенека вів широку кореспонденцію.. Переписку з своїм приятелем Новатом видав він що найменше в десятьох книгах. Про його промови похоронні, сенатські й судові оборони маємо численні згадки. Писав також історичні[1]) й географічні твори (на пр. про Єгипет, Індії). Фільософічні його розвідки з обсягу етики, як про передчасну смерть, про подружжє, про забобони, використовують латинські отцї церкви. Замолоду займав ся Сенека також природними науками й писав про землетрясеннє, про камені й кристали. Під його й Тироновим іменем дійшла до нас збірка стенографічних знаків (до 5000 т. зв. notae Tironianae). Сенека згадує про скоропись в одному листі[2]): „Чи маю згадувати про знаки слів, якими можна схопити навіть поспішну промову й рука поспіває за швидкістю язика?"

Фільософічні твори Сенеки зберегли ся нам у кількох збірках. Головний корпус містить у собі 12 книг діальогів. Сенека розвиває переважно основи стоїцької фільософії, — що сходить ся в дечому з християнською наукою, — але користає при тім також з инших систем: „Часом переходжу й до чужого табору, не як утїкач, але як дослїдник[3])". „Я не запродав ся нїякому фільософови, не виступаю під нїчиїм іменем; богато даю віри осудови великих людий, але довіряю дещо й мойому власному". З цього бачимо, що Сенека був у фільософії еклєктиком, подібно як Ціцерон і инші римські письменники.

В діальогах полємізує Сенека з видуманим противником (dicet aliquis — сказав би хтось, inquis — кажеш на це) і звідси взяла ся назва тих творів, що властиво не є розмовами, а радше довгими листами. В них

---

[1]) M. и. біографію свойого батька.
[2]) 90, 25.
[3]) Epist. II, 5.
[4]) Epist. 45, 4.

звертаєть ся автор до своїх приятелїв з моральними науками або з потїхою.

Діальог „Ad Novatum de ira l. III“ був написаний швидко по смерти Калїґулї, коло 42. р. Новат був прибраним братом Сенеки. На вступі до 1. кн. описує автор зверхнї обяви гнїву і його наслїдки. В дальшій незахованій части були подані ріжні дефініції гнїву. Автор стверджує, що гнїв виступає тільки в людий, а звірята його не знають, що не конче відповідає правдї, коли взяти на увагу хоч би бійки биків, когутів, собачу злість, лютість левів, самиць, то що. Потім доказує автор, що гнїв не можна вважати природним явищем, він не приносить людям нїякої користи й не годить ся його піддержувати. В дальших книгах обговорює Сенека ріжницю між гнївом і жорстокістю, лїки проти гнїву й поради, як його навіть у старших лїтах можна оминати (на пр. радить загнїваному подивити ся в зеркало).

„Ad Serenum nec iniuriam nec contumeliam accipere sapientem, sive de constantia sapientis. — До Серена, — мудрого чоловіка не чіпаєть ся анї кривда анї зневага, або про непохитність фільософа“. Автор ріжними способами доказує висше наведений парадокс стоїцької фільософії. Ріжницю між кривдою й образою з'ясовує ось як (5. роздїл): кривда тяжша вже з природи, зневага лекша і тільки рознїженим людям видаєть ся важкою; вона не вражає людий, але ображає.

Приклади показують, що треба погорджувати кривдами й зневагами, котрі можна би назвати тїнню й підозріннєм кривд. Щоб ними гордити, не треба аж фільософа, але трохи розумної людини, що моглаб собі сказати: „Чи заслужено падають вони (зневаги) на мене чи незаслужено? Коли по заслузї, то се не зневага, а суд; коли-ж я невинний, то червонїти ся повинен той, хто робить кривду! Кривда має на метї заподїяти ближньому матеріальну шкоду. Мудрець одначе не може нїчого стратити, бо єдине цїнне для нього добро, се чеснота, а її не можна анї побільшити, анї зменшити. Подібно як дїти й хорі на горячку не можуть нас образити, так само й нечесна людина не може знева-

жити мудрця, бо морально вона стоїть далеко низше від нього.

„Ad Serenum de otio (про духові заняття). Усїм людям вроджена цїкавість до явищ природи й змаганнє до наукових дослїдів. Чоловік повинен жити згідно з природою. По бурливій прилюдній дїяльности вільно кождому в старшім віці відтягнути ся в затишок і віддати ся фільософічним міркуванням. Така тиха дїяльність приносить загалови нераз бїльше користи, як гучні й славні вчинки, що бувають небезпечні з огляду на неприхильні полїтичні відносини. Діальог написаний по 62. р.

„Ad Serenum de tranquillitate animi“ (про спокій душі) се дійсний діальог, у котрім розмова ведеть ся між автором і Сереном. Останнїй нарікає на душевний неспокій. Сенека означує се як незадоволеннє самим собою й подає всякі способи, як зберегти рівновагу духа й фільософічний спокій: не треба ганяти за матеріяльними добрами й богатством, а вдоволяти ся тим, що маємо; треба знати ясно, до чого прямуємо і якими силами; сумний конець славних мужів, як Сократ, не повинен нас відстрашувати від дослїдів; по напруженій праці треба й відпочити.

„Ad Gallionem de vita beata“ (про щастє). Галлїон, се той самий Новат, прибраний брат Сенеки. Автор розглядає істоту щастя й шляхи, які ведуть до щасливого життя. Повторяє думку, що жити щасливо можна тілько згідно з природою. Необхідною до того умовою являєть ся чеснота. Роскіш треба відганяти як найдальше, бо вона затемнює щастє. Маєток одначе не шкодить нї щастю нї фільософічним дослїдам.

„Ad Paulinum de brevitate vitae“ (про короткість життя). Автор збиває тут нарікання великої частини людий, що наше життє надто коротке. Вони-ж самі скорочують його безцїльними й марними змаганнями[1]), потураннєм пристрастям, легкодушним марнуваннєм сил

---

[1]) Адресат Павлїн завідував у Римі доставою збіжжя для бідного населення.

і здоровля, мов би смерть ніколи не мала прийти. На думку автора треба радше заглибити ся в науку фільософії, бо вона опановує час і показує нам шлях до безсмертности.

„Ad Lucilium quare aliqua incommoda bonis viris accidant, cum providentia sit, sive de providentia". — До Люцілія, чому добрим людям лучають ся прикрости, хоч істнує провидіннє.

У вступі обіцяє автор доказати, що всім світом кермує провидіннє й боги дбають про людий. Коли-ж і добрим людям приходить ся нераз терпіти прикрости й нещастя, то се дієть ся не без волї богів (marcet sine adversario virtus[1]). Доля випробовує людий терпіннями. Автор стараєть ся довести правдивість парадоксу, що чесний чоловік не може бути нещасливим і не потрібує спочуття і що горе навіть виходить йому на користь.

Подібні думки розвиває автор у трьох потїхах (de consolatione.

В листї до Марції, дочки страченого цїсарем Тіберієм історика Кремуція Корда, потїшає її іспанський фільософ по стратї молоденького сина. М. и. переконує її, що смуток не помагає помершому, що вчасна смерть визволяє людину від пізнїйших нещасть, що подібне горе навіщає й наймогутнїйших королїв.

Полїбія, визволенця цїсаря Клявдія й секретаря двірської канцелярії, потішає по смерти брата (по р. 41): Всім живучим смерть неминуча, навіть земля колись пропаде. Брат жив досить довго і на тім світї не буде тїшити ся тим, що Полїбій сумує. Вкінцї потїшає Полїбія сам Клявдій, що подає приклад подібних нещасть. При тій нагодї підлещуєть ся автор до цїсаря, котрого потім так болюче висміяв в сатирі про гарбуз.

Матїр Гельвію вспокоює ізза свого вигнання, називаючи його тільки зміною місця. Поручає їй заняти ся поважною лєктурою й памятати про дім.

В посланню до Нерона („Ad Neronem Caesarem de clementia") розводить ся автор про лагідність і по-

[1]) Без противника чеснота ржавіє.

дає ріжницю між нею й милосердєм і ласкою (venia). Цю книжечку вручив Сенека молодому цїсареви коло 56. р., коли Нерон обнимав правлїннє.

В сїмох книгах про добродїйства (de beneficiis l. VII") розглядає Сенека ріжні роди добродїйств, як їх робити й приймати і від кого, та як оминати невдячність. Висловлює думку, що добродїй повинен забувати про те, чим прислужив ся. Дальше запускаєть ся у всякі казуїстичні міркування: чи обовязані ми до вдячности, коли хто робить нам добро у власнім інтересї, або чи можна бажати другому нещастя, щоби могти йому помагати і т. п.

Найглибші й найцїннїйші фільософічні думки Сенеки містять ся в 20 книгах моральних листів („Ad Lucilium epistularum moralium l. XX"). Збірка обнимає 124 листи, та конець її затратив ся. В нїй подає автор усякі моральні науки, як можна осягнути щастє в життю. На його погляд життє — се боротьба (vivere — militare est, 96, 5). Не буде той смілим і дїяльним мужем, хто оминає працю, бо тодї його дух не зростає супроти трудностий[1]). Трапляють ся часом мізантропічні думки: „вертаю ся захланнїйшим, честилюбнїйшим, розтратнїйшим, на всякий випадок жорстокійшим і більш нелюдяним, тому що я був між людьми[2])". Декотрі думки відзначають ся тонкою остроумністю: „Malum est in necessitate vivere; sed in necessitate vivere necessitas nulla est — тяжко жити в бідї, але жити в бідї неконче треба".

Сенека містить у тих листах багато оригінальних гадок, зачерпнених із життєвого досвіду, але радо подає також погляди инших мудрців. За найвисшу мету щасливого життя вважає він дослїд над фільософічними проблємами.

До того-ж самого Люцілія звернені листи з области природописних наук („naturalium quaestionum l. VII."). Сенека написав їх у роках 62—63 з великим поспіхом. У вступі до другої книги подає зміст:

---

[1]) Epist. 22, 7.
[2]) Ep. 7, 3.

„Ввесь дослїд над світом дїлить ся на явища небесні, горішні й земні. Перша частина досліджує природу звізд, величину й вид огнїв, що замикають світ, чи небо тверде й збудоване з сильного й цїпкого матеріялу чи з нїжної й тонкої субстанції, чи порушаєть ся, чи само є жерелом руху, чи звізди находять ся під ним чи постійно злучені з ним, яким способом заховує пори року й завертає назад сонце, й инші подібні річи. Друга частина обговорює тїла і явища поміж небом і землею. Сюди належать хмари, дощі, снїги, землетруси, блискавки й громи, що лякають людий, все, що спричиняє воздух і все, що в ньому дієть ся. Сї річи називаємо надземними, тому що вони піднесені понад низ. Третя частина веде річ про води, землї, дерева, насїння і про все инше, що містить ся на землї". Але автор обговорює ті питання в иншім порядку, як се зазначив у передмові. Виклад його не строго науковий, але перемішаний з морально-фільософічними дослїдами. Природничі відомости зачерпнув Сенека переважно з книжок (як писання Посідонія); сьогодня вони, розуміють ся, для нас без вартости.

Значіннє Сенеки й оцїнки його лїтературної дїяльности.

На сучасних Римлян робив Сенека велике вражіннє своїми морально-фільософічними науками й принадним стилем писань. Особливо молодїж одушевляла ся його творами. Старші люди закидали йому одначе, що його науки йшли нераз у розріз із його роскішним життєм, високим становищем на дворі й запобіганнєм ласки у цїсарів. „Якою мудрістю, якими фільософічними науками придбав він протягом чотиролїтньої приязни з монархом мілїоновий маєток? В Римі завіщання й спадки немов ловлять ся на його дослїд, Італію й провінції вичерпуєть ся безмірною лихвою", каже Суілій у Тацита (Annales XIII, 42).

Калїгуля не міг терпіти Сенеки й називав його „писанину" „піском без вапна". Квінтіліян згадує про нього широко в X. кн. й хвалить його з застереженнєм: „У фільософії був він дещо недбалий, але визначний пересліду-

вач хиб. Він мав багато великих чеснот, легкий і багатий письменницький талант, значну освіту й основне знанне. В його творах находить ся багато блискучих думок, багато матеріалу пригожого для читання ізза чару моральних наук, але стиль його часто зіпсований і тим небезпечнїйший, що кишит від солодких помилок. Бажалоб ся, щоби він говорив після свойого таланту і чужого осуду". Тацит каже подібно: „Той чоловік мав чарівний талант, приємний ухам його часу". Пізнїйші критики, як Геллій, Фронтон, Діон Кассій, оцїняють Сенеку менше прихильно.

У четвертім столїттю підсунено між твори Сенеки підроблений лист до апостола Павла, щоб доказати його симпатії до христіянської релїгії. З його творів вибирано залюбки фільософічні сентенції й видавано у збірках, що дійшли до нас під ріжними наголовками[1]).

В середнїх віках читано твори Сенеки дуже пильно, про що свідчить велике число манускриптів. Його думки, нераз парафразовані, цитують часто письменники, вчені й полїтики. — В новійших часах були писання Сенеки дуже популярні у Франції. Вплив його блискучого, ядерного й сентенцийного стилю відбив ся на французькім письменстві кінця XIX. столїття. Особливо наслїдувано його трагедії.

Нїмецькі вчені, історики й критики обнизили дещо нїмб старинного фільософа. Але письменники, як Шопенгавер, Гете й Лєссінг, читали залюбки його твори й цїнили його талант.

Нїбур[2]) пише про нього: Сенека дуже дотепний чоловік (geistreich). У своїм цїннім сентіментальнім стилю виказує він замітну схожість з одною французькою школою.

Англієць Macaylay каже про Сенеку, що його твори зложені з самих моттів, які можна всюди цитувати.

В нашім письменстві вплив Сенеки був досї дуже малий, може через те, що не було перекладу його тво-

---

[1]) На пр. „Liber Senecae de moribus", „Monita".
[2]) Vorträge über römische Geschichte, III. стор. 135.

рів. Підсувають йому таку апокрифічну сентенцію: „Казав Сенека, держи ся здалека! Наперед не виривай ся, з заду не лишай ся, середини тримай ся!

РЕТОРИКА.

P. Rutilius Lupus написав короткий підручник про словесні фіґури: „Schemata lexeos et dianoeas ex Gorgiae versa Graecis". Ретор Горґій був учителем Рутілія й видав свій твір про реторичні фіґури в словах і складні в 4 кн. грецькою мовою. Рутілій, перероблюючи на латину працю свойого вчителя, стиснув увесь матеріал в одну книжку, з якої заховала ся нам тільки половина про словні фіґури. В гарнім латинськім перекладі подає автор численні приклади переважно з грецьких промовців та долучує до них оріґінальні, не все вдатні дефініції й пояснення. Книжка важна тим, що цитати взяті з промов, котрих ми не маємо в оріґіналі.

Марко Фабій Квінтіліян

уродив ся коло 35. р. в місточку Calagurris в Гіспанії, де його батько був ретором.

Замолоду вже поїхав на студії до Риму, де ходив до школи ґраматика Реммія Палємона і Доміція Афра. Крім того слухав деклямацій також инших реторів і читав пильно грецьких і латинських клясиків. Коли в 60. р. проконсуль Ґальба їхав обняти заряд провінції Гіспанії Тарраконської, вернув ся з ним Квінтіліян у рідне місто. Тут отворив реторичну школу і вчив у ній 8 літ, поки Ґальба не взяв його назад у Рим, де поручив йому вихованнє дорастаючої молодежи. Цїсар Веспазіян казав учителеви реторики виплачувати річно пенсію на наші ґроші яких 20.000 кор. (розум. передвоєнної валюти). Крім педаґоґічної дїяльности, виступав Квінтіліян також у суді в характері оборонця, головно при вияснюванню справ. В пізніх літах дістав титул консуля. Школу вів у Римі цїлих двайцять літ. На старість, вернув ся в затишок приватного життя й по-

чав списувати висліди своєї довголітньої практики на полі шкільництва й богатий засіб відомостий, зачерпнених з лєктури.

Заки ще автор мав час викінчити свій твір (підручник реторики), поручив йому Доміціян вихованнє внуків своєї сестри Домітіллї, котрих цїсар призначив на наслїдників престолу. Старий вислужений професор узяв радо на себе новий обовязок й гордив ся ним. Помер коло 96. року.

Твори.

Квінтіліян виголосив усього одну прилюдну промову, але жалував потім, що її видано. Ми її не маємо. Загинула також його наукова розвідка: „Про причини занепаду красномовства". Про неї згадує автор у своїм головнім творі:

„Institutionis oratoriae libri XII".

У вступнім слові, зверненім до видавця Трифона, пише Квінтіліян так: „Щоденно докучаючи мені виблагав ти, щоби я зачав видавати студії, що писав їх для мойого Марцеля про реторичне вихованнє". Ввесь твір написав автор протягом двох лїт, та не мав часу поправити його. В передмові (prooemium) до свойого приятеля Марцеля подає Квінтіліян диспозицію твору: I. кн. про вихованнє будучого ретора, II. про основи реторики, III.—VII. про вишукуваннє (de inventione) і порядкуваннє реторичного матеріялу, VIII.—XI. про вислів (elocutio), меморуваннє й виголошуваннє, XII. про практичні обовязки ретора й роди промов.

З твору пробиваєть ся всюди щире замилуваннє автора до предмету. Реторичну освіту вважає він найвисшим щеблем людського розвитку.

Перша книга містить у собі немов нарис старинної педагогіки. Деякі її основи до нині не стратили своєї вартости. Пильно намагаєть ся автор оборонити свою тезу, що тільки чесний чоловік може бути добрим бесїдником. Про сучасних фільософів говорить Квінтіліян з нетаєною нехіттю. „Легко згоджу ся з тим, що старинні вчителї мудрости часто вчили чесних річий і самі

жили згідно зі своїми науками; але в наших часах під тим іменем дуже часто ховала ся найбільша погань. Бо не чеснотою й науковою діяльністю старали ся заслужити на назву фільософів, але сумним лицем і незвичайним одягом маскували свою нечесну вдачу й звичаї". (Prooem. 15). Подаю тут деякі думки Квінтіліяна про виховання: „Хист до науки вроджений людині; подібно як птахи родять ся до лїтання, коні до бігу, дикі звірі до лютости: так ми маємо вроджену рухливість і спосібність духа, через що походження душі вважаєть ся небесним". Від педагогів домагаєть ся Квінтіліян, щоб вони були або вповні освічені, або свідомі свойого неуцтва. Тому, що латинські науки розвинули ся на підставі грецьких наук, вимагає Квінтіліян, щоби хлопців учити наперед грецької мови. Нарікає, що по лїпших домах дїтий дуже часто розпещують і псують: „Малих дїтий розпускаємо відразу роскошами. Те мягке виховання, яке називаємо лагідним, ломить силу духа й тїла. Тїшимо ся, коли дїти скажуть щось свобіднїйше. Слова, яких не допускає навіть александрийська розпуста, приймаємо сміхом і поцїлунком. І не дивно: ми їх навчили, від нас вони їх чують. Вони бачуть наших приятельок і наложниць, при всяких гостинних обідах роздають ся неприличні співи, річи, про які стид говорити, дїють ся явно. Тим чином виробляєть ся привичка, пізнїйше вдача. Вчать ся того біднята, не розуміючи, що то гріх; потім, розпущені й розпещені, не зі шкіл приймають те лихо, але вносять його в школу." (I, 2, 7—8).

Длятого професор радить посилати дїтий до прилюдних шкіл. „Подібно як посудини з вузьким отвором не приймають відразу надміру налитого через верх плину, коли-ж по трохи, капля за каплею вливати, то наповняють ся; так само треба слїдити, скільки науки можуть приняти в себе дїточі душі." (I, 2, 28). „Ознакою таланту в малечі поперед усього служить память. У хлопця треба розбуджувати честилюбність и вколоти його часом наганою. Як найменше поручаю бити учеників, хоч се ввійшло в звичай і Хризипп похваляє се."

До початкових наук належала тоді граматика, про котру автор розводить ся ширше. Що до правописи

кладе фонетичну засаду: писати так, як чуєть ся. З дальших розділів першої книги згадаю славний висказ: in arduo spes est — надія в трудностях. „Провидіннє дало людям таку вдачу, шо чесні річи їм більше до вподоби.“

В II. кн. каже про вчителя: ipse nec habeat vitia nec ferat — ані сам не повинен мати хиб у вдачі, ані терпіти їх у учеників. Хлопці повинні його любити й бояти ся. — Першою прикметою вимови є прозірність (perspicuitas) і чим хто менше значить талантом, тим більше стараєть ся при помочі сеї прикмети підняти ся в гору й розперти ся: так як люди низькі ростом стають на пальці, а слабі грозять найбільше. Реторика — се сила намови. В 3. кн. згадує Квінтіліян про христіянство: „Нечесть падає на засновників міст за те, що стягнули одно племя, погубне для решти населення, до котрого належить між иншим перший творець жидівського забобону (христ. релігії).“ (III, 7, 21).

З дальших книг найважнійша десята, де автор під рубрикою „quae legenda“ подає короткі, але переважно влучні й дотепні характеристики визначних грецьких і римських письменників, нераз таких, що їх твори не дійшли до нас. При своїм осуді кермуєть ся Квінтіліян оглядом на те, о скільки твори вичислених ним письменників придатні на лєктуру для будучого ретора.

Споміж усіх бесідників ставить Квінтіліян найвисше Ціцерона[1]) й цитує з нього найбільше, навіть два вірші з незахованої поеми. З инших реторів вибирає він науки, які йому найбільше припадали до вподоби і про яких корисність він упевнив ся підчас довголітньої практики навчання.

В стилю наслїдує він успішно старого мистця римської вимови та перестерігає своїх учеників перед небезпекою посїканого стилю Сенеки. Значіннє Квінтіліяна

---

[1] Hunc (Ciceronem) spectemus, hoc propositum nobis sit exemplum, ille se profecisse sciat, cui Cicero valde placebit (II, 5, 22). На нього споглядаймо, його ставмо собі за приклад; великі, значить, поступи зробив той, кому Ціцерон дуже сподобаєть ся“.

оцінив вірно славний нїмецький історик Теодор Момзен (у 5. томі своєї „Римської історії, ст. 70): „Його підручник реторики й до певного ступня також історії римської лїтератури належить до найзнаменитших творів, які маємо з римської старини; слїдно в нїм тонкий смак і вироблений суд; твір се простий у почуваннях і в описї, поучаючий, а не нудний, принадний без силування, в острім і свідомім противенстві до многословної, а плиткої модної лїтератури. Немала його заслуга в тому, що напрям, коли не поправив ся, то хоч змінив ся. Щирою любовю рідного письменства й тонким його розуміннєм не випередив нї один Італієць каляґурітанського професора реторики".

Під іменем Квінтіліяна зберегли ся ще дві збірки деклямацій на видумані, часом фантастичні й дивовижні теми. Перша збірка містить у собі 19 докладно оброблених контроверзій, друга 145 коротких змістів. Учені признають їх загально за підроблені в часах по смерти великого ретора. Їх жерела ледви чи можна шукати в школї Квінтіліяна, що рішучо акцентує потребу тїсного звязку реторики з дїйсним життєм і правильною практикою.

Коротко згадаю тут іще про наукову лїтературу срібної доби.

Енцикльопедисти.

1. Корнелїй Цельз опрацював у своїй обширній енцикльопедії[1]) такі науки: господарство, воєнну вмілість, фільософію, реторику, право й медицину. Тільки з останньої области дійшло до нас вісїм книг (de medicina).

2. Ґай Плїнїй Секунд (старший), що найшов смерть при вибуху Везувія 79. р., написав енцикльопедію природних наук[2]), котру видав його братанич Пліній молодший у 37 книгах. В першій книзї дає Пліній передмову і спис жерел, з яких користав: понад 400 назв римських, грецьких і инших письменни-

[1]) Під заголовком: „Artes".
[2]) Naturalis historia.

ків і вчених. В II. кн. містить ся математично-фізикальний опис світа; в 3—6 кн. географія й етнографія і фізіольогія людини, в 8—11 зоольогія, 12—27 ботаніка, в 28—32 ліки зі звірят, в 33—37 мінеральогія й опис виробів з металю й з каменя. Пліній не досліджував природи самостійно, тільки з прочитаних авторів виписував пильно всякі відомости, придатні для його праці. Цілість енциклопедії не виказує строгої, органічної будови, наукова її вартість так само не надто велика, а всетаки важна вона задля накопиченого в ній матеріалу. Найбільшу вартість представляє його нарис історії пластичних мистецтв у Греції і в Римі.

Пліній писав іще граматичні, реторичні, військові й історичні твори, що на жаль зовсім загинули.

В области граматики й фільольогії заслужили ся найбільше три мужі:

1. Remmius Palaemon, що написав за часів Клявдія науково оброблену граматику. Той твір, що правда, в оригіналї не дійшов до нас, але маємо з нього значні витяги у пізнійших граматиків.

2. Q. Asconius Pedianus. Він полишив прегарні історичні коментарі зі вступами до промов Ціцерона. В незахованім „симпозіоні“ розправляли визначні Римляни на бенкеті у вельможі Апіція в товариській гутірці з грецьким 90-лїтнїм борцем Ізідором про користи дужання, що піддержує свіжість тїла й продовжує житте.

3. M. Valerius Probus. В своїх наукових працях угрунтував Валєрій методу фільольогічних дослїдів: emendare (викорінювати похибки з тексту), distinguere (про інтерпункцію, себто розділові знаки) й adnotare (про знаки розділу між віршами та строфами й знаки для підчеркнення замітних місць тексту). — При виданнях авторів завів він звичай поміщувати на передї книжки їх життєписї. Написав також розвідку про граматичні й урядові скорочення, иа пр. p. c. = patres conscripti, P. S. Q. R. populus senatusque Romanus. M'=Manius, то що.

Гарну монографію про хліборобство (в 12 кн.) написав

L. Iunius Moderatus Columella.

Одну книгу (10.) про огородництво склав він віршом, бажаючи тим способом доповнити „Георгіки“ Вергілія. Зміст тої книги переповів потім іще прозою в 11 кн. — Його праця має немалу вартість длятого, що Колюмелля сам був господарем і управителем великих земельних маєтків у середущій Італії і зачерпнув багато рільничих відомостий із власного досвіду.

Про куховарську вмілість написав працю в 10 книгах

Apicius Caelius (De re coquinaria l. X). Сам він був дуже засібним чоловіком, але любив ласувати й прогайнувавши маєток, отруїв ся з жалю, що на життє лишаєть ся йому тільки 10 мілїонів сестерціїв (2.000,000 корон). В своїй праці опер ся він переважно на грецькі жерела. Не находячи для багатьох термінів відповідних латинських слів, подає їх у грецькій мові.

Scribonius Largus видав збірку лїкарських рецепт, (коло 270), що дійшла до нас.

В области права вдержують ся дві школи: школа Прокулєанців, котрої провідником був Ювентій Цельз, і школа Сабінїянців з її головою Мазурієм Сабіном. Ті школи ріжнили ся між собою тим, що одна пробувала в розвитку права прикладати засаду анальогії (схожости), друга засаду аномалії (неправильности)[1]). З дальшим розвитком юридичної науки ріжниці згодом вирівнали ся й довели до буйного розцвіту права, котрого зріст завершив ся на початку VI. столїття.

---

[1]) Подібний спір ведено також в области граматики і язикознавства.

Пята доба.

Остання доба римської лїтератури від Гадріяна (117. по Хр.) до Юстинїяна (VI. ст.) дїлить ся на дві групи: національну (поганську) римську й латинсько-христіянську.

Від смерти Тацита датуєть ся занепад римської лїтератури. Висихають жерела орігінальної творчости, в задушливій атмосфері цїсарського двора марнїють таланти і Рим перестає бути осередком духового життя велитенської держави. Майже всї спосібнїйші письменники того часу походять із провінцій: з Африки, Галлії і Гіспанії. Багато письменників пише у двох мовах: латинській і грецькій, як на пр. цїсар Марко Аврелїй.

Старинні історики й антикварі подають нам цїкаві відомости про те, як ставили ся римські цїсарі до лїтератури й письменників. Деякі з них, як Гадріян (117—138), Аврелїй (161—180), Септімій Север (193—211), Галлїєн (260—268) і инші, пробували своїх сил також на лїтературному полї. Вони стягали у Рим письменників, учених і артистів тай уряджували нераз лїтературні змагання. З другого боку одначе впливали цїсарі некорисно на розвиток лїтератури. І так цїсар Аврелїй підпирав у письменстві архаїстичний напрям красномовця Фронтона і його школи зі шкодою для клясичних письменників, а за Діоклєціяна (284—305) процвила буйним цвітом похвальна лїтература (панегірик).

До христіянства відносили ся римські цїсарі переважно ворожо. Вони переслїдували саму ідею, її дїячів

і письменство. Перший толєранційний едикт на користь христіян видав цїсар Гадріян, але аж за цїсаря Константина (306—324) здобувають христіяни в державі рішаюче значіннє.

І. НАЦІОНАЛЬНА ЛЇТЕРАТУРА.

А. ПОЕЗІЯ.

Публїй Аннїй Фльор

писав віршом і прозою. Походив з Африки, у Рим приїхав за Доміцїяна і брав участь у капітолїнських змаганнях. Потім відбував далекі подорожі по орієнтї, а коло 106. р. заложив реторичну школу в містечку Тарраконї в Гіспанії. Пізнїйше переїхав знов у Рим й належав мабуть до двораків цїсаря Гадріяна. До нього звертає він жартовливу епіґраму:

Ego nolo Caesar esse,
Ambulare per Britannos,
Scythicas pati pruinas.
Цїсарем не хочу бути,
Мандрувати по Британцях,
Мерзнути у Скитії.

Гадріян відповів поетови не менше дотепно:

Ego nolo Florus esse,
Ambulare per tabernas,
Latitare per popinas,
Culices pati rotundos.
Я не хочу бути Фльором,
Волочити ся по коршмах,
Тиняти ся по винарнях,
Комарів малих терпіти.

В „Латинській антольоґії“, що її видали новійші учені, головно на підставі сальмазіянського рукопису, стрічаємо між иншими віршами великих і менших

римських поетів також 26 трохаїчних тетраметрів і 5 гексаметрів Фльора. В тих віршах подає автор фільософічні сентенції, нераз дотепні і влучні. Про жінок каже, що вони в грудях ховають отрую і хоч нераз солодко балакають, душа в них усе таки зіпсована. Гарний його двовірш про вартість поезії:

„Свіжі все що-року будуть консулї й проконсулї,
Королї лиш і поети не що-року родять ся."

Немалу літературну вартість має також епиліон „Pervigilium Veneris" — нічний обхід на честь Венери, що його загально приписують Фльорови. В 93 трохаїчних тетраметрах вихваляє автор могутність богині любови, її благодатну діяльність і дарунки та приготування до свята, уладженого в Сицилії.

В рефренї заохочує поет до кохання:

Cras amet qui numquam amavit,
Quique amavit cras amet.
Завтра най кохає, хто ще не кохав ся,
А хто вже кохав ся, най кохає й завтра.

При кінцї поеми порівнує себе Фльор із соловієм:

Він співає, я мовчу. Коли-ж прийде моя весна?
Щоб співав я соловієм, щоб мовчати перестав?
Музу я вразив мовчаннєм, Феб мене занедбує.

Про своє життє оповідає автор живо й цїкаво в захованому прозовому вступі до реторичного твору, в котрім він міркував про те, чи Вергілій був славнїйший як поет, чи як ретор.

Прозою, але вельми поетично описав Фльор „Історію римських воєн" у двох книгах. Історичні факти переповідає він переважно за Лївієм, але користав і з инших жерел, як „Фарзалія" Люкана. Тенденція твору — вихвалити геройскі дїла римського народу, що з малих початків збудував світову державу. На історичній вірности й докладности залежало авторови мало. За прикладом Сенеки порівнує він розвиток римської імперії з людським віком і дїлить історію римського

народу, що виступає у автора як уособлений герой[1]), на чотири доби: вік дїточий, молодечий, мужеський і старечий. Про диспозицію твору говорить автор широко в передмові: „Потім до цїсаря Авґуста маємо 150 лїт, у яких римський нарід підбив увесь світ. Се вже сама молодість держави і немов міцний, доспілий вік. Від Авґуста до нашого часу не багато менше як двіста лїт, протягом котрих римський нарід ізза нездатности цїсарів немов постарів ся й зледащів, аж під володарем Траяном розправив руки і ненадїйно стара держава немов відмолоднїла й набрала нових сил.“ Фльор описує переважно історію воєн.

Своє оповіданнє прикрашує автор поетичними й реторичними фігурами. На кожному місці бачимо його щире захопленнє величчю римського народу й глибокий патріотизм. З нетаєною нехіттю згадує він про домові війни і внутрішні непорядки римської держави, котрої слабих сторін він не думає вибілювати. Шкодить творови дещо пересадний патос автора. Стиль панеґірика гладкий та відповідний змістови.

Небавом по смерти Гадріяна розвинув ся в римській поезії новітний напрям (poetae neoterici). Поети тої школи (з їх творів маємо тільки уривки, заховані у пізнїйших граматиків) писали дивовижні вірші, котрі можна було читати вперед і взад, або де перша частина гексаметру повторяла ся в другій половині пентаметру. Представники того схибленого напряму, Аппіян, Септімій Серен, і ин., для нас пусті йменя.

Не надто щасливий був помисл убирати наукові предмети в віршову форму. Віршованою метрикою прославив ся Теренціян Мавр. Маємо теж почасти заховану його граматику (de litteris та de syllabis), писану сотадеями й дактилїчними гексаметрами. Квінт Серен Саммонїк подає знов у віршах лїкарські рецепти, (на пр. про подаґру).

Ennius ipse pater, dum pocula siccat iniqua,
hoc vitio tales fertur meruisse dolores.

---

[1]) Коли би хто уважав римський нарід немов за одну людину (Praef. 4).

Еннїй старенький чарок осушив нездорових багато,
З того, як кажуть, у нього взялись ті болї страшенні.

Автор хвалить ся, що його лїки доступні також убогим людям:

„Ми подаємо рецепти, для бідних людий теж хосенні".

Немезіян захвалює у 325 захованих гексаметрах (Cynegetica) принади ловецького життя. Описує раси ловецьких собак, коний, знаряди, то що. В чотирьох екльогах (пастуших піснях) наслїдує автор Вергілія. В четвертій буколїцї описує змагання двох пастухів. Повторяєть ся в нїй часто рефрен:

Cantet, amet quod quisque: levant et carmina curas.

Кождий співає, що любить: пісні теж журбу розганяють.

Найкраща одначе третя екльога. Божок Пан оповідає, як старий Сілєн бавив малого Бакха і як із сатирами справляли свято винозбору.

Більше лїтературне значіннє мають збірки дистихів і моностихів (до 200), що заховали ся під іменем Катона. Зложені вони в дактилїчних гексаметрах і містять у собі всякі життєві поради. Авторів їх не знаємо. Подаю тут кілька дистихів у перекладї:

Ти не питай у пророчнї, що бог наміряє робити:
Що загадає про тебе, те він постановить без тебе.
Богови жертвуй кадило, бичок хай до плуга зростає:
Та не гадай, що різнею ти втїшиш бога й замолиш.
Жінки ти не бери задля віна самого нїколи,
Тай не задержуй її, як стане тобі вже нелюба.
Жінцї не вір легкодушно тодї, як на слуг нарікає:
Баба ненавидить тих, кого її муж кохає.
Крику й нарікань гнївливої жінки нїтрохи не бій ся:
Жінка, як плаче й ридає, лиш підступ готує слезами.

Збірники тих моралїзуючих сентенцій читано залюбки в середнїх віках, а навіть учили їх по школах та перекладали віршом і прозою на рїжні мови.

Невідомий близше поет Веспа написав „Діяльог між кухарем і пекарем". Спір відбуваєть ся перед суд-

дею Вульканом. Оба противники захвалюють свою вмілість і понижають роботу супротивника, при чому наводять докази з мітольогії. Кухар викликує гордо:

Знають усї пекарів і солодкі продукти їх працї;
Знає багато людий кухарів жорстокі злочинства.

Кухар боронить ся незгірш. Вулькан хвалить одного й другого і закликає до згоди, бо коли не погодять ся, то він відбере їм огонь, без котрого не можуть обійти ся.

Репозіян (коло 280. р.) обробив знану з Іліяди пригоду Марса з Венерою, як їх приловив на жениханню Вулькан і звязаних невидними сїтями поставив на глум усього Олїмпу. Гарну поему псує сам автор, переривающи опис патетичними вигуками й менторськими поясненнями.

Літературною забавкою треба вважати трагедію „Медею“ Гозідія Гети. Вона зліплена з Вергілієвих віршів, тільки деякі хорові части доробив автор самостійно. Такі зліпки, звані центонами, були в тій добі занепаду орігінальної творчости досить популярні. — З творів инших поетів, лїриків, епіків і мімографів, маємо надто незначні уривки, щоби про них тут ширше розводити ся.

Авзонїй.

D. Magnus Ausonius уродив ся коло 310. р. в містечку Бурдігаля, нинїшнїм Бордо (Bordeaux) в Галлії. Від батьків дістав старанну освіту. Проживав у родиннім містї, де отворив реторично-граматичну школу. В 364. р. покликав його цїсар Валєнтиніян (364—375) на свій двір до Треверу (Тріер) та поручив йому вихованнє свойого сина Граціяна. Коли-ж вибухла війна з Алєманами (368—369), супроводжав Авзонїй цїсаря й наслїдника престолу в їх походах. Під пануванням Граціяна (367—383) був Авзонїй іменований квестором, потім начальником преторіянів, а вкінцї консулем (379. р.). По смерти Граціяна покинув старенький учитель двір свойого вихованка й поїхав на свій хутїр коло Бурдігалї. Там заняв ся він викінченнєм своїх поетичних творів. Помер у 393. роцї.

Твори. В своїй творчости наслїдував Авзоній головно Стація й Вергілія, хоч сам був христіянином. Найкрасший його твір — се збірка 20 ідиль. В „Мозеллї“ описує він гарні околиці над сею рікою, над котрою був положений також цїсарський двір. Подаю тут у перекладї частину апострофи до Мозеллї:

„Річко, витай менї, славна полями й населеннєм-славна!
Бельги завдяки тобі дістали цїсарську столицю.
Пасма твої запахущим засїяв Бакх виноградом,
Річко зелена від трав, що вкривають твої побережжа.
Сплавна ти як океан, свої филї ти котиш спохило,
Наче ріка і пригадують озеро плеса синяві.
Острим бігом із гірськими потоками можеш рівнятись
И зимні криниці водицею чистою перевисшаєш.
Лагідні води твої не терплять ані шепоту вітру,
Нї перешкоди і шуму підводної скелї й каміння.
Поспішно сунуть ся филї по бродах гладеньких, тихеньких,
Лави піскові бігу не спиняють тобі серед струї
И купи землї не сторчать; тай остров не споганює назви
Гарної річки, коли-б розділяв на дві части корито.
Беріг твій не закривають корчі самородні й хабаззє,
Намулом грубим, брудним не заносиш русла й побережжа,
Чистії филї пливуть одні за другими швидко.

Дальше описує автор ріжні роди риб:

В филях бавлять ся купами риби, слизькі сотворіння,
Томлять ся очі, як слїдять уважно за родом обманним.

Епізодично згадує Авзоній, як безстидні сатири і фавни ганяють за водними нїмфами, потім описує плавбу на ріці, риболовлю й гарні віллї, положені над берегами Мозеллї.

При кінцї порівнує автор Мозеллю з иншими ріками й подає своє імя і рід.

В своїх епіграмах наслїдував Авзонїй Марціяля, на пр.:

„Hanc amo, quae me odit, contra illam, quae me amat, odi.
Кохаю ту, що мене ненавидить, навпаки ту, котра мене любить, ненавиджу.

Лїнивий чоловік.

Лїнюх здоровий значно гірший від хорого:
Подвійно пє й подвійний теж обід жере.

Венера в зброї.

В Спартї у зброї Венеру побачила Палляс Атена.
„Хочеш“, сказала грізна, „йдїмо до суду тепер?“
З усміхом так їй Венера: „По що ти мене зачіпаєш:
Гола я перемогла, що то у зброї буде?“

До гарного хлопця.

Поки природа вагалась, чи хлопця створить чи дївчину,
Хлопцем прийшов ти на світ, гарний неначе дївча.

До Апоплльона, що гонить за Дафною.

Лук лиши й поховай стрілки швидколетні, Пеане!
Дївчина та не тебе, стріл лиш боїть ся твоїх!

Didoni.

Infelix Dido, nulli bene nupta mariti:
Hoc periente fugis, hoc fugiente perjs.
Ох безталанна Дїдоно, не маєш ти за-мужем щастя.
Любить тебе той, біжиш, другий тїкає — гориш!

Маємо також збірку листів Авзонїя, прозових і віршованих, у котрих він звертаєть ся з радами до синів і внуків і до приятелїв. Зміст їх доволї пустий і маловажний. В листї до начальника преторіянів Проба признаєть ся автор до балакучости:

„Коротко міг би я сказать,
Та обговорю любо все,
Натїшу ся балаканнєм.“

В деяких листах, адресованих до Авзонія, згадуєть ся часто імя Христа, але сам автор не брав собі дуже до серця христіянської науки: він жив, кермуючись зовсім поганським світоглядом та перебував духом серед старинних авторів.

Вергілія знав і цінив найбільше, про що свідчить його весільний центон[1]), зложений гексаметрами, при чім нераз половина вірша взята з Енеїди, а друга половина з „Георгік“ або „Екльог“. В передмові до приятеля Павла називає автор свій твір „збиточним і маловажним, що його ані праця не видобула, ані стараннє не вигладило, без остроти таланту і без зрілого обдумання“. Потім оправдуєть ся, що він написав той жарт на приказ цісаря Валентініяна, тай оповідає про ріжні роди „центонів“, що їх перенято від греків. Під назвою „остомахії“ складали там деякі віршописці геометричні фігури, постаті звірят, вежі й чарки з відповідно уставлених слів. Центон Авзонія складаєть ся з вісьмох розділів. I. Передмова. II. Весільний бенкет. III. Опис судженої, що прибуває на обід. IV. Опис пана молодого. V. Піднос дарунків. VI. Весільні співи й бажання (epithalamium). VII. Вхід у спальню (В парекбазї остерігає автор стидливих, щоби дальше не читали). VIII. Imminutio (любовна боротьба). В прозовім закінченню оправдуєть ся автор словами Марціяля, що його твори розпусні, але життє чесне й заслоняєть ся прикладом инших поважних авторів, що писали також лекші річи.

В моностихах і тетрастихах подає за Светонієм життєписї 12 цісарів. В „Ludus septem sapientum“ подає славні вислови сїмох грецьких мудрців: Сольона (гляди на конець довгого життя), Хільона (пізнай сам себе), Клеобуля (у всім знай міру або нїчого за богато), Талеса (жени ся, але вважай, що буде біда), Біяса (більше є злих людий), Піттака (пізнай догідну пору), Періяндра (розвага все може). В „Ordo urbium nobilium“ описує двайцять міст, між ними найобширнїйше свою рідну Бурдіґалю.

---

[1]) сорокатий одяг.

В листах реторичним способом вихваляє товаришів із Бурдіґалї. Маємо його нагробні написи й принагідні вірші. Захована також одна молитва до Христа в ропальских гексаметрах (versus rhopalici). Ті вірші одначе не мають літературної вартости, радше треба їх уважати шкільними вправами.

З дальших поетів замітний

Рутілій Клявдій Наматіян,

з походження Ґаллієць. Замолоду вступив він до урядової служби в Римі й осягнув тут становище посадника (praefectus urbi). Свій поворот у рідний край описує він у гарній поемі „De reditu suo“, котрої кінець на жаль загинув.

В области епосу прославив ся

Клявдій Клявдіян,

родом із Пафляґонії в Малій Азії. У Рим приїхав він у 395. р. Своєю високою освітою й поетичним хистом звернув на себе увагу цїсаря Гонорія, що покликав його на становище надворного поета.

Тут написав він мабуть на замовленнє весїльну пісню з похвалами цїсаря Гонорія і його жінки Марії, дочки Стілїхона. Історичні події й славні дїла цїсарського дому оспівує він у двох епопеях.

У першій із тих поем, „De bello Gildonico“, описана війна, у котрій цїсар Гонорій переміг свого противника Гільдона, африканського узурпатора. В другій поемі, „De bello Getico sive Pollentino“, вихвалює автор побіду Стілїхона над королем Ґотів Аларихом у битві пїд Полєнтою в 402. р. Того самого володаря прославляє він у трьох книгах „De laudibus Stilichonis“. Тяжкі зневаги й наруги кидає автор на двох мінїстрів при східно-римськім дворі, на Руфіна й евнуха Евтропія. Догани й лайки так переборщені реторично, що й неприємно їх читати.

Але найбільшу славу здобув собі Клявдіян мітольоґічним епосом „De raptu Proserpinae“, про вхопленє Просерпіни, дочки Церери. Той міт обробив

м. и. також Овідій у своїх „Метаморфозах“ і його вплив відбив ся також подекуди на тім творі Пафляґонця.

Треба дивувати ся, як той чужинець, що довго пробував в Александрії й переняв ся грецькою культурою, пізнїйше опанував духа латинської мови. Його стиль гладкий і принадний. З незрівнаним мистецтвом описує він блуканину нещасливої матери-богині та її горюваннє, коли скрізь по землї шукає за одиначкою. На тім уриває ся поема.

З другого епосу, „Ґіґантомахії“, зберегло ся тільки 127 віршів, також уривок у грецькій мові, приписуваний звичайно Клявдіянови. Автор обробив іще старо-египетський міт роо Фенїкса, що відроджуєть ся з попелу.

Ще перед убивством Стіліхона (408. р.) від'їхав Клявдіян у Александрію. Рік його смерти невідомий.

Б. ПРОЗА.

РЕТОРИ Й ФІЛЬОСОФИ.

М. Корнелїй Фронтон

був найвизначнїйшим представником „старинного напряму“ й африканського стилю в тодїшнїм письменстві. Уродив ся в містечку Цірті в Нумідії коло 100. р. Його вчителями були незнані близше ретори Атенодот і Діонїзій. В молодому віці поїхав Фронтон у Рим і присвятив ся тут урядовій карієрі. Був якийсь час судовим адвокатои, у 143. р. консулем, як проконсуль дістав під свій заряд провінцію Азію, але ізза слабого здоровля[1]) зрік ся тої інтратної посади. Сам був засібним чоловіком, мав Меценатові городи на Есквілїнї. Цїсар Гадріян покликав його у сенат. За Марка Аврелїя мав постійний доступ до двора, а потім став навіть учителем молодих цїсаревичів Марка й Люція Вера. Фронтон умер десь коло **170.** р.

---

[1]) В своїх творах нарікає він часто на гостець у ногах.

З промов Фронтона, виголошених ним у судї і в сенатї, м. и. „Проти христіян“, маємо тільки незначні уривки. Про свою промову проти Герода Аттика пише він до цїсаря Марка ось як: „Про його обичаї й життє говорити-му тільки до речі. Прийдеть ся говорити про вільних людий, жорстоко побитих і обдертих, про одного навіть убитого; прийдеть ся сказати про безбожного сина, що не памятав батьківських просьб; прийдеть ся скартати жорстокість і захланність. Ті частини про зневажених і обрабованих людий виголошу так, щоби противники почули печінку й жовч.“

Зате в значній части зберегли ся Фронтонові листи до цїсаря Марка, Вера й приятелїв славного ретора. В кореспонденції розвиває автор свої погляди про вартість і значіннє реторики. про роскіш збирання старинних слів, яких радить шукати в творах републиканських поетів: „Вигладжуй свій стиль Плявтом, виповняй його Акцієм, злагоджуй Люкрецієм, запалюй Еннїем“. Цицерона не любив архаїст Фронтон; ось як пише він про нього:

„У всїх його промовах стрічаєть ся дуже мало несподїваних і нежданих слів, які можна вишукати тільки при пильній лєктурі, при уважнім і частім читанню старинних пісень. Несподїване й нежданне слово на мою думку таке, яке добуваєть ся проти сподївання й гадки слухачів: так, що коли би ти його випустив і казав самому читачеви шукати відповідного слова, то він не знайшов би нїякого або придумав би не таке влучне для вислову“. На думку Фронтона Цицерон навіть не завдавав собі труду шукати докладнїйше таких слів, чи ізза величі духа, чи тїкаючи від працї, чи ізза певности, що хоча б він не шукав, то й самі прийдуть йому такі слова, на які инші, хоч би й шукали, не можуть оперти ся.

Висше від промов Цицерона ставить Фронтон його листи. Наслїдуючи манєру великого красномовця, пересипує він свої листи грецькими словами. Пробував теж писати по грецьки.

Реторику захвалює він у своїй кореспонденції на всі лади. „Найвисша вмілість у людському життю — се реторика: вона правдива пані людського роду, вона володіє страхом, любовю, силою, вона перемагає буту, вона наша потіха й вчителька".

Про фільософів говорить автор з погордою: „Ті мучителі не спочинуть доти, поки струнκої сосни не звалять на землю. Вони говорять такими темними фразами, що силують своїх учеників безустанно звертати ся до них за поясненнями й таким способом засуджують їх на вічне рабство".

Своїм цїсарським вихованкам старав ся Фронтон представити фільософію в як найгіршому світлї. За те радить їм читати пильно старинних поетів, виписувати собі з них дотепні речення, старосвітські слова й фільософічні гадки (ґноми).

Сам Фронтон кладе в своїх писаннях найбільшу вагу на те, щоб заблиснути знаннєм старих републиканських письменників, ослїпити читача якимсь диковижним, рідко вживаним словом, поетичним образом або реторичною фігурою. Але його стиль мало оригінальний, не чути в ньому життя, книжкова вченість і силувана реторика заглушує виклад. Гарна в ньому тільки риса щирої приязни й любови, яку виявляє супроти цїсаревичів.

На полї реторики й фільософії визначив ся талановитий ученик Фронтона

Апулєй.

Він уродив ся в Африцї, в містечку Мадаврі, що лежало на границї двох римських провінцій, Ґетулії й Нумідії. Богаті батьки дали йому старанне вихованнє. Пізнїйше вчив ся він у Картагінї, а молодиком поїхав у Атени, де найбільше цїкавила його платонська фільософія. Вернувши ся назад у рідний край, пробував Апулєй якийсь час у Римі. Тут узяв ся він за адвокатську практику й написав свій перший твір „Метаморфози". В Мадаврі пройшов звичайну урядову карієру,

аж став дуумвіром, осягаючи тим способом найвисшу провінціяльну почесть.

Тоді забажав Апулєй побачити більше світа й поїхав на Схід у напрямі Александрії. Але по дорозі занедужав і мусів задержати ся довший час у місті Еа. Тут намовив його приятель Понтіян оженити ся з його 40-літньою материю Пудентіллею. Апулєй послухав його ради, бо полюбив гарну, розумну і приємну в манєрах удову. Одначе незадовго обвинуватили його свояки Пудентіллї, що він магічними штуками очарував старшу жінку і присилував її вийти за нього за-муж, щоби тільки загарбати її велике майно. Проти тої скарги боронить ся Апулєй в захованій нам „Апольогії“, що її виголосив коло 156. р. перед суддею, проконсулем Клявдієм Максимом (155—158) в місті Сабрата. Про дальшу долю Апулєя маємо мало відомостий. Він проживав у Картагінї, займав там сгановище „провінціяльного священика“ й уряджував жертовні ігрища. За відчити, що їх виголошував по ріжних містах, поставили йому мійські ради статуї й признали почесні грамоти. — Рік його смерти невідомий.

Твори.

Про свою літературну творчість говорить Апулєй в одній із захованих „Фльорід“ (12) ось так: „Я одним пером написав ріжнородні поеми, гідні палиці рапсодів, (себто епічні поеми), ліри, пантофля, котурна, також сатири і грифи, ріжні історії й промови, признані знавцями, діяльоґи, похвалені фільософами, одно й друге в рівній мірі по грецьки й по латині, з подвійного обіту, з рівним успіхом, подібним стилем“.

З літературної спадщини Апулєя дійшли до нас:

1. „Метаморфози“, фантастична повість в 11 кн., 2. „Апольогія“. 3. „Фльоріди“, вибір із деклямацій. — З области фільософії: 4. „Про Плятона і його догму“, 5. „Про Сократового бога“, 6. „Про світ“. З инших писань Апулєя маємо тільки незначні уривки й цитати в авторів. Кілька творів, захованих під іменем Апулєя, признали новійші вчені за підроблені.

Головною прикметою творчости Апулея можна вважати р і ж н о р о д н і с т ь і значний артистичний талант. Зміст своїх творів брав він переважно зі скарбниці г р е ц ь к о г о д у х а. Апулей був одним із в а н д р і в н и х р е т о р і в - д е к л я м а т о р і в, яких у ті часи богато вештало ся по широкій римській державі. Сам він афішує себе фільософом-Платоніком, але розгляд його фільософічних писань, властиво перерібок, показує, що автор не зглибив тайників платонської мудрости. Йому більше залежало на формальній стороні річи; і справді, в стилю він являєть ся справдешнім мистцем. Пишучи обома мовами (латинською і грецькою), опанував він ріжні роди стилю: на-пів науковий (у фільософічних творах), повістево-новелістичний (у Метаморфозах), пишний та цвітистий (у Фльоридах), судовий (в Апольогії).

„М е т а м о р ф о з и“ мають форму роману. Герой повісти Люцій, знатний Грек з Коринту, оповідає в першій особі пригоди, які він перебув, перемінений в осла. Він поїхав собі у Т е с с а л і ю, в місто Гіпату, в гостину до одного давнього знайомого і забажав пізнати чудесні штуки славних тессалійських чарівниць. Просить помочи у служниці свойого господаря, іменем Фотіс, і вона перемінює його (через помилку замісць у сову) в осла, потішаючи його притім, що коли з'їсть рожу, то назад стане чоловіком. Але довго прийшло ся йому дожидати сього. В ослячій постати, але з людським розумом, переходить він із рук одного властника до другого, терпить голод, холод і тяжкі побої, пізнає ріжні роди людий, перебуває галянтні пригоди і вкінці, на торжестві в честь Ізиди, з'їдає рожу і дістає назад людську постать. З вдячности для богині посвячуєть ся Люцій в її містерії, стає жерцем її, а потім служить іще й О з і р і с о в и й осягає третій ступінь посвячення.

В рамах роману помістив автор 17 більших і менших анекдот і новель, котрі вкладає в уста ріжних оповідачів. До найкрасших із них належить оповіданнє про А м о р а і П с і х е ю, основане на казкових мотивах[1]).

[1]) Гл. переклад І. Франка в „Унїверз. Бібліотеці“ ч. 5, ст. IX+54. Львів.

Деякі з тих новель, особливо фрівольнїйші, обробив Боккачійо в своїм Декамеронї (V. день 10. нов., VII. д. 2. н.). Ті епізоди важні для пізнання староримського фолькльору. О скільки їх автор зачерпнув із літературних, грецьких жерел, а о скільки сам списав із уст народу — годї нам нині прослїдити, головно тому, що не маємо грецького оригіналу, з якого Апулєй узяв головну канву своєї повісти. Був ним, здаєть.ся, твір грецького романїста Люкія з м. Патрай (в Ахаї) під заголовком „Осел“, що послужив також основою комічного роману, захованого під іменем Люкіяна з Самозати п. з. „Люкій або осел“.

Роман Апулєя держаний у поважнім тонї і хоч не позбавлений веселих епізодів, а навіть грубо-змислових описів, всетаки проявляє виразні моралїзуючі тенденції. Високо-релїгійне закінченнє повісти, якого не має твір Люкіяна, треба вважати оригінальним додатком римського письменника. В нїм хотїв він звернути увагу своїх земляків на величний культ Ізиди, в якого очищаючу силу сам твердо вірив. Описуючи лихі вчинки ріжних людий з усяких суспільних станів, має автор нагоду зганити всякі проступки, висміяти хиби людської вдачі і тим способом навести грішників на праведну дорогу, а чисті душі здержати від упадку.

Прикладаючи до твору Апулєя висшу міру моралї, не тяжко в концепції переміни людини в осла доглянути аллєгорію. Через розпусту й гріх (з Фотісою) стає чоловік звіриною (ослом), затрачуючи тим способом свою гідність. Але через терпіння очищуєть ся й вертаєть ся назад на лоно богів. Та мораль, як бачимо, близька до христіянської, була основою єгипетської релїгії й культу Ізиди й Озіріса, що в II. ст. поширив ся вельми і в західних провінціях римської держави.

„Апольогію“ треба трактувати як твір літературний, реторичний. Промову, виголошену дїйсно перед судом, розширив Апулєй пізнїйше фільософічними екскурзами, прикладом про зеркало і спосіб відбивання промінїв сонця, похвалою бідности, то що. Скаргу за магію подав на нього горожанин м. Еа Сіцінїй Емілїян, в імени

свойого малолїтнього братанича Пуденса, сина Пудентіллї, а брата Понтіянового. Підклад справи був грошевий, а саме: Геренній Руфін, тесть Пуденса, чоловік зовсїм нїкчемний і зіпсований, намовив свойого зятя вести процес, сподіваючи ся, коли виграє, загорнути ввесь спадок Пудентіллї. Магія була тільки покришкою для нечистих замірів тої грошолюбної шайки. Апулєй, проглянувши їх властиві цїли, зрік ся добровільно посагу Пудентіллї і намовив її, щоби ввесь свій маєток записала в завіщанню Пуденсови.

Переходячи до властивої скарги, Апулєй по черзї збиває шість її точок:

1. Що купує рідкі риби і вживає деякі їх частини до чарів; 2. що чарами насилає падачку на людий; 3. що одна жінка впала в його хатї на землю; 4. що в хустцї сховав таємний магічний предмет; 5. що в ночі відбував із непевними людьми чародїйські сеанси; 6. що задля тої-ж цїли вживав дивної статуйки.

Апулєй легко збиває всї ті закиди і глузує притім безпощадно з адвоката своїх противників Таннонія. Принагідно відкриває він моральну гниль Геренніа, витягаючи перед суд бруди його родинного життя.

„Фльоріди“ — були се уступи з деклямацій, яких Апулєй видав чотири книги. З них зладив пізнїйше якийсь автор малий вибір із 23 промов, задержуючи давнїй подїл на 4 книги. Деякі з тих деклямацій, особливо панеґірики в честь проконсуля Северіяна (161—169), промова з подякою Картаґінцям за признану статую, й и., містять у собі хронольоґічні натяки. В 2. Фльоріді читаємо висказ Сократа, в 7. Александра Великого, в 6. подає автор відомости про Індийцїв, в 15. описує остров Самос.

Нескінчений твір „Про Плятона і його догму“ має малу наукову вартість. В 1. кн. зображає автор плятонську фільософію природи, в 2. переповідає популярним способом основи етики атенського фільософа. Замісць третьої книги, що мала обнимати третїй дїл плятонської фільософії, а власне діялєктику, маємо в рукописах неавтентичний твір „Peri ermeniae“. Сей

короткий нарис формальної льогіки походить спід пера незнаного близше компілятора, що видав його під іменем Апулєя. В трактаті про „Сократового бога“ подає автор теольогічну науку про ріжні роди демонів, що посередничать між людьми і богами. Даймоніон Сократа було не генієм, а остерігаючим духом.

Захований твір „Про світ“ (de mundo) являєть ся перерібкою розвідки Псевдо-Арістотеля „Пері космy“. Її автор жив у полов. І. ст. по Хр., як виходить із присвяти (Тіберієви Юлієви) Александрови, що був префектом Египту від 67. р. В лат. перерібці стрічають ся численні річеві похибки, які некорисно свідчать про фільософічну освіту Апулєя.

Про инші, незаховані твори Апулєя маємо відомости почасти з його-ж таки писань, а почасти у пізнійших ученых. Ті твори мали правдоподібно невелику літературну чи наукову стійність.

І так писав Апулєй вірші: любовні, веселі (ludicra), релігійні (гимни до Ескуляпа) й ин.

Граматики Прісціян і Фульгенцій згадують про його повість „Гермагор“.

У Фльоридах і Апольогії згадує автор про деякі свої публичні промови, як „Про Ескуляпа“, „Про признану йому статую“, про „Подяку за статую в Картагині“.

З области строгих наук цікавила Апулєя найбільше природописна наука. І так писав він книжки про ростини, дерева, про сільське господарство, про цілющі зілля й инше.

Пізнійше підсунено Апулєєви ще ось які, почасти заховані твори:

1) Діяльог „Асклепій“, у котрім бог Гермес, у формі поручення й обявлення, викладає правди поганської релігії.

2) „Про ліки з ростин“. В сій збірці лікарських рецепт виступає невідомий автор проти обманства лікарів, що на його думку нераз навмисне протягають недугу пацієнта, щоби витягти від нього більше гроший.

3) „Про спасенні ліки“, яких треба заживати в ріжних порах року, щоби управильнити спосіб життя й піддержати здоровлє.

4) „Фізіогномонїя“, перерібка твору декляматора Полємона.

В пізнїйших віках уважали забобонні люди Апулєя за великого чарівника, подібно як Вергілїя, Апольонїя з Тияни и ин.

Його твори, особливо „Переміни або золотий осел“, мали вплив не тільки на новочасні письменства ріжних народів, але й на мистецтво.

Поважна похвальна лїтература розвинула ся аж при кінцї третього столїття. Маємо заховану збірку дванайцятьох панегіриків на честь цїсарів Максіміяна (з 289. р.), Констанція, Константина й ин. Авторами тих панегіриків були переважно галлїйські ретори. В мові і стилю наслїдують вони Ціцерона.

Найвизначнїйші між ними були Евменїй з Авґустодонум, нинїшнього Autun, (заховані його похвальні промови на честь цїсаря Константина і про відбудову школи в його рідному містї) і три Симмахи, батько, син і внук, що жили в першій половинї четвертого столїття. Симмах син (345—405) відзначив ся особливо на полї красномовства. Він був довший час посадником Риму, а 391. р. консулем. Про свою публичну дїяльність складав він цїсарям звідомлення, що дійшли до нас. В одній такій реляції просить автор у цїсаря Валєнтинїяна II. дозволу відновити жертівник богині Побіди в сенатї. Його листи доволї вбогі змістом, зате стиль пишний і цвітистий.

В области фільософії вславив ся крім Апулєя

Боетій,

з початку шестого столїття. Уродив ся він коло 480. р. в Римі. Походив із старинної родини й дістав старанне вихованнє. За панування короля Остроґотів Теодориха (493—526) займав він спочатку високі становища й уряди (консулят). По 522. р. попав одначе в не-

ласку серед двірських кругів. Упав на нього підзор, що він накладає зі східно-римським цїсарем Юстином і на приказ цїсаря запроторено його у вязницю. Засуд на смерть, виданий сенатом, виконано 525. р.

В тюрмі написав Боетій свою найбільшу фільософічну працю „De consolatione philosophiae“ (Потїха фільософії) в 5 томах. Фільософія мов особа розмовляє з увязненим автором і старається ся його потїшити, подаючи провідні думки ріжних систем: плятонської, періпатетичної і стоїцької (головно з творів Сенеки). З прозою перемішані часто вірші.

Крім того написав Боетій іще кілька наукових творів, перекладів і збірку пояснень до Арістотеля й Цїцерона. Христіянсько-теольоґічні твори, які йому підсувано подібно як і Сенеції, признають учені за неавтентичні.

ІСТОРИКИ.

C. Suetonius Tranquillus

прийшов на світ коло 75. р. Його батько служив як офіцир при 13. лєґіонї. Вже замолоду появляєть ся Светонїй у Римі, де живе на спільній кватирі з молодшим Плїнїєм. За Траяна писав судові оборони й літературні праці й дістав становище секретаря (ab epistulis) при цїсарській канцелярії. По 121. р. відправив його цїсар, мабуть ізза свобідного відношення до цїсаревої Сабіни. Светонїй віддав ся тоді зовсїм літературним заняттям. Рік його смерти невідомий.

Твори.

Светонїй писав латинською й грецькою мовою. Спис його творів з ріжних областий науки читаємо в словарі Суідаса. Були між ними дві енцикльопедії, „Roma“ і „Pratum“. У першім збірнику писав автор 1) про римські ігрища (ludi Romani), циркові, сценічні, ґімнастичні й ґлядіяторські, 2) про римський рік, 3) про

римські одяги, 4) про звичаї й обряди. У збірнику „Pratum“ (Левада) писав про природу, чоловіка і час.

Маємо згадки також про його антикварські розвідки. Кілька праць видав у грецькій мові, на пр. „Про визначні гетери“.

До нас дійшли тільки його твори історичні і з области історії письменства.

„De vita Caesarum“ — життєписи цїсарів Цезара, Авґуста, Тіберія, Калїґулї, Клявдія, Нерона, Гальби, Отона, Вітелїя, Веспазіяна, Тита і Доміціяна в 8 книгах. Життє цїсарів описує він після виробленого пляну: коли й де який цїсар народив ся, як провів молодість, коли вступив на престіл, які займав уряди, які відбув походи, як поводив ся в приватнім і родиннім життю, як убирав ся, вкінцї добрі прикмети й погані звички, рік смерти, чуда й незвичайні знаки, які попередили смерть. Жерелами до біографій послужили йому головно історичні працї його попередників; одначе не відкидав він також памфлєтів, обмов та поговорів на деяких цїсарів. Одно можна йому почислити в заслугу: що переглядав також важні урядові акти й записки. Зрештою його історичний і критичний суд не дуже вироблений. В життєписах займають надто богато місця маловажні річи, двірські обмови, фантастичні видумки й чуда. Образ описуваних цїсарів не виступає через те виразно й пластично перед очима читача. Зате стиль його писань ясний і прозорий, речення прості й зрозумілі.

З другого його цїнного твору: „De viris illustribus“ (про славних мужів) дійшла до нас тільки частина „Про граматиків і промовцїв“ з поіменним списом, дальше життєписи трьох поетів: Теренція, Горація, Люкана. З промовцїв маємо життєписи Пассієна, Кріспа і старшого Плїнїя, загинули частини про істориків і фільософів.

І сеї працї не обробив Светонїй вповнї оригінально, але переважно відписував некритично цїлі уступи з давнїйших добрих жерел: з Варрона, Непоса, Гиґіна, Сантри й ин. Дещо переняв із численних коментарів, у яких на вступі був поданий життєпис автора.

Люцій Ампелліїй, невідомий близше письменник з часів Гадріяна, написав короткий огляд римської історії, „Liber memorialis“ в 50 роздїлах. В 10 перших роздїлах подає автор головні відомости з астрономії, географії, про вітри й світові чуда.

Граній Лїцінїян зладив витяг з історії Лївія. Останки того твору відчитано з трудом із паліmпсесту, з рукопису, на котрім був іще написаний один латинський підручник граматики і зверху сирийський текст.

„Історію цїсарів“ Светонія продовжали невідомі близше ретори з двірських кругів. Найстарші з них були Марій Максим і Юній Корд, але їх твори не зберегли ся. Шість дальших істориків з часів Діоклєціяна і Константина, т. зв. scriptores historiae augustae: Aelius Spartianus, Vulcatius Gallicanus, Trebellius Pollio, Aelius Lampridius, Flavius Vopiscus і Iulius Capitolinus, написали біографію всїх цїсарів від Гадріяна до Нумеріяна[1]) (117—284). На жаль у їх творах висувають ся на перший плян усякі двірські сплїтки й маловажні події з приватного життя цїсарів, так що їх писання можна радше вважати хронїкою скандалів, нїж прагматичною історією.

Аврелїй Віктор написав коло 360. р. життєписи цїсарів („Caesares“) від Авґуста до Константина. Під його іменем заховав ся ще витяг з історії цїсарів від Авґуста до Теодозія І., короткий нарис „Про славних мужів міста Риму“ в 86 роздїлах і початкова історія римського племени „Origo gentis Romanae“, від мітичного Сатурна до Ромуля.

Флявій Евтропій написав для цїсаря Валєнса (364—378) огляд римської історії „Breviarium ab urbe condita“ в 10 книгах. Маємо захований також грецький переклад тої праці.

Найвизначнїйшим істориком пятої доби був Амміян Марцелліїн (330—400). Він уродив ся в Антіохії, де дістав початкову освіту, розуміть ся в грецькій мові.

---

[1]) Заголовок збірки: „Vitae diversorum principum et tyrannorum a divo Hadriano usque ad Numerianum a diversis compositae.“

Молодим вступив у римське військо, служив спершу в східних легіонах, потім в Італії і Галлії. За часів цісаря Юліяна (361—363) відбув воєнний похід проти Алєманів, пізнійше воював іще з Персами. Підтоптавшись у походах, покинув військову службу й проживав у родинному місті Антіохії. На старість переселив ся в Рим, де й помер коло 400. р.

Навязуючи до Тацита, описав Марцелліи дальшу історію Риму від смерти Нерви 96. р. аж до 378. р. До нас дійшло тільки 17 книг, від 14.—31., в яких з'ображена римська бувальщина від 353. — 378. р. Як можна догадати ся з ріжних натяків про тогочасні події, писав автор свою працю в роках 380—390. Його стиль вояцький, трохи твердий і неповоротний, але описувані ним часи, події й цісарі з'ображені вірно, без реторичних прикрас, так що його історія має першорядну наукову вартість.

Географія

в часах цісарства не виказує нїяких основних і науково оброблених праць.

На підставі витягу з Плінія виготував граматик Юлій Солін, з кінця третього століття, збірку географічних відомостий „Collectanea rerum memorabilium", в котрій поручав читачеви славні околиці й міста Італії і Греції, що їх варто було оглянути.—Замісць географічних підручників появляють ся описи подорожий („itineraria") здовж головних римських гостинців із зазначенєм важнійших стацій, нічлігів, заїздних дворів, міст і віддалень між двома стаціями. В „itineraria picta" були нарисовані подорожні карти. Один примірник такої староримської мапи, т. зв. „Tabula Pentengeriana", переховуєть ся у віденській двірській бібліотеці. Орігінал був мабуть зладжений за цісаря Александра Севера, імовірно на основі урядових помірів.

Якийсь невідомий близше Aeticus з V. ст. переклав із грецької мови загальну географію: „Expositio totius mundi et gentium" (Виклад усього світа і народів).

Для топографії Риму важний захований (з кінця IV.ст.) плян столиці: „Curiosum urbis Romae regionum XIV cum breviariis suis“. Другий, старший плян має назву „Notitia.“

З наукової літератури сеї доби на першому місці стоїть

Право.

Найцінніший сей і дійсно оригінальний витвір римського духа не належить, що правда, до історії римської літератури, але для цілости образу вичислю тут славніші імена правників.

Найбуйніший розвиток правничої літератури Риму припадає на друге століття. За Гадріяна закінчив ся віковий спір між двома головними правничими школами. На приказ цісаря визначний правник Сальвій Юліян, родом Африканець, узяв на себе тяжке завданнє: зібрати разом і наново впорядкувати преторське право (edictum perpetuum). Його виданнє дістало на підставі ухвали сенату 131. року законну важність для всеї держави. Крім того обробив він приватне право (digesta), подаючи ріжнородні судові справи й рішення на них після певних правничих засад. Коло 150. р. видав Gaius підручник права п. з. „Commentarii“, більше відомий під популярною назвою „Institutiones.“ Квінт Цервідій Сцеволя (Scaevola) видав три праці: „Quaestiones“ (справи), „Responsa“ (відповіди, рішення) й „Digesta“.

Та найславніші й найбільш плодовиті письменники на полі права жили на початку третього століття; се Папініян, Ульпіян і Павлюс. Всі вони займали високі державні становища й були префектами преторіянів, себто найвисшими міністрами й немов заступниками цісарів.

Aemilius Papinianus, ученик Сцеволі, жив на дворі Септімія Севера. Цісар казав його стратити 212. р. за те, що не хотів його боронити з приводу вбивства брата Гети. — Папініян написав два головні твори: „Quaestiones“ у 37 книгах і „Responsa“ в 19 кн., котрі пізнійше дістали важність законів.

Тириєць Domitius Ulpianus, прогнаний за Каракаллї, вернув ся потім у Рим і заняв визначне і впливове становище на дворі Септімія Севера. Згинув 238. р., убитий збунтованими преторіянами. Написав 83 книги пояснень до „вічного едикту“ і 51 до Мазурія Сабіна. Цїлі партії з тих праць пізнїйше втягнено в законодавство Юстинїяна.

Julius Paulus був асесором Папінїяна, подібно як Ульпіян, і написав коло 300 томів правничих праць.

Ученик Ульпіяна Геренній Модестін обробив решту правничих квестій у 19 кн. „Responsa“ і 12 кн. „Pandectae.“ По нїм наступає частинний занепад права й правнича лїтература перестає розвивати ся. Замісць сенатських ухвал дістають законну силу цїсарські рішення (constitutiones) і на їх підставі розвиває ся міжнародне право (ius gentium).

Коло 300. р. появили ся дві приватні збірки цїсарського законодавства: „Codex Gregorianus“ і „Codex Hermogenianus.“

Осібний закон з 426. р. наказував кермувати ся при рішанню всїх судових справ писаннями чотирьох найславнїйших правників з 3. ст., а при рівности голосів рішав погляд Папінїяна.

За цїсаря Юстинїяна (527—565) видано вкінцї взірцеві кодекси всього римського права, що стало тим способом доступне всїм культурним народам і лягло в основу новочасного права. До сеї епохальної працї покликав цїсар своїх дорадників і професорів права під проводом міністра Трібонїяна. Та колєгія видала в 50 кн. збірник старого права (ius vetus), що його названо „Digesta“ або „Pandectae.“ В „Codex Justinianus“ зібрано всї важнїйші цїсарські рішення з попереднїх збірок, котрим одночасно відібрано законну силу. В 533. р. видано також підручник початкового права п. з. „Institutiones.“ Головний кодекс права поправлено й видано наново 534. р. В додатку долучено нові цїсарські закони (novellae, розум. leges), писані головно грецькою мовою.

Сьогодня відомий Кодекс Юстиніяна більше під назвою „Corpus iuris civilis“, під якою видав його з коментарем женевський професор Діонізій Готофред (1583. р.)

Подаю тут кілька ядерних правничих формулок, що мають загальнійше значіннє:

Summum ius summa iniuria — найвисше право, се найбільша кривда.

Suprema lex salus rei publicae esto! — Найвисшим законом хай буде добро держави!

Caveant consules, ne quid res publica detrimenti capiat! — нехай дбають провідники народу, щоби держава не зазнала шкоди!

Nemo iudex in causa (re) sua—нїхто не може бути суддею власної справи.

Audiatur et altera pars! — треба вислухати й противну сторону!

Cui bono? або cui prodest? Кому на добро? На чию користь?

Богато учених у 2. столїттю займаєть ся грамати кою і метрикою, але їх писання переважно запропастили ся.

Немало цїкавив дослїдників римський правопис, його історія, спосіб писання букв, правописні похибки, то що. „De orthographia“ писали Цезелліїй Віндекс, Квінт Теренцій Скавр, Велїй Льонґ (Longus), Флявій Капер. Инші граматики виготовляли наукові пояснення (commentarii) до поетичних і прозових творів.

Емілїй Аспер писав коментарії до комедій Теренція, творів Салюстія й Вергілія, Гелєній Акрон (Acro) до „Адельфой“ і „Евнуха“ Теренція, до сатир Персія й мабуть до Горація. Твори останнього видав із граматичним і стилїстичним коментарем Помпонїй Порфіріон. Статілїй Максим виписував із творів Катона й Цицерона рідкі слова, singularia, (по грецьки: гапакс ейремена). Сульпіцій Аполлінар написав кілька граматичних студій і віршовані змісти (argumenta) до поодиноких пісень Енеїди, по 6 гексаметрів кождий зміст, і до Теренцієвих комедій в ямбічних сенарах. Цїлість граматики обробив Marius Plotius Sacerdos. В тре-

тій книзі подає він нарис метрики. Африканець Юба видав перерібку грецької метрики Геліодора. Підставою всіх метричних систем уважав він певне число основних розмірів, „metra prototypa“, з котрих виводив усякі вірші, періоди й строфи.

З третього й четвертого століття дійшло до нас кілька повних граматик.

С. Marius Victorinus написав велику „Ars grammatica“, з котрої дійшла до нас тільки метрика. Вікторін став пізнійше християнином і писав теольогічні розправи.—Підручник Елія Доната „Ars Donati grammatici urbis Romae“ був дуже популярний у середніх віках. Його граматика заховала ся нам у двох виданнях, повнім і скороченім. Крім того маємо частини його доброго коментаря до Теренція й Вергілія. Инший Донат (Тит Клявдій) написав пояснення до Енеїди, так само граматик Сервій Мавр.

Граматики Харізія й Діомеда мають вартість ізза цитатів і виписок із давнійших добрих жерел.

Та найосновнійший історично-критичний підручник граматики написав коло 500. р. Прісціян: „Institutiones grammaticae“ у 18 кн., де він зібрав разом висліди многовікової праці ріжних учених і дослідників. Його compendium студіювали побіч Доната пильно в середніх віках і на початку нових до XVII. ст.

Три вчені, родом з Африки, видають енциклопедичні збірники всяких наукових відомостий. 1. А. Gellius з II. ст. написав, переважно в Атенах, обємисту працю: „Noctes atticae“ в 20 книгах, з котрих осьма книга запропастила ся. Автор виписував з усяких авторів цікаві замітки з области граматики, язикознавства, історії, письменства, старинностий, історії культури і звичаїв, права, фільософії і природничих наук і тим способом заховав нам нераз цінні цитати з творів, котрих сьогодня не маємо. В передмові подає заголовки розділів. При впорядкуванню зібраного з книжок матеріялу не держав ся автор ніякої методи, а подавав нотатки так, як йому попали ся в руки. Збірник призначив він первісно для своїх дітий, бажаючи дати їм цікаву й ріжнома-

нїтну лєктуру без зайвого наукового балясту. Критичний змисл Ґеллїя не надто вироблений. Стиль його писань штучний, архаїстичний. — 2) Нонїй Марцель (коло 300. р.) написав науковий збірник: „Compendiosa doctrina per litteras ad filium“, важний задля численних цитатів. 3) Марціян Капелля попав на орігінальну гадку вбрати науковий предмет у поетичну форму аллєґорії, нїби бог Меркурій женить ся з Фільольоґією (I. і II. кн.). В дальших сїмох книгах дає автор нариси історії сїмох вольних умілостий: граматики, діялєктики, реторики, ґеометрії, аритметики, астрономії й музики (та метрики). — Златинїзований Грек Макробій Теодозій видав збірку діяльоґів „Сатурналїя“ про грецькі і римські старинности. Заховав ся також його коментар до Ціцеронового „Somnium Scipionis“.

Підручник астрольоґії написав Юлїй Фірмік Матерн (коло 350. р.).

Лїкарська наука заступлена в сїй добі досить богато. Квінт Серен Саммонїк видав збірку віршованих лїкарських приписів „De medicina praecepta.“ Caelius Aurelianus переклав два твори грецького лїкаря Сорана (коло 120. р.) про наглі (гострі) й хронїчні недуги.

З области військової вмілости маємо підручник Флявія Веґетія Рената „Epitome rei militaris“, зложений на основі давнїйших авторів.

II. ХРИСТІЯНСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО.

Коротко згадаю тут про християнську латинську літературу, що входить уже в обсяг науки теольогії. З латинських батьків церкви найславнійші були Тертуліян, Гієронім і Амброзій. Їх численні твори, в котрих вони звертають ся з науками до широких кругів християнського і поганського простолюддя, мають переважно полємічний і апольогетичний характер. Поборюючи ідеольогію поганських письменників, цитують вони часто їх думки та наслїдують форму їх писань.

Один із перших полємістів був M. Minucius Felix, родом з Африки. В своїм діяльогу „Octavius“ боронить він християн від ріжних закидів: що нїби то вони покинули батьківську віру, що їх забобон не згоджуєть ся з переказаною мораллю, тощо. Сей твір звертаєть ся своїм вістрєм почасти проти ретора Фронтона, що виховував наслїдників престолу в протихристіянському духу.

Q. Septimius Florens Tertullianus (160—240) був родом із Картаґіни, де пізнїйше став презвитером. З його творів важнїйші отсї: Apologeticus (коло 198. р.), де автор боронить християн від усяких закидів, Ad nationes, De monogamia (про одноженство).

В його творах слїдно письменський розмах і фантазію, дотеп і пристрасть, але стиль не надто ясний і приступний.

Thascius Caecilius Cyprianus (200—255), епископ Картаґіни, погиб мученицькою смертью на приказ Валєнтиніяна. В своїх творах, як „De catholicae eccle-

siae unitate, наслїдував він Тертуліяна, але писав значно спокійнїйше.

L. Caecilius Firmianus Lactantius був родом із Африки. На христіянську віру перейшов він у пізнім віці. Писав головно за панування Діоклеціяна. Вже як старшого чоловіка покликав його цїсар Константин на вчителя й виховача цїсаревича Кріспа. З його творів важнїйші: „Про смерть мучеників“, „Про божий гнів“, „Божі встанови“.

В другій половинї 4. і на початку 5. столїття трудили ся три найвизначнїйші отцї латинської церкви: Амброзій, Гієронїм і Авґустин.

Амброзій (340—397) був родом із бельґійської Галлії. Вступивши в державну службу, дістав заряд горішньої Італії. Від 347. р. був медіолянським епископом і поборював завзято секту аріянів. Писав догматичні й екзеґетичні твори „Про віру“, „Про святого Духа“, церковні пісні в ямбічних диметрах, як „Veni redemptor gentium!“ (Прийди людий спасителю!). Під його іменем заховала ся також славна пісня невідомого автора „Te deum laudamus“ (Тебе, Боже, хвалимо).

Гієронїм (331—420) уродив ся в Стрідонї в Дальматії. Замолоду подорожував богато по східних провінціях і вів 4 роки аскетичне життє на самотї в пустинї Халькіди. Від 386. р. до смерти перебував у монастирі коло Вифлеєму, занятий лїтературною працею. — В творі „De viris illustribus“ подає він історію богословського письменства, на взір Светонія. Для христіянства прислужив ся він головно своїм популярним перекладом біблії і хроніки Евзебія.

Авґустин (354—430) був родом із Нумідії, а вчив ся в Мадаврі й Картаґінї. Належав до секти манїхейців. В 33. р. життя охрестив ся і з часом дійшов до становища епископа. Помер у Гіппонї, коли місто облягали Вандали.

Писав фільософічні й реторичні твори: „Про щасливе життє“, „Про безсмертність душі“, „Про музику“, „Основи діялектики“ й инші. З теольоґічних його пи-

сань найцінніїші: „Про християнську науку“, „Про Трійцю“, „Про божу державу 22 книги“.

Всіх творів написав 93 у 233 томах. Найпопулярніїшими одначе являють ся його „Сповіди“, де подає свій життєпис. Дійшло до нас також 270 його листів.

На кінець згадаю про християнську історіографію. Короткий огляд історії людства від сотворення світа аж до пятого століття по Хр. подав Сульпіцій Север, презвитер з Аквітанії, в книжці „Chronicorum libri II.“ Іспанський духовник Орозій написав цінну історію: „Historiarum adversus paganos l. VII“, в котрій опер ся також на поганських істориків, як Лівій, Тацит.

Кассіодор Сенатор (480—575) був державним урядником і служив чотирьом цісарям. Видав свої похвальні промови, кілька граматичних і теольогічних розвідок, науковий підручник для духовних вихованців („Institutiones divinarum et saecularium litterarum“) і велику „Хроніку“ від Адама до початку VI. ст., що обнимала більше як 52 століття.

КІНЕЦЬ.

Показчик до римської лїтератури.

Коли мова про історію латинської лїтератури — то не від річи буде для повноти образу подати спис творів римських авторів, яких досїль переведено на українську мову, тим-більше, що не кождому хочеть ся нишпорити по ріжних часописях й журналах, витрачуючи багато часу, на вишуканнє розмірно невеличкого числа українських перекладів з клясичних язиків, щоб в той спосіб пізнати важнїйші прояви римського письменства в українській мові. До сього декому із Шановних Читачів інтересно буде дізнати ся, що саме присвоєно рідному письменству з творів латинських клясиків, хто це зробив і де їх надруковано, щоб можна успішнїйше контінуувати працю дотеперішнїх перекладчиків-фільольоґів. Понадто подаємо хоч важнїйшу лїтературу обґовореного предмету, показчик писань українських авторів про римську історію та письменство. як неменше спис українських шкільних підручників, якими покористують ся наші педаґоґи при навчанню латинської мови по українських ґімназіях — хоч на жаль, наш показчик не вичерпує цїлого матеріялу по причинї відсутности жерел і браку комплєтів „Periodica“, яких годї роздобути на провінції.

Все-ж таки автор надієть ся, що згодом доповнить всякі похибки й браки отсього спису, видаючи його окремою відбиткою а тодї отсей показчик вийде повнїйшим і докладнїйшим.

I.

ПЕРЕКЛАДИ Й ПЕРЕСПІВИ ЛАТИНСЬКИХ АВТОРІВ НА УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.

АВЗОНІЙ МАҐНІЙ: **Апострофа до Мозеллї.** (частина) — в перекладї Тараса Франка, надрукована в нашому „Оглядї історії римської лїтератури“, стор. 172.

АКЦІЙ ЛЮЦІЙ: **Арґо** (II, 35), — уривок з трагедії „Медеї“ в перекладі Тараса Франка, ibid., стор. 36—37.

АПУЛЄЙ МАДАВРСЬКИЙ: **Амор і Псіхе.** Мітольоґічне оповіданнє в перекладі Д-ра Івана Франка. Виданнє „Універзальної Бібліотеки“, Nr. 5. Львів, 1909, 16о, IX + 54 стор. —

ВАРРОН ТЕРЕНЦІЙ М.: **Буря** — уривок з сатири „Marcipor“ в перекладі Тараса Франка в нашому „Оглядї...“, стор 61—62.

ВЕРҐІЛІЙ ПУБЛІЙ МАРОН: **Буколики** (Bucolica) переклав старо-церковщиною з признаками народньої мови в XVII. століттю Лобисевич.

— **Буколіка.** 4-та еклога. Переклав прозою Микола Зеров. „Літ. Наук. Вістник“, Київ, 1918, кн. II/III, стор. 180—182.

— **Грамотика** або **Мужицька приправа** (Meretum). Поема в перекладі Д-ра Івана Франка, у збірці: „Переводи і наслідованя Осипа Шухевича“. Львів, 1893, стор. 230—233.

— **Енеїда** на українську мову перелицьована Іваном Котляревським (в VI піснях. Передрук першого повного видання з 1842 р. Львів, 1918, 8о, VI + 227 стор.

— **Енеїда Вергилія.** Переложив II-гу кн. Боднаренко. „Зоря Галицкая“, Львів, 1850, Nr. 74.

— **Енеянка.** Переклад першої пісні (657—756) Степана Руданського. „Твори“... Вид. Тов. „Просвіти“. Львів, 1913, Том. II, стор. 400—404.

— **Пісня про хліборобство** (Georgica). Поема в перекладі Осипа Шухевича, у збірці: „Переводи і наслідованя“ Осипа Шухевича. Львів, 1893, стор. 18—128.

— **Скотарські поеми** (Bucolica). Частина в перекладі Осипа Шухевича. ibid. стор. 211—223.

ГОРАЦІЙ ФЛЯКК КВІНТ. З творів сього поета маємо в українському перекладі слїдуючі поезії:

Гимн до Гермеса в перекладі Івана Франка в книжочці „Алькай і Сапфо“. Львів, 1913, стор. 15—16.

— **З Листів** маємо: 1. До моєї книжки (I, 20.) в перекладі Івана Франка, надрук. „Взори поезиї і прози для кляси

V шкіл серед. виданнє д-ра К. Лучаковського. Львів, 1894, стор. 185—186 і 2. Глум над поетичним шалом (II, 453—476) в перекладі Тараса Франка в нашому „Оглядї"... стор. 87.

— **З од і пісень** перелицював шість од Петро Гулак Артемовський, а саме: 1. До Пархома II. (I, II.); — 2. До Любки (I, 23.); — 3. Розкаяннє Охріма (I, 34); — 4. До Пархома I. (II, 3.); — 5. До Терешка (II. 9. ; — 6. До Грицька (II, 14.); — див. його „Твори"... вид. Тов. „Просьвіта", Львів, 1904, стор. 392—403.

Три оди Горація переклав Іван Франко: 1. До Корабля (I, 14.); — 2. До Аполльона (II, 18.); — 3. До Аристія Фуска (I, 22.), а надрук. їх у „Взорах поезиї і прози"... Львів, 1894, стор. 135—137.

Двайцятдві оди переклав Д-р Василь Щурат і видав їх збіркою п. з.: Вибрані Оди Горація, Перемишль, 1901, 8o, 33 стор. Ось їх спис:

До Мецената (I, 1.); До Корабля з Вергілїєм (I, 3.); До Л. Секста (I, 4.); До Віпсанія Аґріппи (I, 6.); До Мунація Плянка (I, 7.); До Левконої (I, 11.); До Мецената (I, 20.); До Аріетія Фуска (I, 22.); До Вергілїя (I, 24.); До Ікція (I, 29.); До Аполліна (I, 31.); До Саллюста Кріста (II, 2.); До Деллїя (II, 3.); До Септімія (II, 6.); До Помпея Вара (II, 7.); До Вальґія Руфа (II, 9.); До Лїцінія Мурени (II, 10.); До Квінта Гірпіна (II, 11.); До злощастного дерева (II, 13.); До Мецената (III, 8.); До Мельпомени (III, 30.); До Льоллїя (IV, 9.). Понадто переспівав (деякі переклав) оди і еподи Тарас Франко і видав їх у збірках: „З чужої левади". Львів, 1913; — „Старе вино в новім міху", Львів, 1913 і в „Збиточному Аморі", Львів, 1918. Ось їх заголовки:

1. На хвилях любови (I, 5.); — 2. Закоханий спортовець (До Лїдії, I, 8.); — 3. Carpe diem! (I, 11.); — 4. Заздрість (I, 13.); — 5. До Венери (I, 19.); — 6. Соромлива дївчина (До Хльої, I, 23.); — 7. Даремні вижидання (I, 25.); — 8. До дївчини Піпляї (I, 26.); 9. Зіпсуттє обичаїв (III, 6.); — 10. Лїдія й Горацій (III, 9.); — 11. До Хльориди (III, 15.); — 12. Пісня при винї (III, 28.); — 13. До Торквата (IV, 7.); — 14. До Лїкії (IV, 13.); — 15. Алькаєва пісня; — 16. Вигоди безжурного життя; — 17. Війна й дївоча краса; — 18. До Альфія — лихваря (епода); — 19. До Мевія, лихого поета (епода); — 20. До Постума; — 21. Запросини на бенкет. (До Ме-

цената); — 22. Літом на село. (До Тиндарівни); — 23. Любов до служниці; — 24. Любовні чари (епода 3.); — 25. Любовне оружжє; — 26. На іменини Мецената (До Филлїди.); — 27. Невірна дівчина; — 28. Поетичний шал; — 29. Поет-забудько; — 30. Поет на забаві; — 31. Примхи Венери; — 32. Товариський бенкат; — 33. Фільософія й забава.

— **З сатир Горація** маємо дві в перекладї Івана Франка: Причепа (сатира I, 9.) і Город і село (сатира II, 6.), надрук. у „Взорах поезиї і прози"..., Львів, 1894, єтор. 172—179.

ЕННЇЙ КВІНТ: **На безмірному крайнебі...** (Уривок з книги сатир „Сціпіон") в перекладї Тараса Франка в нашому „Оглядї"... стор. 32—33.

КАТУЛЬ В. КВІНТ: **З пісень** переклав Д-р Іван Франко дві поезії: „Видаєть ся менї мов з богами рівня" і „Закоханому хлопцю", в книжочцї п. з.: Алькай і Сапфо, Львів, 1913, стор. 38—39 і 48, — а Тарас Франко переспівав **ТРИЙЦЯТЬ КІЛЬКА ПІСЕНЬ** Катулля помістивши їх в згаданих збірках своїх переспівів, ось вони: 1. Акме і Сентімій (45); — 2. Аннали Волюзія (36); — 3. Весїльна пісня (59); — 4. Влїзливий Вар (10); — 5. В судї (53); — 6. Гимн на честь Діяни (14); — 7. Горяча молитва (109); — 8. До Вара (22); — 9. До Верана; — 10. До Кальва Лїцинїя; — 11. До Лєзбії; — 12. До приятелів (28); — 13. До Фабулля; — 14. До Ювентія (48); — 15. Камінне серце (60); — 16. Лиха слава (40); — 17. Лїк на катар (44); — 18. Ненависть і любов (85); — 19. Непотїшний (38); — 20. Поет про себе; — 21. Поклик до Цецілїя; — 22. Посвята Корнелїєви Непосови; — 23. Смерть воробця; — 24. Товстий муж (17); — 25. Фезель й корабель; — 26. Чемний привіт (48), — всї наведені поезії в збірцї п. з.: „Старе вино в новім міху". Понадто в збірцї „З чужої левади". помістив слїдуючі поезії Катулля: 27. До М. Туллїя Ціцерона (45); — 28. До скритого Камерія (55); — 29. До Фура (23); — 30. Запросини на обід (47); — 31. Клене і кохає (92 ; — 32. Поворот до Риму (46); — 33. Розпустна Лєзбія (58) і 34. Руф з Бононії (59).

КВІНТИЛЇЯН МАРКО ФАБІЙ: **Institutionis oratoriae libri XII.** Вільний переклад уступів з кн. I, роз. 1. 2. 3; з кн. II, роз. 2, 7, 9 і з кн. XI. роз. 2. пера Д-ра Івана Демянчука

в брошурі: „Ректор Квінтиліян як педагог“, Львів, 1914, 8o, 20 стор.

КУРЦІЙ КВІНТ І УФ: **Фільотас.** Старинний процес за зм**о**зу на королівське життє. Оповіданнє Квінта Курція Руфа. З латинської мови переклав Іван Франко. Виданнє Видавничої Спілки. Літ. Наук. Бібліотека, Nr. 2. Львів, 1901, 16o, 53 + 11 стор.

— **Недуга и виздоровленє Александра Великого.** (Уривок) вільний переклад Д-ра Омеляна Огоновського, надрук. „Руска Читанка“ для серед. кляс. вид. Ю. Романчука. Львів, 1871, стор. 159—162.

— **Смерть Александра.** (Уривок) в перекладї Д-ра Омеляна Огоновського, надрук. „Читанка руская для низ. гимн.“ Ч. II., Львів, 1866, стор. 177—179.

— **Царь Абдолонимъ.** (Уривок) в перекладї Д-ра Омеляна Огоновського, ibid. стор. 162—163.

ЛЇВІЙ ТИТ: **Децій Мусъ.** (Уривок) в перек. Амброзія Шанковського, ibid. стор. 221—225.

— **Диктаторъ Л. Папирій Курсоръ,** в того-ж перекладї, ibid. стор. 230—238.

— **Коріолянъ.** (Уривок) в перек. Василя Ільницького, надрук. „Руска Читанка“, ч. I. Львів, 1879, стор. 124—129.

— **Менений Агрипа.** (Уривок) в перек. Василя Ільницького, надрук. „Читанка руская“... ч. II., Львів, 1866, стор. 88—90.

— **Титъ Манлій.** (Уривок) в перек. Амброзія Шанковського, ibid. стор. 208—210.

— **Titi Livii ab urbe condita lib XXI,** після видання Вельфлїна переложив К. Лучаковський, див.: Sprawozdanie dyrekcyi c. k. gimnazyum akademickiego za rok szkolny 1876/7. Львів, 1877, стор. 3—54.

ЛЮКРЕЦІЙ КАР. ТИТ: **Апострофа до Венери.** (Уривок з поеми „De rerum natura“) в перек. Тараса Франка в нашому „Оглядї“... стор. 51—52.

ЛЮЦІЛЇЙ: **Що таке чеснота?** (З кн. VI. Г. Елїя Фірміяна) в перек. Тараса Франка, в нашому „Оглядї“... стор. 45—46.

МАРЦІЯЛЬ МАРКО ВАЛЄРІЙ: **З епіґрам** переклав і переспівав Тарас Франко понад пятдесять поезій як пр.: 1. Скупий Господар (I, 20.); — 2. Недобрий товариш (I, 27.); — 3. Ох, не люблю (I, 32.); — 4. До Фідентина (I, 38.); — 5. Нещирий приятель (I, 63.); — 6. Бокевільний з любови (I, 69.); — 7. Цинна-шептун (I, 89.); — 8. Політик (I, 95.); — 9. Адвокат (I, 97.); — 10. Стережена жінка (I, 99.); — 11. Не винен (II, 3.); — 12. „Свої" вірші (II, 20.); — 13. Непудрованій красуні (III, 3.); — 14. Дурний Квінт (III, 8.); — 15. Довірчивий слїпець (III, 15.); — 16. Сам і не сам (III, 26.); — 17. Бабуся (III, 32.); — 18. Панна з одним оком (III, 39.); — 19. Фарбований молодець (III, 43.); — 20. Поет-причепа (До Лїґуріна. III, 44.); — 21. До Лїґуріна (III, 46.); — 22. Гордовита шляхтянка (V, 17.); — 23. „Правний" заступник (V, 61.): — 24. Злослива доля (VI, 79.); — 25. Злий поет (VI, 82.); — 26. Талановита голоза (VII, 9.); — 27. Бенкет без масок VII), 16.); — 28. Що вартнїйше? (VII, 33.); — 29. Макрови (VIII, 5.); — 30. Рівність у подружію (VIII, 12.); 31. Хитрий Цинна (VIII, 19.); — 32. Гаврови (VIII, 27.); — 33. Короткі вірші (VIII, 29.); — 34. Бездїтний Дентон (VIII, 31.); — 35. Голодний співець (IX, 19.); — 36. Хто щасливійший? (IX, 92.); — 37. Люта зависть (IX, 97.); — 38. Жаль свободи! (IX, 100.); — 39. Старежна старушка (X, 39.); — 40. Хоч гірше та инше (X, 46.); — 41. „Дорогі" вірші (XI, 5.); — 42. Дім на ніч (XI, 34.); — 43. Муж нездара (XI, 40.); — 44. Приятелї богача (XI, 44.); — 45. Герой від любовних листів (XI, 64.); — 46. Дивне диво (XI, 66.); — 47. Дешеві похвали (XII, 80.); — 48. Упертий конкурент (XII, 94.); 49. Стенограф (XIV, 208.); — 50. Бідний Ґого (кн.?); — 51. „Дорогий" приятель (кн. ?); — 52. Не смій ся, а плач! (кн. ?); — 53. Щирий приятель (кн. ?); — всї надруковані в двох збірках переспівів автора п. з.: „З чужої левади", Львів, 1913 і в книжочці п. з.: „Старе вино в новім міху". Львів, 1913.

НЕВІЙ ҐНЕЙ: **Тарентська дївчина.** (Уривок з Тарентеллї) в перекладї Тараса Франка в нашому „Оглядї..." стор. 13—14.

ОВІДІЙ НАЗОН МАРОН: **З елеґій** переспівав Тарас Франко слїдуючі поезії: 1. Воєнні і любовні дїла; 2. Де шукати дївчат; 3. Заборонений овоч; 4. Любовна штука; 5. Любовні примхи; 6. Ненаситна любов; 7. Побідний амор; 8. Стере-

жена коханка; 9. Широке серце і 10. Як приподобати ся дівчині? всї у збірці: „Збиточний амор“, Львів, 1918, стор. 53—71. Одну елегію Овідія переклав Іван Франко п. з.: Прощаннє (I, 3.), надрук. у „Взорах поезиї і прози“... Львів, 1894, стор. 169—172.

— **З листів** переклав Д-р Іван Франко лист. п. з.: „Невірному другови“ (з Понту) (IV, 3.), ibid. 183—185.

— **Метаморфози** (сїм пісень) переклав Іван Сердешний (Стешенко), які друкували ся в „Правдї“ в 1893 р. і вийшли окремою відбиткою: Львів, 1893, 8⁰, 144 + XII стор. Деякі уривки перекладалидругі українські письменники як: О(сип) М. (аковей.) фрагмент п. з.: „Орфей й Евридика“ (X, 8—77.) „Зоря“, 1886, Nr. 4; — Олена Пчілка переклала уступ про „Дедаля і Ікаря“ (надрук. „Молода Україна“ додаток до „Рідного Краю“, Київ, 1908, Nr. 9, стор. 19—22.) і фрагмент п. з.: „Кипарис“ в „Зорі“, Львів, 1889, Nr. 13 і 14; — Михайло Драгоманів переказав прозою „Думки про старі доби або віки“ з Овідія „Метаморфоз“ в публїкації „Рай і поступ“, Львів, 1899, стор. 3—9; а проф. Володимир Дикий переклав прозою той самий уступ п. з.: „Про чотири доби людського рода“. (З „Перемін“, кн. I.), надрук. „Молодїж“, місячник для молодїжи під редакцією Е. Мандичевського. Тернопіль, 1905, стор. 82—84.

ПАКУВІЙ. **Опис бурі.** Уривок з якоїсь трагедії, що загинула перек. Тарас Франко в нашому „Оглядї...“ стор. 35.

ПЛЇНІЙ ҐАЙ, молодший. **З листів** того автора переклав Д-р Іван Демянчук, Ad Traian, 96, пишучи статтю п. з.: „Плїнїй молодший про Християн“ — в „Учителю“, Львів, 1909, Nr. 7.

ПРОПЕРЦІЙ. **З поезій** того автора переспівав Тарас Франко отсї: 1. В день уродин Цінтії, — 2. Вірна жінка, — 3. Заздрість і любовна журба, — 4. Збиточний амор, — 5. Природна і штучна краса, — 6. Туга за красою, — 7. У милої пізно в ночі — всї переспіви у збірці „Збиточний амор“, Львів, 1918, стор. 34—48.

СЕНЕКА ЛЮЦІЙ АННЕЙ: **Кілька мислий Сенеки** зібрав П[етро] К[арманський] друкуючи їх у „Сьвітї“ лїт. наук. часописї, Львів, 1906, стор. 75.

СТАЦІЙ ПУБЛІЙ ПАПІНІЙ: **Виїмки з поеми „Ахілєїди“ і „Тебаіди“** переклав Тарас Франко в нашому „Огляді“, стор. 110—113.

ФЕДР: **З байок Федра** переведено досіль на українську мову отсї: 1. Вовк і пес, переклав **М. Р.** надрук. „Ілюстрована Бібліотека для молодіжи під ред. О. Поповича, Чернівці, 1893, стор. 125; — 2. Езоп і борець-побідник *(як нераз можна пристидати хвалька)*. Байка з кн. V, 9. Переклав Тарас Франко в нашому „Огляді“... стор. 102; — 3. Лис і бузьок *(I, 26.)*, переклав Тарас Франко ibid. стор. 103; — 4. Король Димитрій і поет Менандер в перек. Д-р Іван Франко у збірці „Менандер“ виданнє „Універзальної Бібліотеки“, Львів, 1911, стор. 6—7. — 5. Око господаря усе бачить, перек. **М. Р.** в „Ілюстрованій Бібліотеці для молодіжи“... Чернівці, 1893, стор. 126.

ЦЕЗАР ЮЛІЙ **К.: Вспомини о війні з Ґалійцями.** Книга 1—30. Переклав з латинської мови Іван Франчук. Вид. „Бібліотеки клясиків грецьких і римських“. Зошит 1. Коломия, 1901. 16о.

II.

ВАЖНІЙШІ ПРИЧИНКИ, СТАТТІ І СТУДІЯ УКРАЇНЦІВ про РИМСЬКУ ІСТОРІЮ й ЛІТЕРАТУРУ.

I. На українській мові:

ВИСКОВАТОВ В-ЧАЙЧЕНКО В.: **День у римському цирку.** (Стаття) „Дзвінок“. Львів, 1895, Nr. 13 і 16—17.

ГОДИНСЬКИЙ ЯРОСЛАВ др.: **Переклади й переспіви з клясичних поетів Тараса Франка.** (Рецензія). „Наша Школа“, Львів, 1914, зош. I, стор. 55—58.

ГОРДІЄНКО ДАНИЛО: **Картагенці й Римляни.** Три історичні оповідання. Накладом Руського Товариства педаґ. Львів, 1893, 8о 75 стор. (Зміст: 1, Дуїлий та Регуль або славна війна картагенська, стор. 3—33; — 2. Ганнібаль, славний прові-

дниця війська Картагенська, стор. 34—65; — 3. Зруйнованнє Картагену, стор. 66—75.)

ДЕМЯНЧУК ІВАН Д-р: **Землетрясенє в старині.** (Стаття). „Учитель", Львів, 1909. Nr. 3/4, стор. 54—56. (Автор переказує думки фільософа СЕНЕКИ про трясення землї).

— **Пліній молодий про Християн.** (Стаття і переклад листу „Ad Traian" (96). „Учитель", Львів, 1909, Nr. 7, стор. 109—111.

— **Ректор Квінтиліян як педаґоґ.** (Стаття). „Учитель", Львів, 1914, Nr. 1, стр. 17—24; — Nr. 2, стор. 51—54; — Nr. 3, стор. 80—85; — Nr. 4, стор. 115—117 — і окремою відбиткою, Львів, 1914, 8o, 24 стор.

ДИКИЙ ВОЛОДИМИР: **Вражіня з подорожи по Італії.** (Опис старинного Неаполю і Помпеї). „Наша Школа", Львів, 1914, стор. 24—43.

— **Лєктура Вергілієвої Енеїди** з долученнєм проби лєкції „Aeneidos VI, vr 155—235. (Стаття). „Наша Школа", 1917, Зш. 1/2, стор. 13—29.

ІЛЕВИЧ РОМАН Д-р: **Значінє клясичного сьвіта для сучасної культури,** ibid. зш. 5/6, стор. 1—15.

КОБИЛЯНСЬКИЙ ЮЛІЯН: **Про житє і письма М. Т. Ціцерона.** (Біоґрафія). VIII. Jahresbericht des k. k. zweiten Staatsgymnasiums in Czernowitz, 1904/5. Чернівцї, 1905, стор. III—XXXIII.

КОКОРУДЗ ІЛІЯ: **Старинна штука в ватиканьскім музею.** (Стаття). Звіт ц. к. Дирекциї академіч. ґімн. за рік шк. 1906/7. Львів, 1907, стор. 5—27.

КОПАЧ ІВАН Д-р: **Латинські інфінітіви на — ier.** (Студія). „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка", Львів, 1901, том XXXIX, стор. 1—2.

ЛУЧАКОВСЬКИЙ КОНСТАНТИН Д-р: **З подорожи по клясичних землях.** (Враженія з Риму, Неаполю і Атен) — Правда", Львів, 1894, стор. 469—481.

МІЛЛЄР ЕВГЕН: **Катон з Утики.** (Примітка). „Дзвінок", Львів, 1904, Nr. 1, стор. 10—11.

ОСАДЦА МИХАЙЛО Д-р: **Горація и Куріянціи** (Уступ із Шульца) стор. 185—186.

— **Кончина Ганибаля и Сципіона.** (Уступ із Штакого), стор. 270—272.

— **Луциній Столонъ и Луцій Секстъ.** (Уступ із Штакого) стор. 217—218.

— **Одѣніе Римлянъ.** (Із Мозарта читанки). Уступ, стор. 288—289.

— **Поводъ до второи Пуньской войны.** (Уступ із Штакого), стор. 247—249.

— **Похôдъ Ганибаля въ Италію.** Уступ. (Із Штакого), стор. 256—260.

— **Причина Трояньской войны.** (З чит. Мозарта,) стор. 50—51.

— **Ромулъ основатель и первый царь Римскій.** Із Штакого, стор. 180—182.

— **Старожитный Римъ.** Із Шульця, стор. 283—287.

— **Торжество римского тріумфу,** стор. 275—276.

— **Діомедъ и Главкъ.** Із Шульця стор. 74—75. — Читанка руская для низш. гимн. ч. II., Львів, 1866. — Читанка руска для низш. шк. серед. ч. I., Львів, 1871. — Руска читанка для низш. кляс шк. серед. уложив Ю. Романчук, ч. I., Львів, 1879.

ПОДОЛИНСЬКИЙ МИХАЙЛО: **Помпеѣ й Геркулянумъ.** (Уступ. „Руска читанка для IV. кляси шк. серед. вид. О. Партицького. Львів, 1886, стор. 29—34.

— **Чужинцѣ въ Неаполю,** ibid. стор. 140.

СЕЛЕЦЬКИЙ К.: **Подорожъ до Риму,** ibid. часть II, Львів, 1871, стор. 303—307.

ТЕРЛЕЦЬКИЙ І.: **Катакомбы римскій.** (З подорожніх записок), ibid. стор. 307—310.

ФРАНКО ІВАН Д-р: **Про житє і твори Віргілія.** (Біографія) у збірці: „Переводи і наслідованя Осипа Шухевича". Львів, 1893, стор. 9—15.

ФРАНКО ТАРАС: **Життєписи:** 1. Горація, стор. 23—24; — 2. Катулля, стор. 9—10; — 3. Марціяля, стор. 33—34 у збірці

переспівів „З чужої левади“, Львів, 1913; — 4. Овідій Публій (біографічна замітка), стор. 51—52; — 5. Проперцій Сервій (біогр. замітка), стор. 33 — у збірці переспівів „Збиточний амор“, Львів, 1978.

— **Огляд історії римської літератури.** Видання „Всесвітньої Бібліотеки“, Nr. 17. Львів, 1919, 8⁰, 212 стор. — Ціна 12 К.

ЧЕХОВСЬКИЙ ДМИТРО: **Домашні боги в Помпеях.** Стаття з ілюстр. „Звіт Дирекції ц. к. II. гімн. в Перемишлі“ за рік шк. 1899/1900. Перемишль, 1900, стор. 3—24.

ЧИЧКЕВИЧ А.: **Римский Сенат.** (De senato romano). Справоздане дирекції ц. к. гімн. за рік шк. 1896/97. Перемишль, 1897, стор. 3—39.

ЩЕРБАКІВСЬКИЙ ВАДИМ: **Римська архітектура.** З праці того автора: Архітектура у ріжних народів і на Україні. Львів-Київ, 1910, стор, 87—96.

*** **Мітольогія Греків і Латинців-Римлян.** (Стаття). „Дзвінок“, Львів, 1894, Nr. 1—3, 5, 8, 10 і 12. 1895, Nr. 2—6.

*** **Похорони у старинних Греків і Римлян.** (Стаття), ibid. 1904, Nr. 7, стор. 92.

*** **Пословці і звороти, взяті з історії і мітольогії давних народів.** (До Римлян відносять ся уступи: Ab ovo. Alea estiacta Антиноус. Аристарх. Aut Caesar. Hannibal ante portas. Homus novus. Ганімед. Graechos. Divide et impera. Донат. Інавґурація. Като. Катиліна. Меценат. Nε sutor... Omnia mea mecum porto. Терсит. Fuimus. Troes. Янус. — „Молодїж“. Місячник для учачої молод. Тернопіль, 1905, стор. 48—49, 116, 150—151. 251—252, 299, 332—333, 360—366.

*** **Тиберій Грахъ.** (Уступ.) „Нива“. Наук.-літер. часопись під ред. К. Горбаля, Львів, 1865, Nr. 19.

II. На латинській мові.

ДИКИЙ ВОЛОДИМИР: **De sententiis et proverbiis Horatianis.** Звіт дирекції ц. к. II. гімн. в Перемишлі за рік шк. 1903/4, 1904/5. Перемишль, 1905, 8⁰, 24 + 44.

КОПАЧ ІВАН Д-р: **De Horatii rectae vitae praeceptis.** „Eos“, Львів, 1901, кн. ?

ЛЕВИЦЬКИЙ ПЕТРО: **De natura infinitivi atque usu apud Horatium praecipue lyrico.** „Jahresbericht des k. k. Ober-Gymnasiums in Lemberg für das Schuljahr 1891/2," Львів, 1898, стор. 3—25.

ЛУЧАКОВСЬКИЙ К.: **Cornelii Taciti ars scribendi nonnullorum vocabulorum significatione illustratur ac fatum quid valeat altius inquiritur.** Справозданє дирекції ц. к. гимн. акад. за рік 1883/4. Львів, 1884, 53 стор. відбиткою.

— **Nestoris re litteraria adumbrata eiusdem Chronicon capp. 1—56 in Romanorum sermonem convertuntur.** ibid. за роки 1884, 1887, 1888 і 1889, стор. 26 + 9 + 34 + 56.

— **Nestoris chronicon capp. 57—67 in Romanorum conversa,** ibid. 1891, 8o, 19 стор.

ПОСАЦЬКИЙ М.: **De coniunctivi modi apud Vergilium natura usuque.** „Звіт дирекції ц. к. гімназії в Коломиї за рік 1908/9", Коломия 1909, стор. 5—45.

РИБЧУК ПРОКІН: **Quibus grammaticis formis Horatius agentium fines in suis operibus expresserit.** „Sprawozdanie dyrekcyi c. k. wyższego gimnazyum w Tarnopolu na rok szk. 1893". Тернопіль, 1893, стор. 3—12.

ЦЕГЛИНСЬКИЙ ГРИГОРІЙ: **De Hipponacte Ephesio iambographo.** „Справозданє дирекції ц. к. гимн. акад. на рік шк. 1879/80". Львів, 1880, стор. III—XXIV.

ЦЕГЛИНСЬКИЙ РОМАН: **De fontibus Plutarchi in vitis Gracchorum adhibitis et de Tiberii Gracchi vita,** ibid, за рік 1890, стор. 3—34.

ЧИЧКЕВИЧ АНДРІЙ: **De Tacitei sermonis proprietatibus, praecique quae ad poetarum dicendi genus pertineant.** Броди, 1890, 8o, 42 + (1) стор.

— **Quibus poeticis vocabulis Cornelius Tacitus sermonem suum ornaverit.** Броди, 1891, 8o, 16 стор.

ЩУРАТ ВАСИЛЬ Д-р: **De infinitivi Homerici origine casuali.** Броди, 1902, 8o, 18 стор.

III.

ВАЖНІЙШІ УКРАЇНСЬКІ ШКІЛЬНІ ПІДРУЧНИКИ ДО НАУКИ ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ.

ДЕМЯНЧУК ІВАН Д-р: **Латинські вправи на І. клясу.** Друге, справлене видання. Станїславів, 1911, 8о, 54 + 74 стор.

КАЛЇШЕВСЬКИЙ ГР.: **Латинська граматика.** Практичний курс. Вид. Т-ва „Бърмигора". Київ-Львів, 1918, 8о, 126 стор.

КМИЦИКЕВИЧ В.: **Хрестоматия із Корнелія Непоса і Кв. Курция Руфа.** Чернівці, 1911, 8о, 197 стор.

КОБИЛЯНСЬКИЙ ЮЛЇЯН: **Руско-латиньский словарець для руских ґімназий,** зладив проф. Юлїян Кобиляньский. Чернівці, 1907, 8о, 408 стор.

МАКАРУШКА ЕВ. Д-р: **Вибір творів Марка Туллія Цицерона** для ґімн. приладив... Львів, 1913, 8о, 252 стор.

— **Вибір творів П. Овідія Назона** для ужитку руских ґімназий, приспособив... Львів, 1908, 8о, 300 стор.

— **Салюстий Ґай К.: Війна з Юґуртою як також доховані з єго історий бесїди для** ужитку руских ґімназий приладив... Львів, 1907, 8о, 108 стор.

— **Caesaris Commentarii de bello Gallico,** з словарцем д-ра О. Айхарта, для ужитку руских ґімназий приладив... Львів, 1905, 8о, 172 + 142 стор.

ОГОНОВСЬКИЙ-ПРУХНЇЦЬКИЙ: **Вправи латиньскі для III. кляси ґімн.** Друге виданнє. Львів, 1909, 8о.

— **Латиньскі вправи для IV. кляси ґімн.** Друге виданнє. Львів, 1912, 8о. 187 стор.

САМОЛЕВИЧ-СОЛТИСЇК: **Граматика латиньска. Часть II.** Третє виданнє. Львів, 1911, 8о. 246 стор.

ЦЕГЛИНСЬКИЙ РОМАН-САМОЛЄВИЧ: **Граматика латиньска для І. і II. кляси.** Четверте виданнє. Львів, 1911, 8о. 87 стор.

ШТАЙНЕР ЙОСИФ і Д-р ШАЙДЛЄР АВГУСТ: **Вправи латиньскі для першої кляси.** Переробив... Львів, 1901, 8о, 72 + 112 стор.

Зладив ІВАН КАЛИНОВИЧ.

Index

авторів і творів.

Авґурін Сентій, р. лїрик — 136.
Авґустин, христ. письменник — **195—196.**
Авґуст, цїсар — 3, 10, 16, 66, 79, 81, 101, 126, 138, 169, 186, 187.
Авзонїй Маґнїй Д., р. поет — **171—175.**
Аврелїй Марко, р. цїсар — 166, 176.
Аврелїян Калїй, р. медик — 193.
автобіоґрафія — 64, 99.
Айсхиль, гр. драматурґ — 28.
Айсхиль з Ґнїду, гр. ретор — 70.
Айсхиль з Мілєту, гр. ретор — 70.
Акрон Гелєнїй, р. коментатор — 191.
Акцій Люцій, р. поет і драматурґ — **35—37,** 47, 177.
Александер Великий, цїсар — 182, 183.
Алькай, гр. лїрик — 89.
Алябанди, два браття, р. ретори — 70.
Амброзій, р.-христ. письменник — 194, **195.**
Ампелліїй Люцій, р. письменник — 187.
Анаксаґор, гр. фільософ — 52.
Андронїк Лївій, р. письменник — 3, **11—12,** 16.
анекдота — 102, 150, 180.
аннали — 9, 33.
Антей, р. історик — 139.
Антімах з Кольофону, гр. поет-елєґік — 110.
Антіох, гр. учений — 72.
Антонїй М. Юлїян, р. історик і ретор — 70, 71, 75, 143.
Анцій Валєрій, історик — **63.**
Апер Марко, р. ретор — 140.
Аполлїнарій Сульпіцій, р. учений — 25, **191.**
Апольодор з Каристу — 27.
Аполльонїй з Родосу, гр. поет — 94, 187, 109.
Аполльонїй з Тіяни, р. поет — 184.
Аппій Клявдій Слїпий, виз. р. полїтик — 6, 8, 9, **10.**
Аппіян, р. поет — 169.
Апулєй Мадаврський, р. поет — 31, **178—183.**
Арат, гр. письменник — 72.
аритметика — 193.
Арістид з Мілєту, гр. письменник — 64, 121.
Арістотель, гр. фільософ — 30, 77, 183, 185.

Арістофан, гр. комедіописатель — 18, 43.
археольогія — 59.
Архестрат з Ґелї, р. письменник — 32.
Архій з Анттіохії, гр. поет — 75.
Архільох з Парос, гр. поет — 85, 89.
Асконій Педанїй К., р. енцікльопедист — 164.
Аспер Емілїй, р. кєментатор — 191.
астрольогія — 93, 101, 187, 193.
астрономія — 101, 193.
ателляни, (сценічний жарт), — 16, 28, 29, 47, 48.
Атілїй, драматург — 28.
Атта Квінцій Тит, драматург, 28, **38.**
Аттик Тит Помпенїй, монографіст — **64,** 67.
Аттиль, р. стоїк-фільософ — 151.
афоризми — 119, 120.
Афранїй Люцій, р. драматург — 28, **38—39.**
Байка — 8, **101—103.**
Басс Авфідій, р. історик — 139, 143.
Басс Цезій, р. поет — 114, **135.**
Бержерак, франц. письменник — 22.
Бібакуль Фурій Марко, р. поет — 54, **55.**
Біографіа — 64, 67, 142, 186, 187.
Біон, гр. поет — 89.
Біяс, гр. мудрець — 174.
Боетій, р. письменник і фільософ — 184—185.
Бойос, гр. поет — 93.
Боккачйо, італ. нов. — 181.
Брацтво Салїїв (скакунів) — 6.
Брут Юлїй Децім, р. консуль — 36, 37.
Брут Юнїй Марк, провідник змовників проти Цезаря — 71, 76.
буколїки (пісні) — 135, 136, 170.

Валєнтінїян, р. цїсар — 171, 174.
Валєнтінїян II., р. цїсар — 184.
Валєрій з Анції, р. історик — 96.
Валєрій Максімус, р. історик — **138—139.**
Валєрій Пробій М., р. енцікльопедист — **164.**
Варя, р. поет — 84.
Варрон з Атаксу, гр. письменник — 107.
Варрон Теренцій М., учений і видавець комедій Плявта — 12, 15, 17, 22, 23, 38, 43, 55, **59 — 62,** 121, 139, 186.
Вегетій Флявій Ренат, р. письменник — 193.
Веллєй Ц. Патеркулюс, р. історик — **137—138.**
Вергілїй Публїй Марон, найбільший р. поет — 5, 53, 54, 57, **78—83,** 84, 97, 99, 103, 104, 110, 135, 165, 168, 170, 172, 174, 184, 191, 192.
Вергілїй Романус, р. комедіописатель — **135.**
Вергінїй Фляв, р. ретор — 114.
Веспа, р. поет — 170.
Веспазіян, р. цїсар — 99, **100,** 145, 159, 186.
Вересс, р. пропретор Сицілії — **74.**
Верн Юлїй, франц. письменник — 21.
вимова, див. красномовство, промови, реторика.
Віктор Аврелїй, р. історик — 187.

Вікторін Марій К., р. граматик — 192.
Віндекс Цезеллій, р. граматик — 191.
вірш обрядовий (партеніон) 12.
вірш сатурнійський (versus saturnius vel faunius) — 5, 8, 11, 12, 14, 37.
Віталіс, середновічний поет 19.
Волюзій, р. епічний поет — 56.
Вопіскій Флявій, р. історик — 187.
ворожби (vaticinia), — 8, 9.

Гадріян, р. цїсар — 166, 167, 169, 176, 187.
Гегезій з Магнезії, р. бесїдник — 70.
Гезіод, гр. історик — 80, 138.
Гелїодор гр. граматик — 192.
Гераклїт, гр. фільософ — 52.
Геродот, гр. історик — 98.
Гигін, р. учений — 80, 186.
Гієрокль, р. бесїдник — 70.
Гієронїм, р. христ. письменник — 60, 194, **195.**
Гіпарх, гр. історик — 147.
Гірцій Авль, р. історик — 66.
Гольберґ, данський поет — 21.
Гомер, гр. епік — 33, 53, 78, 80, 81, 99, 106, 110. 138.
Гонорій, р. цїсар — 175.
Горацій Квінт Фляк, найбільший р. лїрик — 5, 8, 10, 11, 14, 34, 35, 37. 38, 44, 45, 57, **84—89,** 114, 116, 131, 135, 145, 148, 186. 191.
Горґій, гр. ретор — 159.
Гортензій Горталь Квінт, р. бесїдник — **70—71.**
граматика — 14, 19 — 28, 34, 99, 114, 118, 127; 161, 164, 169, 183, 187, 188, **191—192,** 193, 196.
гумор — див. сатира.

Ґабінїй, р. правник — 70.
Ґай, р. правник — 189.
Ґаллієн, р. цїсар — 166.
Ґалліканн Вулькатій, р. історик — 187.
Ґеллїй, (з II. століття) — 40, 158.
Ґеллїй А., р. енцікльопедист — 192.
Ґеоґрафія — 59, 69, 97, 145, 147, 164, 187, **188—189,** 193.
ґеометрія — 193.
Ґерманїк, р. цїсар і письменник — 100, 101, 145.
Ґета Ґозідій, р. поет — 171.
Ґете Й. В., найбільший нїм. поет — 158.
Ґотофред Діонїзій, женев. професор права — 191.
Ґраттій, р. поет, 95.
Ґраціян, р. цїсар — 171.

Данте Алїґерій, італ. найбільший поет — 112.
Дедель, р. маляр — 11.
Демостен, гр. бесїдник — 71.
дидактика — 5, 37, 56, 90, 95.
Діоґен, гр. фільософ, стоік — 40.
Діодот, стоік — 72.
Діоклєціян, р. цїсар — 166, 187.
Діомед, р. граматик — 192.
Діофіль, гр. драматурґ — 17, 19, 20, 23, 24.
Діонїзій із Галїкарнасу, — 10, 63.
договори Риму, полїтичні й торговельні — 10.
Доміціян, р. цїсар — 99, **100,** 116, 141, 167, 186.
Донат Елїя, р. граматик — 27, 29, 192.
Донат Тит Клявдій, р. граматик — 192.
дотепи — 38.
драма — 7, 13, **15—37,** 37, 95, **132—134.**

Друз — 100.

Евантіп, р. фільольог — 29.
Евгемер, гр. фільософ — 32.
Евдокс, гр. історик — 147.
Евменій з Авґустодонум, р. ретор — 184.
Еврипід, гр. визначний драматург — 28, 29.
Евтропій Флявій, р. історик — 187.
Евфоріон, гр. учитель — 54, 99.
Еґнатій, р. поет дидактик — 56.
Езоп, гр. байкар — 101, 102.
екльоґи — 78, 79, 135, 136, 170.
елєґії — 54, 89, 90, 116, 150.
Емпедокль, гр. фільософ — 52.
„Енеїда" — 17, 111, 191, 192.
Еннїй Квінт, р. драматург, поет та історик — **31—34,** 35, 50, 170, 177.
Епікур, гр. фільософ — 50.
енціклъопедія — 41, 42, 59, **163—164,** 185, **192—193.**
епилліїя — 44, 56, 82, 112, 168.
епіґрами — 32, 37, 54, 57, 83, 90, 100, **127—130,** 131, 172.
епістольоґія — 148.
епітоми — 139.
еподи — 84, 85.
епопея — 12, 104, 106, 107, 110, 112, 116.
етика — 152, 182.
етикети (написи) — 128.
Етікус, р. ґеоґраф — 188.
етноґрафія — 69, 164.

Життєписи — 1, 67, 84, 137, 141, 164, 174, 186, 196.
Заклинання — 5.
збірники науково-популярні — 40.
звідомлення урядові (acta) — 8.
зоольоґія — 164.

Ібзен Генріх — 28.
ідилля — 79, 82.
Ізидор — 13.
інвектива — 57, 69.
історіоґрафія — 9, 41, **63—69,** 96, 97, 99, 137, 145, 196.
історія — 33, 41, 59, **63—69,** 70, **96—98,** 99, **137—147,** 168, 179, 187, 188, 192, 193.
історія всесвітня — 67, 98, 137.
історія красномовства — 76.
історія культури — 139.
історія письменства — 186, 187.

Калєндар (fasti) — 8, 9, 92, 93.
Калїґуля (37—41 р. по Хр.), р. цїсар — 98, **99,** 144, 153, 157, 186.
Калїдій, р. письменник — 71.
Каллїмах, гр. історик — 53, 93, 94.
Кальдерон, еспан. драматург — 20, 25.
Кальпурнїй Ґай, Сицилієць, р. поет лїричний — **135—136.**
Капелля Марціян, р. енціклъопедист — 193.
Капер Флявій, р. граматик — 191.
Капітолїнїй Юлїй, р. історик — 187.
Карнеад, гр. фільософ і академік — 40.
Кассій Діон, р. критик — 158.
Кассіодор Сенатор, христ. письменник — 196.
Катилїна Люцій, змовник проти Цезара — **68—69, 74—75.**

Катон Валєрій, р. поет — **54,** 55, 81, 82.
Катон Марко Порцій, р. драматург — **39—42,** 191.
Катон Старший — 7, 59, 66, 67, 76, 104, 170.
Катуль Валєрій, р. поет — 53, 54, **56—59,** 67, 119.
Квадрігарій Квінт Клявдій, р. історик — **63,** 96.
Квінтіліян, р. поет ретор і педагог — 31, 45, 53, 95, 97, 104, 106, 114, 134, 135, 140, 143, 148, 151, 157, **159—163.**
Кипріян Таскій Цецілій, р. хр. письменник — **194—195.**
Клєобуль, гр. фільософ — 174.
Клінґер Максиміліян, нім. писатель — 21.
Клітарх, гр. історик — 140.
Клітомах, гр. фільософ — 44.
Клювій, р. історик — 143.
Клявдій, р. цїсар — **99,** 125, 126, 127, 144, 147, 155, 164, 186.
Клявдіян Клявдій, р. поет **175—176.**
Кляйст Генріх, нім. письменник — 25.
Колюмелля Модерат Юнїй Л., р. енцікльопедист — **165.**
комедія — 7, 11, 12, 15, 17—28, 35, **38—42,** 43, 90, 95, 100, 116, **135.**
Константин, р. цїсар — 167, 184, 187.
Констанцій, р. цїсар — 184.
Корбульон Доміцій, р. історик — 143.
Корд Юнїй, р. ретор — 187.
Корнейль, франц. поет — 22, 25.
Корд Кремуцій, р. історик — 139.
Корнїфіцій Квінт — 54, 55, 71.
Корнута Анней, р. фільософ — **114.**
Котляревський Іван, перший укр. письменник, травестатор Верґілїєвої „Енеїди“ — 24, 80.
Котт Аврелїй, р. бесїдник — 71.
красномовство — 30, **71—77,** 91, 136, 184.
Кратес з Малльос, гр. граматик — 40, 43.
Кремуцій Корда, р. письменник — 99.
Крітоляй, гр. фільософ, перипатетик — 40.
Ксенофонт, гр. іст. — 72, 80.
Курцій Руф Кв., р. історик — **139—140.**

Лєґенди — 93.
Лєлїй — 26, 44, 76.
Лєнай — 56.
Лєссїнґ, нім. драматург — 20, 24, 158.
листи — 86, 88, 89, 90, 94, 104, 148, 149, 152, 154, 156, 158, 173, 177, 184, 196.
Лївій Люцій, р. поет — 11, 89.
Лївій Тит, р. історик — 7, 15, 63, **96—98,** 106, 138, 139, 143, 168, 187, 196.
Лїзій, гр. красномовець — 71.
лїрика, див. поезія лїрична — 12, 15, 54, 171.
лїтература — 59.
лїтература всесвітня — 89.
лїтопись (annales) — 8, 41, 145.
Лїцінїй Ґай Кальв, р. поет **54,** 71.
Лїцінїй Ґай Мацер, р. історик — **63,** 96.
Лїцінїй Крас Люцій, р. бесїдник — 70, 71.

Лїцінїян Ґранїй, р. письменник — 187.
Люкан М. Анней, р. поет — **103—104,** 106, 114, 168, 186.
Люкій з Патрай, гр. повістиписатель — 181.
Люкіян з Самозати, гр. письменник — 181.
Люкрецій Тит Кар, визначний р. поет — 5, **50—53,** 117.
Люцій Помпоній, р. драматурґ — 28.
Люцілїй Ґай, р. сатирик — 43, **44—46,** 47, 85, 114, 156.
Ляберій Децім, р. драматурґ — 28, 47, **48—49.**
Ляктаптит Л. Цецілїй Ф., христ. письменник — 195.
Лямпадій Октавій, р. граматик — 14.
Лямпрідій Авлїй, р. історик — 187.
Лярґій Скрібон, р. медик — 165.
Льонґ Велїй, р. граматик — 191.

Мавр Сервій, р. граматик — 192.
Маґон — 80.
Макробій Т., р. письменник 48, 49, 193.
Максим Валєрій — 47.
Мамурра — 71.
Манїлїй, р. поет — 101.
Манїлїй Люцій, р. письменник — 121.
Марк, р. цїсар — 177.
Максімілїян, р. цїсар — 184.
Марій Максим, р. ретор — 187.
Марцель Нонїй, р. енцікльопедист — 193.
Марцелліїн Аміян, р. історик — **187—188.**
Марціаль Марко Валєрій, р. сатирик і поет — 5, 57, 69, 115, **127—132,** 136, 149, 173, 174.
Марцій, віщун — 8.
Матерн Куріяцій, р. поет — 141.
Маттій Ґней, р. драматурґ — 28.
Мацер Емілїй, р. дидактичний поет — 84.
Мевій, кепський р. поет — 85.
Медицейський кодекс — 17.
медицина — 163, 193.
Меммій Ґай — 54, **55,** 56.
Менандер, гр. драматурґ — 17, 19, 20, 23, 24, 26, 27, 28, 35, 38, 90, 127, 135.
Менекль, р. бесїдник — 70.
Мененїй Аґріппа, р. вельможа — 7.
Менїт з Ґадари, гр. гуморист — 43, 60.
Мессаль Віпстанїй, р. ретор — **141,** 143.
Меценат, опікун письменників, покровитель Верґілія і Горація — 78, 84, 85.
Міллєр Люціян, нїм. фільольоґ — 16.
мім (міміка в танці, супроводї музики) — 16, 28, 29, 31, **47—50,** 131.
мінеральоґія — 164.
Мінуцій Фелїкс М., христ. полємість — 194.
містерія — 180.
мітольоґія — 60, 92.
Мітридат — 98.
Молїєр, франц. драматурґ — 19, 20, 25.
Мова — латинська або римська — **2—3,** 4, 9, 19, 33, 59, 60. 73.
Модестін Геренній, р. правник — 190.
Мольон, славний гр. учитель — 72.
Момзен Т., нїм. історик — 77, 163.
моноґрафія — 64, 68, 99, 140. 142, 143, 165.

монольог — 112.
Мус, Публій Деций, р. консуль — 37.
Macaylay, англійський фільольог — 158.
музика — 193.

Наматіян Клявдій Рутілій. р. поет — 175.
написи гробові — 6.
науки природничі — **156,** 183.
Невій Ґней, лїричний поет — **12—14,** 33, 38, 44, 81.
Немезіян, р. поет — 170.
Непос Корнелій, визначний р. історик — 41, 54, 55, 57, **67,** 71, 138, 147, 186.
Непотіян Януарій, р. історик — 139.
Нерва, р. цїсар — 99.
Нерон р. імператор і позуючий поет — 29, 99, **100,** 103, 104, 120, 125, 136, 144, 145, 151, 155, 186.
Нїбур, нїм. фільольог класичний — 158.
Нїкандер, гр. поет — 84, 93.
Нїканор Севія, р. сатирик — 56.
новеля — 121, 180, 181.
Новій, р. драматург — 28.
Нумеріян, р. цїсар — 187.

Овідій Публій Назон, славний лїричний поет — 34, 37, 53, 83, **89—95,** 176.
оди — 85, 88, 135, 148.
Одисея — 11, 53, 80, 90, 121.
Октавій Лямпадій, граматик з II. столїття — 14.
описи подорожі — 55, 121, 188.
Орозій, хр. письменник — 196.
Отон, р. цїсар — 186.

Павло, апостол — 158.
Павлюс, р. лїрик — 136.
Павлюс Юлій, р. правник — 189, **190.**
Пакувій Марк, р. драматург — **34—35,** 36.
Палємон і еммія, р. граматик — 114, 164.
Паллїяти — 13, 17, 27, 38, 48.
памфлєти — 186.
панегірик — 84, 103, 125, 166, 182, 184.
Панецій, гр. історик — 40.
Папінїян Емілій, р. правник — 189, 190.
Папірій Фабіян Секстієць, р. фільософ — 151.
Парис Юлій, р. історик — 139.
Партеній з Нїкеї, гр. поет — 93.
партеніон, обрядовий вірш — 12.
Пассієн, р. ретор — 186.
пасторалка див. буколїки,
Патеркуль Веллєй, р. історик — 37.
педагогіка — 160.
перекази — 63, 92, 95, 103, 140.
переклади — 26, 71, 92, 107, 110, 121, 124, 158, 159.
переклади на українську мову — 94.
переписка — 149, 152.
переспіви римських поезій в укр. мові — **57—58,** 80, 86, 132.
Періяндер, гр. фільософ — 174.
Персій Авль Фляккус, р. сатирик — 103, 113, **114—115,** 116, 191.
Петронїй Арбітер, р. визначний письменник — 5, 113, **120—124,** 131.
Петус Тразей, р. історик — 139.
пєси сатиричні — 135.
Піндар, гр. поет — 89, 95.
пісні весїльні — 56.
пісні ідилліїчні — 78, 79.
пісні любовні — 90.

пісні обрядові (axamenta) — 6.
пісні сумні — 94.
Пітоляй Вольтацілій, р. біограф Помпея — 64.
Піттак, гр. фільософ — 174.
плачі похоронні (співи) по лат. neniae — 7.
Плінїй Секунд Ґай старший, р. енцікльопедист — 148, 149, **163—164,** 186, 188.
Плінїй Цецілій Секунд Ґай, р. ретор — **148—150.**
Плінїй молодший, р. історик і поет — 104, 143, **148,** 163.
Плютарх, гр. історик — 63.
Плявт Тит Макцій, найславнїйший р. комедіопоет — **16—26,** 27, 177.
Плятон, гр. поет — 72, 73, 77, 86, 178, 179, 180, 182.
Пльотій Марій Сакердос, р. граматик — 191, 192.
повість — 121, 181, 183.
повість сатирична — **120—127.**
поезія — passim.
поезія — дидактична, — **7—8,** 110—101.
поезія — лїрична — **6—7,** 95, **135—136.**
поезія епічна — 7, **100—120.**
поезія еротична — 55.
поезія моралїстична — 136.
поеми буколїчні — 136.
поеми дидактичні — 50, 54, 79, 80, 101, 152.
Полємон, р. декляматор — 184.
Полїбій, гр. історик — 40, 96, 97.
Полліон Азіній, р. трагік — 31, 78, 79.
Полліон Клявдій, р. історик — 139.
Полльо Требеллій, р. історик — 187.
Помпей, р. цїсар — 54, 57, 64, 70, 72.
Помпонїй Бассуль, р. комедіописатель — **135.**
Помпонїй Меля, р. географ — 143, **147.**
Помпонїй Секунд Публїй, трагік — 31, **134.**
Порфіріон Помпонїй, р. коментатор — 191.
Порцій Лїцінїй, р. поет — 10—11.
Посіддонїй, гр. стоїк — 82, 157.
Поссенус, р. лїрик — 136.
похвали (elogia) — 7.
право міжнародне — 190.
право римське — 3, 59, 71, 89, 163, 167, **189—191.**
право цивільне — 9.
приказки — 41.
приписи військові — 42.
приписи правничі — 42.
приписи сакральні — 9.
приписи урядування (agenda) — 8.
приповідки — 8, 27, 50, 66.
Прісціян, р. граматик — 183, 192.
проза — 4, **8—10,** 32, 54, **137—160.**
прокляття — 5.
промови — 10, 63, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 73, **74—77,** 97, 110, 126, 140, 149, 152, 159, 160, 177, 179, 181, 182, 183, 196. — (див. реторика).
промови жалібні (laudationes funebres) — 7, 152.
промови полїтичні — 40.
Проперцій — 80.
протоколи сенатські — 143.
психольогія — 145.

Публій Муцій Сцеволя, понтіфекс — 9.

Репозіян, р. поет — 171.
реторика — 5, 54, 70, 75, 89, 100, 109, 110, 112, 113, 114, 121, 127,1 37, 140, **159—163,** 177, 178, 180, 193.
Ріббек, нім. фільольог — 16, 37.
Ріптон Тарентій, гр. драматург — 19.
Річль (Ritschl), нім. учений — 17.
Родиєц Апольонія, гр. поет — 55.
роман — 120, 180, 181.
Руданський Степан, укр. поет — 102.
Рустік Фабій, р. історик — 143.
Рутілій Люпус П., р. ретор — 159.
Руф Клювій, р. історик — 139.
Руф Верій, р. трагік — 31.
Руф Сульпіцій, р. бесїдник — 71.

Сабін Мазурій, р. правник-письменник — 165.
Саллюстій Крісп, Ґай, р. історик — **67—69,** 145, 191.
Сальвій Юліян, р. правник — 189.
Саммонік Квінт Серен — 193.
Сапіра, р. учений — 186.
Сапфо, гр. поетка — 89, 91.
Сарсина, м. — 16.
сатира — 7, 12, 15, 32, 34, 35, **43 — 46,** 54, 56, 60, 61, 62, 85, 86, 90, **113—132.**
Сатурнін Елій, р. письменник — 99.
Сацердос Нікетес, р. ретор — 148.
Светоній Транквілій, р. історик — 174, **185—186,** 187.
Себозій Стацій, р. письменник — 121.
Севєр Септімій, р. цїсар — 166.
Седігіт Волькацій, видавець р. коміків — 27.
Секунд Юлій, р. ретор — 140.
Сенека, Люцій Аннея, р. бесїдник, поет і драматург — **29—31,** 95, **125—127, 133—134, 150—159,** 162, 168.
сентенції — 6, 8, 28, 29, 38, 50, 87, 104, 138, 140, 158, 159, 168, 170.
Сервій, коментатор Вергілевої „Енеїди" — 17.
Серен Квінт Саммонік, р. поет — 169.
Серен Септімій, р. поет — 169.
Сєнкевич Генрик, польськ. повістеписатель — 124.
Симмахи три (батько, син і внук, р. ретори — 184.
Сириєць Публілій, р. драматург — 28, 47, 48, **49—50.**
Сізенна Корнелій, р. претор та історик — **64,** 121.
Сілій Італік Тит Тацій, р. поет — **104—106,** 149.
Скавр Квінт Теренпій, р. граматик — 191.
Скалігер, учений — 25.
словарі — 14, 60.
Сократ, гр. фільософ — 77, 179, 182, 183.
Солін Юлій, р. граматик — 188.
Сольон, гр. фільософ — 174.
Соран, гр. медик — 193.
Сотіон, р. фільософ — 151.
Спартієць Евлій, р. історик — 187.
Спурінній, р. лїрик — 136.
Статілій Максим, р. коментатор — 191.
Стацій Публій Папінїй, р. поет — **110—113,** 172.

Важнїйші друкарські помилки.

Сторона	Рядок	Надруковано:	Має бути:
6	18 з гори	скапзії	сканзії
9	12 „	свідомих	свідомо
12	3 з низу	вавдяки	завдяки
13	14 „	Alibi	Alii
14	9 з гори	пеет	поет
19	1 „	ціль	ціль
19	4 „	єправді	справді
22	12 „	акцї	акції
23	18 „	Пдреробив	Переробив
23	15 з низу	грепької	грецької
26	3 „	црикладом	прикладом
26	2 „	грепькі	грецькі
27	8 з гори	Тереицій	Теренцій
27	16 „	цоясненя	пояснення
28	8 „	званої	знаної
28	11 з низу	Квінцій	Квінкцій
29	12 з гори	Франпузи	Французи
31	2 з низу	снна	сина
38	11 „	еманпипантку	еманципантку
48	11 з гори	липарського	лицарського
51	20 „	найскрасших	найкращих
56	9 „	Шира	Щира
57	14 „	пїлком	цїлком
58	6 „	дальших	(викинути се слово)
63	12 „	Валєрій Анцій	Валєрій з Antium
63	9 з низу	Анція	Валєрія
63	11 „	шадив	щадив
65	20 з гори	кінпї	кінці
66	10 з низу	рецубликанця	републиканця
69	4 „	Ціперона	Ціцерона
82	7 з гори	Се епилїон	Сей епіллїон
88	8 „	широго	щирого
93	5 з низу	100	зі 100
114	7 „	хактерного	характерного
122	1 „	иригоди	пригоди
138	15 „	цротектора	протектора
162	15 з гори	падае	падає
164	3 з низу	иа	на
176	8 „	адвокатои	адвокатом
176	13 з гори	роо	про
200	5 „	бенкат	бенкет

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 14 08 06 03 036 6